

Dušan KOS
Daša LIČEN
Damir GLOBOČNIK
Miran APLINC
Mateja SLOVENC

CENA: 11 €

ZGODOVINA ZA VSE

VSEBINA

Dušan Kos

Ženska vrhniškega sodnika

5

Podoba neke neprimerne ljubezni v zgodnji meščanski dobi

DIE LIEBHABERIN DES RICHTERS VON VRHNIKA

Das Bild einer unschicklichen Liebe in der Frühzeit des Bürgertums

Daša Ličen

Med cesarstvom, nacijo in nostalgičnimi vizijami?

20

Postavljanje in odstavljanje spomenikov habsburškega Trsta

ZWISCHEN KAISERTUM, NATION UND NOSTALGISCHEN VISIONEN?

Die Errichtung und Entfernung von Denkmälern im habsburgischen Triest

Damir Globočnik

Slovenska spomeniška afera v Clevelandu

32

Spomeniki Ivanu Cankarju, Frideriku Ireneju Baragi in Simonu Gregorčiču v Jugoslovanskem kulturnem vrtu

DIE SLOWENISCHE DENKMALAFFÄRE IN CLEVELAND

Die Denkmäler für Ivan Cankar, Friderik Irenej Baraga und Simon Gregorčič im Jugoslawischen Kulturgarten

Miran Aplinc

»Vsaka ulica, trg in cesta, tudi, če ima le eno hišo, mora imeti svoje ime.«

53

Od hišnih števil do poimenovanja ulic in trgov v Šoštanju

„JEDE GASSE, JEDER PLATZ UND JEDE STRASSE, AUCH WENN SIE NUR EIN HAUS HABEN, MÜSSEN EINEN EIGENEN NAMEN HABEN“

Von Hausnummern bis zur Benennung von Straßen und Plätzen in Šoštanj

Mateja Slovenc

»Kdor je šel s časom, lahko živi.«

72

Čezmejni kmetijski nakupi v času Jugoslavije

„WER MIT DER ZEIT GING, KANN LEBEN“

Grenzüberschreitende landwirtschaftliche Einkäufe zur Zeit Jugoslawiens

Zapisi

Stanislav Južnič

Alkimija celjske cesarice

85

Ob 580. letnici kronanja češke kraljice Barbare Celjske

Franc Rozman

Še dva obiska cesarja Franca Jožefa I. v naših krajih

98

S knjižne police

Miran Aplinc

Podobe oglaševanja

103

Franc Križnar

Celjski Janeček

105

Jože Maček

Laško (1941-1945)

107

Aleksander Žižek

Skočite, prekleto, skočite!

112

Aleksander Žižek

Vse najboljše, Slovenija

113

Borut Batagelj

@tinamaze

115

Dušan Kos

Ženska vrhniškega sodnika

Podoba neke neprimerne ljubezni v zgodnji meščanski dobi

KOS Dušan, dr., znanstveni svetnik, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

176:929Jurkovič J.N.

ŽENSKA VRHNIŠKEGA SODNIKA

Podoba neke neprimerne ljubezni v zgodnji meščanski dobi

Članek je posvečen fenomenu ljubezenskih zvez med socialno in starostno različnimi osebami neplemiškega porekla ter vlogi in oblikam ljubezni v poznem 18. in zgodnjem 19. stoletju na Slovenskem. Temelji na analizi zveze vrhniškega trškega sodnika Janeza Nepomuka Jurkoviča in njegove tri desetletja mlajše varovanke in rejenke Uršule Cerer v letih 1799–1803. Jurkovič je noseči ljubici našel stanovanje v Ljubljani, kjer se je leta 1801 in 1803 morala zagovarjati pred ljubljanskim županom zaradi suma prostitucije. Uršulino življenje pa je odstopalo od nra- vstveno padlih žensk, saj je imela urejeno bivališče ter oskrbo zase in za otroka, obenem pa se je razlikovalo od drugih konkubinativ in krajših prešuštniških afer. O Uršulinih in Jurkovičevih ravnanjih in čustvih vemo celo nekaj več kot iz drugih podobnih zvez, saj se je ohranilo pet pisem, ki jih je Jurkovič v letih 1802–1803 napisal sicer nepismeni Uršuli. Njihova vsebina in zapisnik zaslišanja ne razodeva le ljubezensko-tehničnih dejanj, marveč tudi njuno skrb za otroka ter tipično bidermajersko ljubezen, ki je bila povsem različna od poznobaročne.

Ključne besede: prešuštvo, konkubinativ, ljubezen, meščanska morala, mladoletniki, 18./19. stoletje, Ljubljana, Vrhnika

KOS, Dušan, PhD, Research Counsellor, Milko Kos Historical Institute, Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

176:929Jurkovič J.N.

THE VRHNIKA JUDGE'S WOMAN

Portrait of an inappropriate love affair in the early bourgeois era

The article deals with the phenomenon of relationships and the forms of love in the late 18th and early 19th century in Slovenian territory between people of different social background and age who had no noble rank. At its focus is an analysis of the relationship between the Vrhnika market town judge Janez Nepomuk Jurkovič and his three-decades-younger protégé and foster daughter Uršula Cerer between 1799-1803. Jurkovič found his pregnant mistress an apartment in Ljubljana, where she had to defend herself because of suspected prostitution before the Mayor of Ljubljana in 1801 and 1803. However, Uršula's life differed from that of morally downfallen women because she had a home and support for herself and the child; at the same time, it differed from the lives of others involved in concubinage and brief adulteries. More is known about Uršula's and Jurkovič's actions and emotions than about other similar relationships because five letters that Jurkovič sent between 1802-1803 to the otherwise illiterate Uršula have survived. Their content and the minutes of the hearings reveal not only the technicalities of the love affair but also their care for the child and a typical Biedermeier love that was completely unlike the late Baroque one.

Key words: adultery, concubinage, love, bourgeois morals, juvenile adults, 18th/19th centuries, Ljubljana, Vrhnika

Dne 22. maja 1801 je ljubljanska policijska direkcija obvestila ljubljanski magistrat o Uršuli Cerer, brezposelni samski ženski z nezakonskim otrokom, katerega oče je vrhniški sodnik Janez Nepomuk Jurkovič. Policiji jo je naznanil kar njen oče Peter, ki jo je izsledil »v hiši v Poljanskem predmestju št. 10«. Uršula, ki jo je Jurkovič materialno in moralno podpiral, pa se z očetom ni hotela vrniti v domače Žiri. Ker ni upoštevala niti policijskih in Jurkovičevih zahtev, je direkcija predlagala, naj jo magistrat izroči očetu.¹

Pregon revnih samskih žensk je bil konec 18. stoletja oblastna obveza in vsakdanja praksa. Državne in mestne oblasti so z mrežo policijskih in sodnih inštitucij hotele disciplinirati npravstveno življenje neprilagojenih podanikov in jih preobraziti v koristne državljane. Če ne drugače, z zaprom, še raje pa prisilnim delom v korist skupnosti in države.² Z ustanovitvijo moderne policije leta 1786 oziroma 1793 (v Ljubljani) so dobili magistrati vzvod za nadzor nad mladimi prišleki (in domačini), zlasti brezposelnimi, tistimi brez premoženja in nad tujci.³ Magistrat oziroma župan je moral po policijskem redu iz leta 1786 zasliševati in sankcionirati privedene brezdelneže, vlačuge, življenjske izgublence, berače in druge male mestne in podeželske delinkvente. V skladu s pooblastili so stražniki izvajali racije po ljubljanskih ulicah, še posebej v (pred)mestnih beznicah (tedaj je bil zloglasen lokal »Žababirt« na Žabjeku), kjer so stanovale nekatere sumljive (zlasti mlade) prišlekinje. Ker žensk običajno niso zalotili med prostitucijo, so se lahko branile, da so prišle v mestu samo po svoje stvari, da iščejo delo, kupčujejo na trgu ... Nekateri pa so raje priznale, da v mestu prosjajo ali pa trdile, da jih je v mesto poklical zaročenec, da se poročijo. Najpogostejši izgovor pa je bilo izgovarjanje na brezposelnost.⁴ Župan je imel včasih posluš zanje in se je bolj pozanimal o njihovih nekdanjih delodajalcih ter razlogih za izgubo službo, drugič pa ga socialne podrobnosti niso nič zanimale.

Prostitucija in zvodništvo sta bila v policijskih in sodnih virih pred koncem 18. stoletja razmeroma težko dokazljiva delikta. Terezijanski kazenski zakonik iz leta 1768, ki leta 1801 seveda ni več veljal, je zvedenje žene ali hčerke še obravnaval kot velik zločin. Prostitutke bi morale kaznovati s tepežem, globami, zaporom ali prisilnim delom, v skrajnem primeru z izgonom iz dežele (tujke) ali sodnega pomerija (domačinke), zvodniki pa bi ob najbolj oteževalnih okoliščinah lahko izgubili glave.⁵ Konec 18. stoletja je ljubljanski magistrat moral slediti blažjim določilom novega kazenskega zakonika iz leta 1787 in je po kratkem zaslišanju običajno dal ženske zapreti za dan ali dva, specialne povratnice pa poslal v prisilno delavnico ali na javno delo. Tiste, ki so priznale vlačuganje (zares kesala se ni nobena), je dal še prebičati in odgnati iz mesta v rojstni kraj ali/in izročiti staršem, možem in gospodarjem. Le nosečnice in ženske z majhnimi otroki je najraje izpustil brez kazni, vendar z resnim opozorilom, naj si takoj poiščejo dostojno službo.⁶

Tako je župan Jožef Kokalj ukrepal tudi glede Uršule. Njena pojava in izpoved sta namreč odstopali od večine npravstveno sumljivih žensk z družbenega obrobja.⁷ Župan je ugotovil, da je ženska sicer brez službe, ima pa urejeno bivališče ter oskrbo zase in za svojega otroka. Šlo je za fenomen mlade brezdelne vzdrževanke, kakršnih nikoli ni manjkalo in so jim v visoki družbi nekoč rekli »kurtizane«, danes pa baje »sponzoriranke«. Te so imele drugačen položaj kot cestne in bordelne prostitutke. Seveda jih to ni opravičevalo pred oblastnimi sumi in sramoto v lastnih družinah – tudi za Uršulinega očeta Petra hčerkino življenje ni bilo sprejemljivo. Za nameček je bila ob prijetju in zaslišanju maja 1801⁸ še mladoletna (stara je bila 20 let in pol).

Starševska skrb za že skoraj odrasle otroke ni bila izjemna. Od Sonnenfelsovih zapisov iz leta 1770 dalje je bila priporočana, saj je vzgoja najbolj prispevala k splošni moralni in mnogi starši so se v duhu jožefinskega »občega državljankega zakoni-

¹ ZAL, Reg. I., fasc. 69, snopič 8II, dopis policijske direkcije magistratu z dne 22. 5. 1801.

² Čeč, Roparska vlačuga, 564 sl.; Čeč, Pravni položaj, str. 218 sl.

³ Klasinc Škofljanec, Ljubljanska policija, str. 542–549.

⁴ O tem Mal, Stara Ljubljana, str. 48 in Čeč, Roparska vlačuga, str. 561–583.

⁵ *Constitutio criminalis Theresiana*, čl. 80, 81.

⁶ Veliko zapisnikov magistratnih zaslišanij in obsodb malih delinkventov (zlasti žensk) v Ljubljani iz let 1784–1803 je v: ZAL, Reg. I, fasc. 9, 12, 15, 25, 67–69. Prim. Mal, Stara Ljubljana, str. 49.

⁷ Spis s prilogami je v: ZAL, Reg. I., fasc. 69, snopič 8II.

⁸ Morda že 22. 5. 1801 ali dan ali dva kasneje.

Hiša na Poljanski cesti 9, kjer je živela Uršula Cerer v letih 1800–1801 (foto: Dušan Kos).

ka« iz leta 1787⁹ strinjali tudi z oblastnim discipliniranjem otrok, ki jim je zagotavljalo patriarhalno oblast.¹⁰ Župan Kokalj le ni povsem upošteval očetove zahteve in policijska priporočila, saj je Uršuli dovolil ostati v mestu do ozdravitve bolnega otroka, šele nato naj bi jo poslali v Žiri. Policija na njo sicer ni pozabila tako kot županstvo, a je Uršuli uspevalo izigravati uradni nadzor s spremembami bivališča še celi dve leti. Stražniki so jo šele 11. julija 1803 spet privedli k županu Kokalju zaradi enakega razloga kot prvič – npravstveno sumljive brezposelnosti.¹¹

⁹ Čeč, *Pravni položaj*, str. 219–221.

¹⁰ Tako je tudi neko Barbaro Škerjanc iz Sostrega je leta 1791 magistratu prijavila njena mati, ker se je že pet let vlačila v Trstu in drugod, ob prijavi pa se je zadrževala v ljubljanski vojašnici. Mati je prosila oblasti, naj hčerko za eno leto spravijo v prisilno delavnico, kar so ji rade volje ugodili (ZAL, Reg. I, fasc. 142, snopič 169). Gl. tudi Čeč, *Načini discipliniranja*, str. 176 sl.

¹¹ ZAL, Reg. I., fasc. 69, snopič 8II, dopis policijske direkcije magistratu z dne 11. 7. 1803.

Iz Uršuline izpovedi na tem zaslišanju in pričevanj drugih vpletenih se kaže pestro in negotovo življenje revnih deklet in njihovih premožnih, pogosto poročenih zapeljivcev. Uršulino ljubezensko življenje sicer ni bilo nič posebnega – zunajzakonskih konkubinatov in krajših prešuštniških afer med statusno neenakimi osebami, npr. premožnimi delodajalci (meščani, plemiči) in njihovimi deklami je bilo vedno veliko in o tem je tudi razmeroma veliko vesti v policijskih poročilih. Povečini pa ne vemo o vzgibih, značaju in poteku takih romantičnih zvez (največkrat so se kmalu končale), razen iz policijskih poročil ali tožb za poroko ali preživnino. O Uršulinih in Jurkovičevih ravnanjih in čustvih pa slučajno vemo nekaj več, zato si z njuno afero lahko pomagamo osvetliti »prepovedane« ljubezenske zaznave v porajajoči meščanski družbi.

Najprej dejstva. Uršula je bila hči Helene in Petra Cererja (v uradnih zapisih *Zörer* ali *Zierer*) iz Žirov. Krščena je bila 19. oktobra 1781 v tamkajšnji

Hiša na Ulici na grad 6, na mestu stare hiše »št. 138«, kjer je živela Uršula Cerer v letih 1802–1803 (foto: Dušan Kos).

župnijski cerkvi.¹² Družina je živela v skromni kajži s hišnim naslovom št. 21 (današnja Idrijska cesta 4) in z eno samo spodobno zemljiško parcelo. Hišica je bila cerkvena last, zgrajena pa je bila najbrž šele po letu 1754 in je pozneje dobila hišno ime »Kasarna«. Peter Cerer jo je gotovo imel že pred letom 1781, čeprav je bilo njegovo posestništvo prvič omenjeno šele leta 1785.¹³ Tudi Petrove hčerke Elizabeta in Agnes ter sin Jakob so se leta 1779, 1786 oziroma 1788 rodili v tej hiši, sin Janez pa leta 1792 v kajži št. 35 s hišnim imenom »Veršničan« (današnji naslov je Tabor 8).¹⁴ Nič presenetljivega – tam so živeli najbližji Cererjevi sosedi.¹⁵ Oče Peter je umrl pred letom 1809, nato pa je v kajži živela družina sina Jakoba, ki se mu je v letih 1809–1826 tam rodilo osem otrok.

¹² NŠAL, ŽA Žiri, RMK 1769–1784.

¹³ *Leben Seljak – Demšar, Knjiga hiš*, str. 414.

¹⁴ NŠAL, ŽA Žiri, Indeks RMK 1784–1826.

¹⁵ Vsaj v letih 1785–1800 so bili to Kavčiči, leta 1825 pa jo je imel Janez Erznožnik (*Leben Seljak – Demšar, Knjiga hiš*, str. 421–422).

Verjetno zaradi revščine sta Peter in Helena leta 1785 ali 1786 Uršulo odpeljala vzgajat na Vrhniko k Janezu Nepomuku Jurkoviču, ki je bil kakih trideset let starejši od Uršule, ter poročen. Z ženo Rozalijo¹⁶ očitno nista imela otrok. Nasploh sta izvor in usoda vrhniških Jurkovičev nejasna, saj jih razen v vlogi botrov malo pred letom 1800 in malo po njem ne poznajo vrhniške župnijske matične knjige, niti jih ne omenja franciscejski kataster.¹⁷ Jurkovič Uršule uradno ni posvojil, marveč jo je imel za rejenko. Kljub odraščanju v ugledni hiši pa dekletu ni dobilo bistveno boljše vzgoje kot bi jo doma. Na tako grobo domnevo nas usmerja le dejstvo, da še leta

¹⁶ Kot »krajevna sodnica« (Orthsrichterin), tj. sodnikova žena, se omenja kot krstna botra več vrhniških otrokom v letih 1805–1808 (NŠAL, ŽA Vrhnika, RMK 1798–1809, zapisi z dne 10. in 17. 12. 1805, 29. 3. 1807 in 6. 2. 1808).

¹⁷ Precej pred letom 1783 je bil neki Franc Jurkovič lastnik majhnega gospostva Spodnja Radeljca na Dolenjskem. Tega leta je lastnik gospostva Franc Piccardi gospostvo namreč prodal baronici Mordax (Smole, *Graščine*, str. 456). Morda je šlo za sorodnika Janeza Nepomuka.

1803 ni znala brati (niti podpisati se ni znala) in se ni izučila kakega poklica. Te pomanjkljivosti pa niso preprečile, da se Jurkovičevo rejništvo med prehodom iz otroštva ne bi spremenilo v erotično ljubezen in prešuštvo. Takih transmisij je bilo med rejenkami in reditelji nekoč najbrž veliko. Dekle tudi očitno ni imelo nič proti temu, niti ko je decembra 1799 zanosilo.

Jurkoviču so ugled, status rejnika, varuha in vzgojitelja obenem, še bolj pa žena, pravne in družbene norme preprečevali, da bi noseča varovanka živela pri njem, saj bi ga sokrajani gotovo okrivili za njeno stanje, njega pa prešušništva. Že leta 1799 je Jurkovič opravljal funkcijo trškega sodnika, čeprav so ga v Ljubljani še leta 1801 imeli za »pripreznega sodnika« (Vorspannsrichter).¹⁸ Na Vrhniki je trški sodnik sicer pomenil le sodnega uradnika logaškega gospostva, pristojnega za trg Vrhnika (ni pa bil pravi predstavnik trške avtonomije). Funkcija ga je vseeno do konca mandata leta 1806 postavljala v ozek krog najuglednejših tržanov.¹⁹

Morebiten javni škandal so Jurkoviči takoj preprečili. Uršulo je njen zapeljivec poslal v Ljubljano, kjer ji je organiziral in plačeval oskrbo. Žena Rozalija se je očitno strinjala z diskretnim postopkom, ki je navsezadnje obvaroval tudi njeno dobro ime. Odhajanje neporočenih nosečih deklet rodit v oddaljene kraje je bila nepisano pravilo v takih primerih: tam so nezakonske matere oddale otroke v rejo in se potem vrnil domov. Uršula je na zaslišanju leta 1803 uporabila uglajen izraz, da jo je Jurkovič poslal na »počitek do poroda« (ali pa je to frazo uporabil župan Kokalj). Še pred nekaj desetletji je bil znan rek, da je šla taka ženska »v Rim«. Aluzija na romanje v svete kraje je bila vedno nekoliko cinična. Večina revnih neporočenih nosečih deklet na tako pomoč ni mogla računati, saj so sokrivci za nosečnost običajno prekinili stike z njimi. Jur-

koviču je veljavni obči državljanski zakonik skrb posredno tudi nalagal (otroka bi celo lahko vzel v vzgojo in oskrbo v svojo hišo).²⁰ V Uršulino vrnitev na Vrhniko pa ni mogel računati brez posledic za ugled in kariero in seveda zakon.

Jurkovič je dekle nastanil v poljanskem predmestju, ki je bilo nekoliko oddaljeno od tistih točk v mestu (trg, oblastne ustanove), kjer bi Jurkoviča med obiski lahko srečal kak Vrhnčan. Sam jo je redko obiskoval, enkrat na dva do tri mesece. Več mu najbrž žena ni pustila. Soseska je bila dovolj urejena za dostojno malomeščansko življenje. Današnji naslov »hiše št. 10 na Poljanah« (po hišnem štetju pred letom 1805), kjer je leta 1801 policija izsledila Uršulo, je Poljanska cesta 9. Šlo je za boljšo predmestno hišo, ki je spadala v magistratno imenje in je bila prenovljena leta 1796, v njej pa je imel Lovro Novak od leta 1783 gostilno. To je danes baje najstarejša hiša v Poljanskem predmestju.²¹ Za legalnost Uršuline nastanitve je Jurkovič poskrbel celo s pridobitvijo policijskega dovoljenja. Uršulina očeta o vsem tem kajpak ni obvestil.

Uršula je rodila 10. avgusta 1800 (ali kak dan prej), vendar ne v najeti sobi, marveč v sosednji hiši »št. 12« (danes Poljanska cesta 13).²² Sinčka Lovrenca sta botra, babica Kavškova in zidar Jožef Bezljaj,²³ tistega dne prinesla krstit v bližnjo šentpetrsko župnijsko cerkev. Imena otrokovega očeta, ki ga v cerkvi kajpak ni bilo blizu, župniku nihče ni omenil.²⁴ Ker so se oblasti obregnile ob Uršulino nemoralno življenje šele maja 1801, je očitno, da si par še skoraj celo leto ni belil glave z oblastmi. Jurkovič je ljubici namreč poiskal novo stanovanje v *Reische Haus* šele spomladi 1802, ko je že drugič zanosila. S selitvijo sta ljubimca najbrž nameravala izigrati županov ukaz iz maja 1801, da lahko Uršula ostane v mestu le do otrokove ozdravitve.

¹⁸ Tako je bil tituliran le v dopisu policijske direkcije magistratu z dne 22. 5. 1801 (ZAL, Reg. I., fasc. 69, snopič 8II), že 24. 2. 1799 pa je bil kot boter nekemu otroku naslovljen kot »trški sodnik«, tj. Marktrichter (NŠAL, ŽA Vrhnika, RMK 1798–1809). Očitno je imela ljubljanska policija maja 1801 zastarele podatke o Jurkovičevi funkciji. Morda pa so ga imeli le za načelnika bratovščine posojevalcev konj (za tovornike) ali pa za »rihtarja« – pomožnega organa okrajne gosposke za del trga.

¹⁹ Golec, Zgodnjenovoveška »kajžarska« trga, str. 115–118.

²⁰ Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch, IV, §§ 3, 10–12. Prim. Čeč, Pravni položaj, str. 221.

²¹ Verzeichniß 1798; Suhadolnik – Budna Kodrič, Poljansko predmestje, str. 41, 164.

²² Hiša je bila last barvarja Štefana Gestrina (Verzeichniß 1798, 1800).

²³ Kmet Primož Bezljaj je bil v letih 1785–1828 lastnik hiše z vrtom na Poljanski cesti 47; zatem je bil med njegovimi dediči (otroki) tudi neki Jožef Bezljaj. Hišo so pozneje podrli (Suhadolnik – Budna Kodrič, Poljansko predmestje, str. 198).

²⁴ NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Peter, RMK 1798–1807.

Uršula se kljub temu ni počutila varno (ali pa je bilo stanovanje premajhno z dve osebi in še ene v prihajanju), zato je septembra 1802 sama poiskala novo stanovanje – sobo v prvem nadstropju hiše št. 138 na Gornjem trgu. Tja, na čisto drug konec mesta se je visoko noseča in brez Jurkovičeve vednosti preselila 29. septembra 1802. Realistična in previdna Uršula se ni osebno dogovorila za najem, marveč se je o tem s hišnikovo ženo pogovoril »nek pisar«. Na hišnično presenečenje je nato namesto njega v hišo prišlo »noseče dekle z listkom, s katerim se je on (tj. Jurkovič) zavezal za plačilo, za roko pa je vodila majhnega otroka«. Hišnica jo je hotela takoj prijaviti pri policiji, a jo je dekle prepričalo, da bo to storil Jurkovič, češ da o tem policijski aktuar že vse ve.²⁵

Jurkovič o selitvi tedaj še ni nič vedel. To, da Uršule ni več na starem naslovu, mu je sicer postalo jasno po nekaj dneh, toda do prejema Uršulinega pisma z okoli dne 16. oktobra 1802 sploh ni vedel, kje naj jo išče. Takoj ji je pisal in oštel: »Kakšna hiša pa je to in kakšni ljudje so tam, mi pa ne sporočiš! Zagotavljam ti, da sem zelo razočaran nad tvojim ravnanjem, ker ne poslušáš nobenega mojega ukaza.«²⁶ Ko je malo premislil in ugotovil, da je Uršula ravnala razumno, je še vedno nekoliko bolan odšel v Ljubljano uredit najemni dogovor. Uršulo je v pismu še mimogrede povabil, naj ga ob njegovem prihodu obiše v stanovanju, ki ga bo najel za to prilžnost.

Pravzaprav bi moral Jurkovič Uršuli čestitati za selitev, saj novo stanovanje ni bila slaba izbira. Hiša je stala v Karlovškem predmestju, na zgornjem robu Gornjega trga na lokaciji današnje hiše v Ulici na grad 6, petdeset metrov nad cerkvijo sv. Florijana in tik nad mestom, kjer strma pot na grad zavije na zahod.²⁷ Idilično in samotno lokalizacijo na robu strnjene mestne poselitve, skrito radovednim očem, potrjuje naslov na Jurkovičevih pismih (»sub Nr. 138 hinter St. Floriani Kirche«). Druga potrditev je dejstvo, da je šentjakobski župnik v krstno matico zapisal, da se je Uršulin sin Ignacij rodil v hiši »Reber št. 138«.²⁸ Današnje ime Ulica

na grad je namreč šele ok. leta 1898 nadomestilo starejše ime »druga Reber« (glavna »Reber« je na grad zavila s Starega trga med hišama št. 17 in 19). Po mnenju Vladimirja Fabjančiča je bila hiša sezidana že okoli leta 1635. Toda Florjančičeva veduta Ljubljane iz leta 1744 na tem mestu ne prikazuje pozidave. Šele na Auerspergerjevemu načrtu mosta pri sv. Jakobu in predvidenih mostov v bližini iz leta 1819 ter Schreyevem načrtu iz leta 1821 sta tam označeni dve hiši – večja (zahodna) je nekdanja št. 138 oziroma današnja hiša Ulica na grad 6.²⁹ Popis ljubljanskih hišnih posestnikov iz leta 1770 pa hišo št. 138 postavlja v »St. Floriansgasse«,³⁰ čeprav je v popisu iz leta 1782 hiša stala »auf dem Schloßberg« (lastnik je bil Luka Hirschel), leta 1798 celo am Kastell (lastnik je bil Anton Hirschel).³¹ Leta 1802 je bila hiša popisana v sklopu hiš na ulici »Vom Kastell herab auf der Fahrtstrasse, wo vorhin rechter Hand die St. Rosalia Kirche stand«. Po preštevilčenju hiš leta 1805 je imela številko 53 (enaka je bila kasnejša katastrska hišna številka) in je bila v sklopu hiš »Na Starem trgu na levi strani proti sv. Florijanu«.³²

Uradna lastnica hiše je bila v letih 1799–1815 neka Jera Smrekar (sosednjo manjšo hišo št. 52, ki je danes ni več, tj. nekdanjo št. 140, je imel Janez Drašel ali Dražil). Lastnica pa v hiši najbrž ni žive-la, marveč je oddajala sobe, zato je za poslopje in podnajemnike skrbel hišnik (Hausmeister) Matevž Hammerl.³³ Matevž je bil že precej v letih in njego-

²⁹ Reprodukcijske načrtov iz 17., 18. in 19. stoletja v: Suhadolnik – Anžič, Stari trg, str. 221–226; Fabjančičevi podatki o lastništvu hiše so na str. 175.

³⁰ Vrhovec, Häusernumerierung, str. 164.

³¹ Verzeichniß 1782, 1798.

³² Verzeichniß 1802, 1805, 1815. ARS, Franciscejski kataster za Kranjsko, L 133, mapa in seznam lastnikov stavbnih zemljišč. Manj verjetna lokalizacija hiše je stara »Reduta« na Levstikovem trgu 1. Veliko poslopje, od leta 1775 last deželnih stanov, pred tem je bila v njem jezuitska gimnazija, danes je »Vzgojno varstveni zavod Janeza Levca«. Ta hiša je namreč imela po letu 1805 številko »Mesto 138«. Tedaj je imela hiša na Ulici na Grad že št. 53. Šlo je za tretje, najbolj zahodno poslopje, ki gleda na trg in tvori niz treh tedaj deželnostanovskih hiš. V prostornem posloplju ni bilo veliko stanovanj, saj je tam še leta 1830 stanovala le družina slikarja Matevža Langusa, ki je imel v posloplju tudi atelje (ZAL, Konskrip. 1830–1857, št. 28, Mesto 138; Suhadolnik – Anžič, Stari trg, str. 30–31, 66–67).

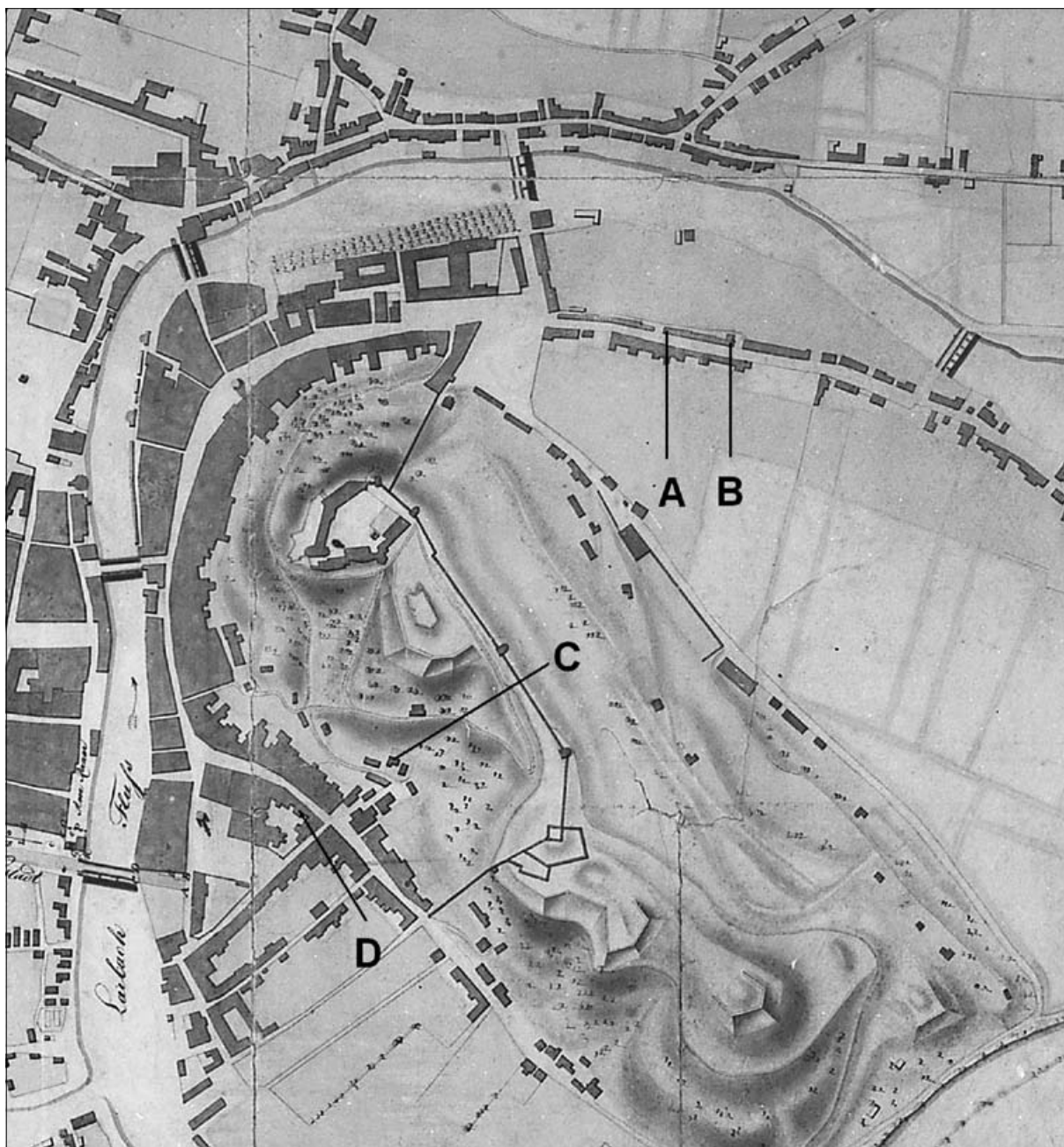
³³ Po popisu iz leta 1830 so bila v hiši tri stanovanja – v enem je živela družina tedanje lastnice hiše Marije Kramer, v drugih dveh pa še dve družini (ZAL, Konskrip. 1830–1857, št. 36, Karlovško predmestje 7).

²⁵ Tako v izjavi Jožefe Hammerl z dne 11. 7. 1803 (ZAL, Reg. I., fasc. 69, snopič 8II).

²⁶ Pismo ji je poslal malo pred njenim godom 21. oktobra, za kar ji je v drugem delu pisma tudi prisrčno čestital.

²⁷ Suhadolnik – Anžič, Stari trg, str. 175.

²⁸ NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Jakob, RMK 1802–1812.

Schrey, Načrt Ljubljane iz leta 1821, 69,8 x 51,2 cm (ZAL, Načrti, mapa 000-001-05).

Legenda: **A** – lokacija hiše št. 10 v Poljanskem predmestju (Poljanska c. 9). **B** – lokacija hiše št. 12 v Poljanskem predmestju (Poljanska c. 13). **C** – lokacija hiše št. 138 v Karloškem predmestju (Ulica na grad 6). **D** – lokacija hiše na Žabjeku št. 128 (Gornji trg 18).

va odrasla otroka nista več živela z njim.³⁴ Glavna

³⁴ *Ker o sinu Francu, davčnem uradniku, Hammerl že deset let ni imel vesti, je domneval, da je že umrl. Predvideni dedič po Matevževi oporoki z dne 21. 3. 1800 je bil vnuk Jožef Zore, sin hčerke Ane (por. Zore). V oporoki pa Matevž hčerki ni namenil nič, saj je dotlej baje že dobila dovolj. Pogrešanemu sinu je pogojno volil le nujni delež; če se ne bi pojavil, bi tudi tega prevzel vnuk, ki mu je posebej volil hipotekarno*

posrednica med Uršulo in Jurkovičem je bila Matevževa precej mlajša (druga) žena Jožefa (letnik 1769). Previdni Jurkovič je namreč zaradi tajnosti naslavljal pisma ljubici le na Matevža (tako je najbrž počel tudi na prejšnjih naslovih). Zato pismonoše

obligacijo v višini 100 gld in žepno uro (ARS, Testamenti III, šk. 5 [fasc. 8], št. 77).

ali sli, ki so sodnikova pisma prinašali iz Vrhni-ke, po naslovu niso mogli vedeti, da so namenjena njegovi ljubezni. Hammerl za posredništvo ni bil najbolj primeren, saj ni znal brati, kaj šele pisati. Razmeroma priseben se je zmozel pred smrtjo le podkrižati pod oporoko, ki jo je zapisal odvetnik dr. Janez Jožef Lukmann. Ker nihče drug v hiši ni znal brati, kot je leta 1803 pojasnila Jožefa županu Kokalju, je na Jurkovičevo prošnjo ona prebirala njegova pisma Uršuli in pisala njene odgovore Jurkoviču. V prejšnjem stanovanju na Poljanah je to počela neka gospa Lenwaitz.³⁵

V začetku januarja 1803 je Uršula v tem stanovanju povila še sina Ignacija, ki je bil 7. januarja krščen v župnijski cerkvi sv. Jakoba.³⁶ Botra nista bila Hammerlova, marveč dva soseda, krznarski mojster Gregor Schetel in Helena Jakula.³⁷ Tudi to stanovanje je postalo premajhno in 24. aprila se je Jurkovič, ki se je tedaj baje sploh prvič in predzadnjič pojavil v hiši, dogovoril s hišnim lastnikom (lastnico) za večje stanovanje v isti hiši. Uršuli se je pisno napovedal že nekaj dni prej, prišel pa je ponoči in pri njej ostal do jutra. Tudi pogovor z zakoncema Hammerl je bil nujen, saj sta že nekaj časa negodovala – najbrž zato, ker Uršula še vedno ni bila prijavljena na policiji. Jurkovič je prosil Uršulo, naj Hammerlova dotlej pomiri, češ da bo naredil vse, kot je prav.

Zvijajača z izmišljeno prijavo bivališča se ni več obnesla: policija je Uršulo izsledila 11. julija 1803, jo aretirala in privedla k županu Kokalju. Zdi se, da je bilo za izsleditev usodno, da so sredi junija zboleli Uršula in oba otroka, prijavil pa jih je najbrž kar zdravnik dr. Hartl. Župan je Uršulo zaslišal istega dne, takoj zatem pa še Jožefo Hammerl, ker je vedela več kot njen mož, ki ga je policija sumila zvodništva. Uršuli je policija tudi tokrat očitala le brezposelnost, kar je bil evfemizem za žensko lahkoživost in vlačuganje. Zato je trdila, da si je hotela že po prvem porodu poiskati službo v Ljubljani, a ji Jurkovič tega ni dovolil in ji za nameček še grozil. Obljubila je, da bo začela služiti kot dekla, če bo

Jurkovič vzel (najmlajšega) otroka in mu zagotovil preskrbo. Ob tem se je morda zlagala, da so njeni starši že mrtvi, česar pa župan ni preveril.³⁸ Župan je Uršuli zaradi človečnosti (skrbi za majhna, baje hudo bolna otroka) in obljube o zaposlitvi ter zaradi Jurkovičeve pisne izjave, da bo poskrbel za otroka, spet dovolil ostati v Ljubljani. Takoj pa bi morala oditi stanovat drugam in prekiniti stike z Jurkovičem. Hišnika Hammerla je župan dokončno odvezal krivde.

Blago ravnanje z Uršulo je bilo najbrž tudi posledica županove naklonjenosti do vrhniškega kolege Jurkoviča. Zato se je posledic njegovega moralnega odklona lotil drugače kot v primerih drugih padlih žensk in njihovih zapeljivcev. K temu ga je navedlo še nekaj konkretnih dejstev. Najprej izjava Jožefe Hammerl, da v Uršulinem obnašanju ni opazila nič slabega, potrdila pa je tudi bolehanje obeh otrok. Za nameček je moral župan vzeti na znanje še hišničino trditev, da je v skoraj tričetr letu Jurkovič prišel le dvakrat k Uršuli; prvič celo šele pol leta po njeni vselitvi. To res ni potrjevalo hudega razvrat. Seveda je župan po preletu Jurkovičevih pisem lahko upravičeno domneval, da sta se sestajala tudi v drugih stanovanjih, ki jih je previdni Jurkovič najemal za take priložnosti, ali pa skrivaj ponoči v Uršulini sobi. Toda o tem ni vedela nič niti policija.

Župana je dokončno prepričala ponižna Jurkovičeva pisna prošnja, ki jo je poslal 13. julija 1803. V njej je Uršulo opisal s tako lepimi besedami, da je bralec dobil vtis, da je skoraj svetnica. Jurkovič je seveda hotel zmanjšati svojo vlogo pri sramoti, zato je namignil, da je Uršula dvakrat grešila z »neko osebo«. V nadaljevanju je psihologiziral: Uršulino neprimerno vedenje je posledica težav v mladosti (zamolčal pa je, da jo je vzgajal on); vsi hišni gospodarji, pri katerih je živela (v Ljubljani, op. D. K.), lahko potrdijo, da ni nikoli, podnevi in ponoči, pohajkovala naokrog in se grdo vedla. Nadaljevanje je sluzavo: »Zato ponižno prosim Vašo milost, da se usmilite te osebe in ji spregledate krivdo, še posebej zaradi njenih majhnih nedolžnih otročičkov,

³⁵ To sta županu 11. 7. 1803 povedali Uršula in Jožefa Hammerl.

³⁶ NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Jakob, RMK 1802–1812.

³⁷ V letih 1800–1802 je bil krčmar Aleš Jakula lastnik hiše št. 85 na Starem trgu (danes Gornji trg 6), Helena pa je bila najbrž njegova žena (Verzeichniß 1800, 1802).

³⁸ V letih 1799–1803 ni v Žireh umrl noben Cerer (NŠAL, ŽA Žiri, MMK 1784–1806). Uršula se ni spominjala niti kraja svojega rojstva, neskladja pa so tudi v kronologiji njenega prihoda v Ljubljano: enkrat je omenjala leto in pol, drug izračun pa da leto in devet mesecev. Oboje je napačno.

od katerih je eden na smrt bolan, drugega pa je dr. Hartl komaj rešil. Naklonite ji milost, ki pripada le Vam, dokler ne poskrbi za otroka in se njegovo stanje ne izboljša, mlajšega pa lahko odstavi od prsi. Kajti prava mati čuva in ljubi svoje otroke veliko bolj kot rejnica. Da bi lahko službovala, naj otroka dodeli v varstvo gospodinji – tej ženski sem že dal pooblastilo, če že materi ne bi dovolili, da poskrbi za uboga nedolžneža. Ženska bo našla dojiljo za najmlajšega, jaz pa bom vse plačal.«³⁹

Ustvarjanje vtisa, da je Uršula skrbna mati ter da se Jurkovič zanima za otroka je bilo v skladu s starševsko ljubeznijo do otrok, ki jo je predvidevalo načelo naravnega prava, upoštevana pa je bila v novi kazenski zakonodaji iz leta 1803.⁴⁰ Res je Jurkoviča prizadela bolezen najstarejšega sina in Uršule junija 1803 in dva meseca je plačeval Jožefi Hammerl po 10 krc na dan za oskrbo mlajšega otroka, Uršuli pa v pismih in drugače pošiljal po 5 glđ na teden (ali tudi več), včasih pa še otroška oblačila. Pobrigal se je celo, da si je Uršula nakupila mesa – po stoletnih prepričanjih je bila to najboljša možna hrana za matere. Jurkovičeva velikodušnost je torej prepričala župana Kokalja, da so Uršula in otroka dobro preskrbljeni.

Župana je k popustljivosti navedlo še nekaj, kar je bilo v ljubezenskih razmerjih med nižjimi sloji še nenavadno – vsebina petih Jurkovičevih pisem Uršuli iz časa njenega prebivanja na Gornjem trgu. Ni nujno, da je pisma županu pokazala Uršula; to je morda storila bralka Jožefa Hammerl. V pismih res »ni bilo nič napačnega«, kot je Hammerlova odgovorila na županovo vprašanje, ali je ona prebirala pisma. Pisma zares kažejo, da je bilo njuno razmerje daleč od običajnega prešuštnišva.

Tem pismom, ki so nadomeščala pogostejše fizične stike med ljubimcema (Jurkovič se ji je v pismih večkrat opravičil, da ne more priti v Ljubljano zaradi obilice dela),⁴¹ se moramo posvetiti, da bomo razumeli ljubezenski odnos, morda pa tudi njegove posledice. Pa tudi, ker so precejšnja slovenska posebnost v tistem času, če upoštevamo,

da gre za intimna pisma ljubici nižjega ranga in v daljšem razdobju. Plemiška pisma (med plemiči) z ljubezenskimi izjavami iz tega časa niso tako redka.

Kot se za provincialnega uradnika spodobi, je Jurkovič pisal v nemškem jeziku. Gotovo je znal bolje pisati nemško kot slovensko, čeprav bi bilo glede na Uršulino neizobraženost bolje, da bi ji pisal slovensko. Jožefa Hammerl je morala Uršuli torej pisma prebrati in prevesti. O Jurkovičevi izobrazbi (in desetletni uradniški praksi) pričata izbran jezik in lepa šolsko-uradniška pisava. Žal Jurkovič pisem ni datiral, zato jih je mogoče le približno postaviti v čas med 17. oktobrom 1802 in sredino junija 1803 s pomočjo nekaj drobnih opazk. Jurkovič v njih (iz previdnosti?) tudi ni omenjal nobenih drugih imen razen malega Lovrenca; celo Uršulo je z imenom omenjal le v začetnih pozdravih (*Vielge*)*liebste Urachel*, v enem pismu tudi v slovenski obliki (*Urschka*). Podpisoval pa se je nečitljivo z *Lem m. p.*, kar ni imelo zveze z njegovim imenom.

Vsebina Jurkovičevih pisem ne razodeva le »ljubezensko-tehničnih« dejanj (organizacije sestankov in stanovanja), marveč predvsem skrb za »družino« in ljubezen do Uršule ter moški pogled na zvezo in Uršulino vlogo v njej; vse skupaj pa je bilo precej drugačno od poznobaročnih ljubezensko-prešuštnih mentalitet.⁴²

Jurkovič Uršuli seveda ni obljubljal zakona, niti ni govoril o oddaljeni prihodnosti, marveč le o sedanjosti. Navsezadnje je pisal ljubici, za vratom pa mu je visela prej ko ne nezaupljiva žena. Nezaupljiva zato, ker možu gotovo ni zaupala, da skrbi le še za Uršulino bivanje v Ljubljani, drugače pa z njo nima več stikov. Če se je bala tega, je imela prav. Toda ljubezenska zveza med uglednim poročenim tržanom in preprostim dekletom le ni bila škandalozna, če ni bila javno reprezentirana.

Jurkovič Uršule niti ni imel za običajno priležnico, marveč za zelo ljubo, nekako nrvstveno čisto žensko. To pa je bila značilna malomeščanska poza: priležnica na zakon, čeprav je bila gosposka

³⁹ ZAL, Reg. I., fasc. 69, snopič 8II, dopis z dne 13. 7. 1803.

⁴⁰ Čeč, Pravni položaj, str. 222.

⁴¹ Tako v pismih, ki jih je napisal enkrat pred 10. 4., pred 24. 4. oziroma v drugi polovici junija 1803.

⁴² Tudi Josip Mal, ki je na kratko povzel zgodbo in eno od pisem, je menil, da gre za »predznanilo bidermajerskih« mentalitet, povsem drugačnih od frivolnih baročnih ljubezenskih praks (Mal, Stara Ljubljana, str. 49–50).

ljubica, praviloma ni mogla računati. To je veljalo tudi za ženske, ki so z moškimi živele v trajnih zunajzakonskih skupnostih. Odpuščene ljubice in dolgoletne konkubine so v prejšnjih desetletjih in stoletjih v takih primerih imele na voljo le to, da s sodbo cerkvenega sodišča prisilijo moškega v poroko. To pa je največkrat pomenilo konec ljubezensko-konkubinatske zveze.⁴³ Uršuli tak ukrep ni bil več dosegljiv, saj se Jurkovič ni nameraval ločiti od žene, cerkvenosodna prisila pa se je že pred dvema desetletjema umaknila državni (dekret o zakonski zvezi iz leta 1783), ki pa na zunajzakonsko ljubezen ni več gledala kot na greh in je ni povezovala z nujnim saniranjem v zakonski zvezi.

Jurkovičev odnos do Uršule in njuno prešuštno ljubezen, kot ga je kazal v pismih, je bil v duhu novega časa, zelo drugačnega od poznega baroka in javnih reprezentacij konkubinatskih oziroma prešuštniških ljubezni. Na Slovenskem sta v zadnji tretjini 18. stoletja baročno emocionalno sproščenost odpravljala jožefinski sekularni racionalizem in katoliški rigorizem. Čas okoli leta 1800 je bil v znamenju vzpostavljanja meščanske morale, prisojanja lastnosti in družbene vloge vsakemu podaniku znotraj njegovega stanu in spodobnostnih pravil. Biološko razlikovanje med spoloma se je nadaljevalo v značajsko, to pa v »naravno« in je posledično utrdilo podrejenost žene možu.⁴⁴ Popularizirale so se idealistične predstave o ljubezni, ki so seveda razumele žensko podreitev moškemu svetu. Pogoj za srečen zakon so bile vzajemna ljubezen in poštenost, zvestoba in ustrežljivost, spoštovanje medsebojnih (ne prevelikih) razlik. Le načelno je veljala enakost zakoncev, predvsem pa je šlo za racionalno in ne idealistično iskanje zakonskega partnerja.⁴⁵ Meščanska družina je postajala svetišče, ki ga ni kazalo onečaščati z aferami. Ljubezen se je navezala na zakonsko življenje, a vplivala

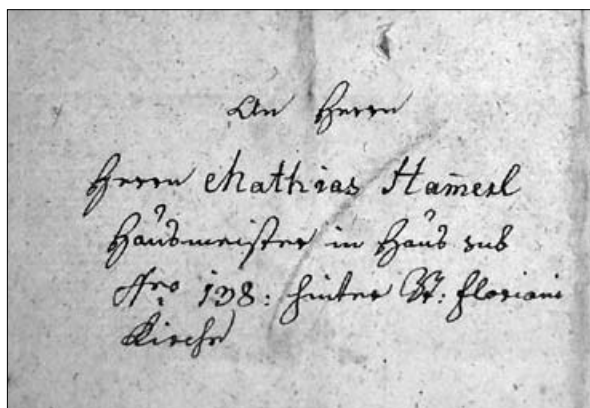
⁴³ O tem: Kos, *Zgodovina morale 1*, str. 99–117, 270–289, 355–369.

⁴⁴ Cvirn, *Boj*, str. 10 sl.; Polajnar, *K zgodovini*, str. 26.

⁴⁵ Vogrinčič, *Družabno življenje*, str. 67–75; Evans, *Falling in Love*, str. 266 sl.; Luhmann, *Ljubezen*, str. 101, 164 sl.

Pismo Janeza Nepomuka Jurkoviča, ok. 17.–21. oktober 1802
(ZAL, Reg. I., fasc. 69, snopič 8«).

Pismo Janeza Nepomuka Jurkoviča, pred 24. aprilom 1803
(ZAL, Reg. I., fasc. 69, snopič 8«).

Naslov na pismu Janeza Nepomuka Jurkoviča, pred 24. aprilom 1803 (*ZAL, Reg. I., fasc. 69, snopič 8*).

tudi na zvestobo v konkubinatu. To so bile značilnosti romantične sentimentalnosti, ki so postale del svetovnega nazora.

V začetku 19. stoletja je prišlo tudi v slovenskih mestih, nekoliko pozneje tudi na podeželju, do vznika »spolne revolucije«. V statistikah se je kazala s povečevanjem števila nezakonskih otrok (čeprav to zlasti v zaprtih skupnostih še ni pomenilo spolne svobode) in njihovega enačenja z zakonskimi⁴⁶ ter z zmanjševanjem relativnega števila porok. Z omejitvami v javni erotiki nezadovoljnim moškim je za izpolnitev ostajal beg v skrito prostitucijo, premožnejše k služabnicam, vdovce v priložnostno z deklami. Dvoličnežev je bilo največ znotraj srednjega in višjega meščanstva, ki sta prisegala na visoka načela, v zasebnem življenju pa ravnala nasprotno. To je bila tista moralna dihotomija, ki jo zgodovinarji imenuje »dvojna morala«.⁴⁷

Ljubezenska svoboda tako le ni izginila iz javnega življenja, javno tolerirana pa je bila le samskim moškim. V meščanski dobi je tudi dolgoletne ljubice s patronom lahko povezovalo še kaj več kot priložnosten seks. Podobno obliko ljubezni oziroma partnerstva je imela tudi nekaj desetletij mlajša in deset let trajajoča zveza (1839–1849) med že tedaj

slavnim pesnikom Francetom Prešernom in 23 let mlajšo Ano Jelovšek, katere sad so bili trije otroci. Tudi Ana se je med prvo nosečnostjo (1839) odselila iz Ljubljane na Vič, kjer jo je pesnik, ki pa je bil v nasprotju z Jurkovičem samec in brez zakonskih obvez, lahko redno in javno obiskoval. Resnici na ljubo je bil njegov ugled vsaj v Ljubljani vedno nizek zaradi kvaziboemskega življenja.⁴⁸ Po porodu se je Ana morala zadovoljiti s pesnikovo skromno podporo in ljubeznijo med njegovimi bolj ali manj redkimi obiski, saj sta vedno živela ločeno (večinoma brezposelna Ana pri starših). Vse tri otroke je Ana dala v rejo, čeprav je Prešeren temu baje nasprotoval. Medtem je sam pogledoval za drugimi dekleti, čeprav je nesojeni tašči in drugim večkrat zagotavljal, da se bo, če se že bo (pa se seveda nikoli ni) poročil le z materjo svojih otrok, ko bo imel dovolj sredstev.⁴⁹

Poročeni in ugledni Jurkovič na tako javno izkazovanje in trajanje zunajzakonske ljubezni ni mogel upati. Kljub temu je imela tudi njegova ljubezen do Uršule romantičen značaj, merljiv z zdravjem, srečo in Božjim blagoslovom, ki ga je redno prosil za družino. Njunega odnosa torej ne smemo imeti le za telesno erotičnost. Še posebej, če si priključimo v spomin redko sestajanje para, ko Jurkovič baje več kot pol leta sploh ni prišel k Urški. Duhovna povezanost para je bila res na višini: v pismu, ki je nastalo po 16. maju 1803 (v njem že omenja oba otroka in se zahvaljuje za voščilo za god – Janez Nepomuk goduje 16. maja) je pokazal pokroviteljski odnos do mlade ženske, svoja pričakovanja in svarila, saj je poznal mestne skušnjave in preprost značaj osamljene ljubice: »Želim, da je tvoje srce, moja najdražja, prav tako odkritosrčno in bo ostalo zvesto, kot ti želiš meni ... Najboljše srce, bodi skromna in pazljiva, da me ne užalostiš z razuzdanim življenjem, s čimer bi izgubila moje prijateljstvo. Bodi mi zvesta in odkritosrčna, ljubi in časti le tistega, ki te ljubi in skrbi zate. Ne bodi

⁴⁶ Po besedah poročila Dvornega vojnega sveta iz leta 1771 za Štajersko, češ da ponekod poročeni brez razlike redijo svoje zakonske in nezakonske otroke skupaj. Toda za Koroško so poročevalci zapisali, da so zlasti nezakonski otroci zaradi pomanjkanja vzgoje neumni (*Hochedlinger – Tantner, Die Berichte, str. 21, 28*).

⁴⁷ *Sieder, Socialna zgodovina, str. 119 sl.; Schmale, Geschichte, str. 152 sl.*

⁴⁸ Poznejša razpredanja njegove hčerke Ernestine, da mu je prav razmerje z Ano Jelovškovo zmanjševalo veljavo in ugled ter nakopalo sovraštvo ljubosumnih žensk iz višjih slojev, so možna, a nedokazana. Prav tako mnenje, da bi mu družba razmerje odpustila, če bi odslovil Ano in se poročil s kako »gospodično« (*Jelovšek, Spomini, str. 64–65, 69–70*). Glede na njegove karijerne, značajske in premoženjske odlike, do take poroke najbrž ne bi prišel.

⁴⁹ *Jelovšek, Spomini, str. 8, 22–33, 45, 50.*

nestrpna in jezna, če ne gre vse po tvojih željah, ali če trpiš pomanjkanje. Pomisli, da moram tudi jaz veliko potrpeti in prenesti. Ne sklepaj znanstev in zmenkov. To ti želim in svetujem jaz, tvoj ljubi.«

Uršulo je torej hotel imeti le zase – zato svarila pred novimi znanstvi (pa tudi iz strahu pred javnim razkritjem njune zveze); najbrž resnična je bila tudi Jurkovičeva prepoved Urškine zaposlitve po prvem porodu, ki jo je omenila županu Kokalju na zaslišanju leta 1803. Opozorila niso bila brez osnov, saj jo je Jurkovič že malo pred 24. aprilom grajal, ker je izvedel, da pohajkuje naokrog. »Pazi, da tega spet ne ugotovim – ti me poznaš!« jo je svaril. Pred slabo družbo je čez skoraj štiri desetletja tudi Prešeren opozarjal bodočo ljubico Ano.⁵⁰

Jurkovič pa je že oktobra 1802 spoznal, da Uršula le ni več mlado naivno dekle, marveč ženska, ki zna poskrbeti zase, se ne ogiba znanstev in upošteva tudi druga mnenja. To je pokazala vsaj s tem, da si je brez njegove vednosti poiskala drugo stanovanje. »Bolj verjameš zapeljevalskim babam in delaš po svojem, kot pa meni! Upoštevaj pa, da je bolje upoštevati moj nasvet, da ne bo prepozno!« jo je takrat grajal.⁵¹

Kaj se je po letu 1803 zgodilo z Uršulo in otrokoma? Najbrž nekaj drugega kot so obljubljala Jurkovičeva pisma. Toda njegovo ravnanje in njena usoda sta bila v okvirih bidermajerske morale in pričakovani revežev. Jurkovič zveze z Uršulo seveda ni nikoli legitimiral. Po njeni prisilni selitvi in prepovedi stikov je najbrž še skrbel zanjo in otroka, toda ljubezen na daljavo se je ohladila. Z ženo je ostal na Vrhniki, kjer je bil do leta 1806 trški sodnik. V naslednjih dveh desetletjih pa sta umrla ali se preselila, saj ju že pred letom 1824 ni bilo več na Vrhniki, ali natančneje, popisa hišnih posestnikov (1824) in prebivalcev trga (1834) ju ne poznata več.⁵²

Uršula se tudi nikoli ni poročila s kom drugim. Z otrokoma je še leta 1807 stanovala nekaj deset metrov stran od nekdanjega ljubezenskega gnez-

da, v hiši št. 128 na Žabjeku (poleg šentjakobskega župnišča), ki je bila last peka Martina Gruma. Današnji hišni naslov je Gornji trg 18 (nekoč Rožna ulica 2). Tam je 7. novembra 1807 za črnimi kozami umrl najstarejši sin Lovrenc.⁵³ Najbrž je Uršula tedaj služila kot dekla pri Grumu, tako kot je to nekoč obljubila županu. Nato sledi za njo in sinom izginejo. V šentjakobskih župnijskih maticah sta v začetku 19. stoletja sicer vpisani smrti dveh Uršul Cerer (Cerar), ki pa po zapisani starosti ne ustrezata vrhniški soimenjakinji.⁵⁴ Očitno sta bili članici ene od mnogih družin ljubljanskih Cererjev (ali Cerarjev), ki jih omenjajo ljubljanski popisi prebivalcev iz let 1830–1857, Uršule in sina Ignacija pa ne.⁵⁵ Obeh ne poznajo niti vrhniške in žirovske matične knjige.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije (ARS)

AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko.
AS 308, Zbirka testamentov, III, Testamenti ljubljanskega magistrata 1439–1811 (Testamenti III).

Nadškofijski arhiv Ljubljana (NŠAL)

Župnijski arhivi (ŽA), Matične knjige (rojstne – RMK, mrliške – MMK): Sv. Peter pri Ljubljani, Sv. Jakob v Ljubljani, Vrhnika, Žiri.

Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL)

Mesto Ljubljana

⁵³ NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Jakob, MMK 1785–1808, fol. 184.

⁵⁴ Prva je bila dekla Uršula Zerer, ki je bila ob smrti, 23. 10. 1802, stara že 54 let. Umrla je v hiši barona Wolkenberga, št. 78 (današnji Levstikov trg 7); očitno je šlo za njegovo služabnico. (NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Jakob, MMK 1785–1808, fol. 127). Še manj primerna kandidatka je bila 90-letna siromakinja Uršula Zirrer, ki je umrla 1. 12. 1812 v šentjakobskem župnišču, hišna št. 126 (Gornji trg 18) (NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Jakob, MMK 1808–1832).

⁵⁵ ZAL, Konoskop. 1830–1857, št. 28–38; k temu gl. »Popis prebivalstva 1830, indeks« vseh ljubljanskih prebivalcev (razen tujcev) iz leta 1830 (tipkopis iz leta 1934 je v arhivu). Popisi z iskalniki so objavljeni tudi na: <http://sistory.si/SISTORY:ID:26731> [10. 6. 2016].

⁵⁰ Jelovšek, *Spomini*, str. 19.

⁵¹ Pismo je napisal med 17. in 21. 10. 1802.

⁵² Kos, *Zapisnik*, str. 181–189; Kos, *Prebivalci*, str. 70–83.

SI_ZAL_LJU/0334, Načrti.

SI_ZAL_LJU/0489, Glavne registrature, Splošna mestna registratura 1784–1945 (Reg. I).

SI_ZAL_LJU/0504, Statistični popisi: Konskripcijske tabele 1830–1857, Mesto in predmestja (Konskrip. 1830). Obj. na: [http://sistory.si/SISTORY: ID:26731](http://sistory.si/SISTORY:ID:26731) [10. 6. 2016].

Tiskani viri

Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch. Wien, 1786.
Constitutio criminalis Theresiana ... oder peinliche Gerichtsordnung. Wien: Johann Thomas Edlen von Trattner, 1769.

Hochedlinger, Michael – Tantner, Anton (izd.): »der größte Teil der Untertanen lebt elend und mühselig«. *Die Berichte des Hofkriegsrates zur sozialen und wirtschaftlichen Lage der Habsburgermonarchie 1770–1771*. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Sonderband 8. Innsbruck: 2005.

Literatura

Cvirn, Janez: *Boj za sveti zakon. Prizadevanja za reformo poročnega prava od konca 18. stoletja do druge svetovne vojne*. Zbirka Zgodovinskega časopisa 30. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2005.

Čeč, Dragica: Roparska vlačuga. Samopredstavitev in interpretacija predstavnikov revščine med kranjskimi elitami. *Acta Histriae* 17, št. 3, 2009, str. 559–586.

Čeč, Dragica: »Jo s hudim kaznovanjem opomniti, kje so meje častnosti«. Načini discipliniranja meščanskih hčera na prehodu iz 18. v 19. stoletje. *V zlatih črkah v zgodovini. Razprave v spomin Olgi Janša-Zorn*, *Kronika* 57, 2009, str. 175–194.

Čeč, Dragica: Pravni položaj in življenjske usode otrok revežev in revščini izpostavljenih otrok na koncu 18. In v začetku 19. stoletja. V: Aida Škoro Babić et alii (ur.), *Zgodovina otroštva*. Zbirka Zgodovinskega časopisa 45. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012, str. 217–230.

Evans, Mary: »Falling in Love with Love is Falling for Make Believe. Ideologies of Romance in Post-Enlightenment Culture«. V:

Mike Featherstone (ur.), *Love & Eroticism*. London, 1999, str. 265–293.

Golec, Boris: Zgodnjenovoveška »kajžarska« trga Vrhnika in Gorenji Logatec. V: Sašo Jerše (ur.), *Med Srednjo Evropo in Sredozemljem (Vojetov zbornik)*. Ljubljana: Založba ZRC, 2006, str. 105–137.

Jelovšek, Ernestina: *Spomini na Prešerna*. Ljubljana: L. Schwentner, 1903 (reprint: Celovec: Založba Wieser, 1997).

Kos, Dušan: *Zgodovina morale. 1. Ljubezen in zakonska zveza na Slovenskem med srednjim vekom in meščansko dobo*. Thesaurus memoriae, Dissertationes 10. Ljubljana: Založba ZRC, 2015.

Kos, Janez: Zapisnik gradbenih parcel in hiš ter posestnikov v katastrski občini Vrhnika 1824. *Vrhniški razgledi* 8, 2007, str. 180–189.

Kos, Janez: Prebivalci stare Vrhnike po popisu duš od leta 1834 do 1847. *Vrhniški razgledi* 11, 2010, str. 65–83.

Klasinc Škofljanec, Andreja: Ljubljanska policija od konca 18. stoletja do leta 1848. *Acta Histriae* 18, št. 3, 2010, str. 539–556.

Leben Seljak, Petra – Demšar, Alojz: *Knjiga hiš na Žirovskem. Naselja, hiše in njihovi lastniki na ozemlju predjožefinske župnije Žiri pred letom 1900*. Knjižnica Žirovskega občasnika 14. Žiri: Pegaz International, 2010.

Luhmann, Niklas: *Ljubezen kot strast. H kodiranju intimnosti*. Knjižna zbirka Temeljna dela. Ljubljana Krtina, 2011.

Mal, Josip: *Stara Ljubljana in njeni ljudje. Kulturnozgodovinski oris*. Ljubljana: Mestni muzej Ljubljana, 1957.

Polajnar, Janez: »Pfuj! To je gerdo!« *K zgodovini morale na Slovenskem v dobi meščanstva*. *Zgodovini.ce* 8. Celje: Zgodovinsko društvo, 2008.

Schmale, Wolfgang: *Geschichte der Männlichkeit in Europa (1450–2000)*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag, 2003.

Sieder, Reinhard: *Socialna zgodovina družine*. Ljubljana: Studia humanitatis, 1998.

Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.

Suhadolnik, Jože – Anžič, Sonja: *Stari trg, Gornji trg in Levstikov trg. Arhitekturni in zgodovinski oris mestnih predelov in objektov, lastniki hiš ter arhivsko gradivo Zgodovinskega*

- arhiva Ljubljana. Razstava Zgodovinskega arhiva Ljubljana, katalog. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2003.
- Suhadolnik, Jože – Budna Kodrič, Nataša: *Poljansko predmestje. Zgodovina in Arhitekturni oris mestnega predela in objektov, lastniki hiš in arhivsko gradivo Zgodovinskega arhiva Ljubljana*. Razstava Zgodovinskega arhiva Ljubljana, katalog. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2013.
- Verzeichniß der Hausinhaber in der Hauptstadt Laibach und den Vorstädten*. Laibach, 1782, 1798, 1800, 1802, 1805.
- Vogrinič, Ana: *Družabno življenje romana. Uveljavljanje branja v Angliji 18. stoletja*. Apes. Ljubljana: Studia humanitatis, 2008.
- Vrhovec, Ivan: Die erste Häusernumerierung Laibachs. *Mitteilungen des Musealvereins für Krain* 15, št. 5–6, 1902, str. 161–168.

Zusammenfassung

DAS WEIB DES RICHTERS VON VRHNIKA

*Das Bild einer unschicklichen Liebe in der
Frühzeit des Bürgertums*

Mit Gründung der modernen Polizei im Jahr 1786 bzw. 1793 bekamen die Städte in den habsburgischen Ländern ein probates Mittel zur Kontrolle der Einheimischen und der Zugezogenen. Das Magistrat bzw. der Bürgermeister mussten im Rahmen ihrer Obsorge für die Sittenreinheit vorgeführte Müßiggänger, Dirnen und andere Kleinkriminelle verhören und bestrafen. Ende des 18. Jahrhunderts ordnete auch der Laibacher Bürgermeister nach den entsprechenden Verhören an, problematische Personen für mehrere Tage einzusperren, während besondere Rückfalltäter in Zwangsarbeitsanstalten geschickt oder zu öffentlichen Arbeiten verpflichtet wurden. Dabei zeigte der Bürgermeister Verständnis für scheinbar anständige Frauen. Schwangere und Frauen mit Kleinkindern wurden nämlich meist mit der Auflage entlassen, sich eine Arbeit zu suchen.

Im Mai 1801 beabsichtigte Laibacher Bürgermeister Jožef Kokalj gegen die arbeitslose minder-

jährige Uršula Cerer aus Žiri in ähnlicher Art vorzugehen. Es stellte sich jedoch heraus, dass sie eine geordnete Wohnstätte hatte und sich und ihr Kind versorgen konnte. Daher folgte der Bürgermeister nicht der Forderung der Polizeidirektion, sie zu ihrem Vater zurückzuschicken, sondern gestattete ihr den Aufenthalt in der Stadt bis ihr Kind genesen war. Uršula gelang es jedoch, durch Änderungen ihres Wohnsitzes die Polizei zwei Jahre lang zum Narren zu halten. Die Stadtpolizisten erstatteten im Juli 1803 erneut Anzeige gegen Uršula und führten sie dem Bürgermeister vor. Der Grund war der gleiche wie beim ersten Mal, nämlich eine sittlich verdächtige Arbeitslosigkeit. Der indirekte Verdacht, dass sie eine Prostituierte war, wurde rasch entkräftet. Uršulas Aussage beim Verhör und die Aussagen anderer Beteiligten enthüllen die Lebensschicksale von Mädchen aus ärmlichen Verhältnissen und ihren begüterten Verführern. Ihr Liebesleben war allerdings nur insofern etwas Besonderes, als dass sie vom Marktrichter von Vrhnika, Janez Nepomuk Jurkovič, ausgehalten wurde, der ihr rund 30 Jahre älterer Erzieher, Ziehvater und gleichzeitig Liebhaber war. Obwohl sie in seinem Haus aufwuchs, bekam sie keine bessere Ausbildung als dies bei ihr Zuhause der Fall gewesen wäre, denn sie konnte im Jahr 1803 nicht einmal Lesen. Als sie im Dezember 1799 in Vrhnika schwanger wurde, schickte Jurkovič sie nach Ljubljana und zahlte für ihre Versorgung. Im Januar 1803 gebar sie dort noch ein zweites Kind von Jurkovič. Als sie und ihre Kinder bald darauf erkrankten, wurden sie von der Polizei aufgespürt.

Zur Nachsichtigkeit des Bürgermeisters trug diesmal Jurkovič' Fürsprache für Uršula bei, in der er ihr Verhalten mit Problemen in ihrer Jugend begründete, wobei er allerdings verschwieg, dass er sie selbst aufgezogen hatte. Er bat darum, Uršula den Aufenthalt in der Stadt zu gewähren, da er ihre Versorgung zahlen wollte und sie sich eine Arbeit suchen sollte. Überzeugend war auch der Inhalt von fünf Briefen Jurkovič' aus den Jahren 1802 bis 1803, die ihr Verhältnis zeigen. Die Briefe, die die physischen Kontakte zwischen den Liebhabern ersetzten, wurden der leseunkundigen Uršula von der Hausmeisterin vorgelesen. Jurkovič' Briefe enthüllten nicht nur die liebstechnischen Dinge und Zusammenkünfte, sondern auch seine tiefe Liebe und Sorge für die Familie. Jurkovič versprach Uršula

zwar keine Heirat, denn er war bereits verheiratet, sah sie jedoch nicht nur als einfache Konkubine. Innerhalb der kleinbürgerlichen Paradigmen waren solche ausgehaltene Liebhaberinnen mit ihren Patronen durch mehr als nur Sex verbunden, auch wenn sie nicht unter demselben Dach lebten.

Jurkovič' Verhältnis zu Uršula war bereits vom Geist der neuen Zeit, der Romantik, geprägt, die völlig anders war als der Spätbarock mit seinen öffentlichen Repräsentationen von Konkubinen. Die bürgerliche Moral und neue Schicklichkeitsregeln waren im Entstehen. Die bürgerliche Familie galt als Heiligtum, das nicht durch freie Liebe entehrt werden sollte. Die erotische Liebe war formal nur an das Eheleben gebunden, beeinflusste aber auch die Treue im Konkubinat. Unzufriedenen blieb zur Liebeserfüllung nur die Zuflucht zur Prostitution, bei vermögendere Männern auch zu Dienerinnen. Die Doppelmoral war beim mittleren und höheren Bürgertum am stärksten verbreitet, das hohe Prinzipien beschwor, im Privatleben aber genau umgekehrt handelte. Die Freiheit der Liebe verschwand nicht aus der Öffentlichkeit, wurde aber nur bei ledigen Männern toleriert. Jurkovič war hingegen verheiratet.

In seinen Briefen zeigte Jurkovič im Übrigen ein beschützendes Verhalten gegenüber der jungen Uršula. Er legte ihr ein anständiges Leben nahe und empfahl ihr, neuen Bekanntschaften aus dem Weg zu gehen. Er wusste nämlich, dass sie kein naives Mädchen mehr war, sondern eine erwachsene Frau, die neuen Bekanntschaften nicht abgeneigt war und auch andere Meinungen als seine in Betracht zog. Das zeigte sie allein dadurch, dass sie ohne sein Wissen eine neue Wohnung suchte.

Jurkovič hat sich nie scheiden lassen und hat die ehebrecherische Beziehung mit Uršula nie legitimiert. Nach ihrer erzwungenen Umsiedlung und dem Verbot des Kontakts zu ihm sorgte er wahrscheinlich noch einige Zeit für sie und die Kinder, blieb jedoch selber in Vrhnika. Uršula musste sich dem Leben alleine stellen. Sie heiratete niemanden anderen. Mit ihrem einzigen überlebenden Sohn lebte sie noch im Jahr 1807 bei einem Laibacher Bäcker als Magd, danach verlieren sich alle ihre Spuren.

Schlagwörter: Ehebruch, Konkubinat, Liebe, bürgerliche Moral, Minderjährige, 18./19. Jahrhundert, Ljubljana, Vrhnika

Daša Ličen

Med cesarstvom, nacijo in nostalgичnimi vizijami?

Postavljanje in odstavljanje spomenikov habsburškega Trsta

LIČEN Daša, mag. socialne in kulturne antropologije, asistentka, mlada raziskovalka, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje, Novi trg 2, 1000 Ljubljana

725.94(436:450.361.11)"15/18"

MED CESARSTVOM, NACIJO IN NOSTALGIČNIMI VIZIJAMI?

Postavljanje in odstavljanje spomenikov habsburškega Trsta

V članku skušam osvetliti preteklost in sedanost spomenikov, ki so bili v Trstu od 16. stoletja naprej postavljeni kot izrazi lojalnosti habsburški dinastiji in avstrijski državi. Spomenike razumem kot artefakte spomina. Motivi za njihovo postavljanje so bili skozi zgodovino pogojeni s specifičnimi družbenimi in političnimi okoliščinami. Podobno velja za njihovo recepcijo, potem ko so bili enkrat postavljeni. Z razmahom nacionalnih gibanj od srede 19. stoletja naprej so habsburški spomeniki dobivali nove pomenske konotacije in postajali objekt različnih, tudi nasprotujočih si svetovnonazorskih interpretacij. Marsikateri spomenik je iz tega razloga izgubil tla pod nogami, a se z nedavnim razmahom nostalgije za habsburškim imperijem vrnil v tržaški javni prostor.

Ključne besede: spomeniki, Trst, Avstrijsko cesarstvo.

LIČEN, Daša, MA Social and Cultural Anthropology, Teaching Assistant, Young Researcher, Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Institute of Slovenian Ethnology, Novi trg 2, 1000 Ljubljana

725.94(436:450.361.11)"15/18"

AMID EMPIRE, NATION AND NOSTALGIC VISION

Erecting and removing monuments in Hapsburg Trieste

The article aims to shed light on the past and present of monuments that were erected in Trieste after the 16th century as expressions of loyalty to the Hapsburg dynasty and the Austrian state. I consider monuments artefacts of memory. The reasons behind their construction were conditioned historically by specific social and political circumstances. The same applies to their reception once they were erected. With the spread of national movements from the mid-19th century, Hapsburg monuments received new connotations and became objects of various, even contradictory ideological interpretations. Many monuments were removed for this reason; however, with a recent onset of Hapsburg Monarchy nostalgia, they have made a comeback in the Trieste public space.

Key words: monuments, Trieste, Austrian Empire.

Uvod

V pričujočem besedilu želim razgrniti zgodbe nekaterih spomenikov, ki so jih Tržačani vse od leta 1560 naprej postavljali v čast in slavo članov habsburške vladarske družine.¹ Spomenikov ne bom vrednotila iz zornega kota njihove estetske vrednosti oziroma zunanje podobe, temveč želim njihovo postavitev, »življenje« in podiranje razumeti v širšem tržaškem političnem in družbenem kontekstu. V središču mojega zanimanja je namreč družbeno ozračje, v katerem je lahko prišlo do postavitve določenega spomenika, pa tudi spremembe okoliščin, ki so lahko zelo kmalu za svečano postavitev prispevale k odstranitvi ali celo popolnemu uničenju istega spomenika. Dotaknila se bom tudi bolj nedavnih družbenih situacij in političnih razmer, ki so spodbudile restituiranje odstranjenih spomenikov. Opiram se na stališče, da spomini v svojem bistvu niso nevtralni, ampak družbeno pogojeni. To pa posledično velja tudi za spomenike kot materializacije spomina. Iz tega razloga bom tržaško spominsko kakofonijo skušala analizirati v okviru Halbwachsove (2001) koncepcije kolektivnega spomina. Maurice Halbwachs je namreč pokazal, da spomini niso le stvar posameznika, temveč nekaj, kar odločilno zadeva področje družbenega in je družbeno pogojeno.²

V pregledu zgodovine tržaških spomenikov je Pier Paolo Sancin³ kot kronološko najzgodnejši tržaški spomenik datiral steber, ki je bil sredi 16. stoletja postavljen v čast cesarju Ferdinandu I. Habsburškemu. V naslednjih dveh stoletjih je bila v Trstu postavljena zgolj peščica spomenikov, do pravega razmaha postavljanja spominskih obeležij in skulptur pa je prišlo v 19. stoletju, ko pričnejo spomeniki kot prostorska praksa očitneje simbolizirati takšne ali drugačne politike. Od šestdesetih let 19. stoletja naprej so tudi avstrijski liberalci in nacionalisti po vseh koncih in krajih monarhije izražali svoje vrednote s postavljanjem spomenikov

in poimenovanjem mestnih ulic in trgov.⁴ »Spomeniška mrzlica«, kakor to imenujeta zgodovinarke Cynthia Paces in Nancy Wingfield⁵, je sicer v zahodni in srednji Evropi vladala vse do konca prve svetovne vojne. Tudi zgodovinar Miroslav Hroch⁶ govori o 19. stoletju kot o času množičnejšega postavljanja spomenikov, a predvsem v čast junakom nacionalne preteklosti. Tako so si v Trstu v zadnjih desetletjih 19. stoletja, ko so postajale nacionalne oziroma iredentistične težnje vse glasnejše, tudi podporniki priključitve Trsta k Italiji na vso moč prizadevali v kamen vklesati spomine na izbrane Italijane. Svoj spomenik je recimo leta 1889 dobil Giordano Bruno. Po drugi strani pa se je na povsem enak način – s postavljanjem spomenikov – izražala retorika cesarju (*kaisertreu*) in Avstriji zvestega Trsta. Hrochov poudarek spomeniškega razmaha v primeru Trsta potemtakem velja tudi za nasprotno, t. i. lojalistične težnje. Vsekakor pa je treba v zvezi s postavljanjem spomenikov, ki sugerirajo različne, celo nasprotujoče si identifikacije tržaškega mestnega prebivalstva, poudariti, da sta bili v poznem obdobju imperialne Avstrije po mnenju zgodovinarja Pietra Judsona⁷ ideologiji nacionalnega in imperialnega v razmerju, ki ni bilo razmerje nasprotovanja, temveč odnos nekakšne asimetrične vzajemnosti. Podobno je že pred polovico stoletja trdil tudi Fran Zwitter.⁸

Ob koncu prve svetovne vojne je bil Trst po več kot petih stoletjih habsburške oblasti vključen v Kraljevino Italijo. Če je dotlej večina tržaških spomenikov sporočala lojalnost habsburški hiši oziroma cesarstvu, so po letu 1918 začeli spomeniki v novih političnih razmerah častiti junake iz italijanskega nacionalnega kanona. Ko je Trst pripadel Kraljevini Italiji, je moral postati kar najbolj italijansko mesto te države.⁹ Mestno zgodovino je bilo treba postaviti v okvir širše italijanske nacionalne pripovedi, spominjanje na avstrijsko preteklost pa je postalo nezaželeno.

¹ Članek je plod raziskovalnega dela financiranega s strani ARRS. Gre za dopolnitev seminarske naloge pri doktorskem seminarju Razvoj slovenske narodnostne identitete in mešanstva pri prof. Božidarju Jezerniku. Dopolnjena različica je bila marca 2017 predstavljena na etnološki konferenci (SIEF) v Göttingenu.

² Halbwachs, *Kolektivni spomin*.

³ Sancin, *Trieste*, 15–16.

⁴ Judson, *The Habsburg Empire*, 280.

⁵ Paces, Wingfield, *The Sacred and the Profane*, 108.

⁶ Hroch, *Národy nejsou dílem náhody*, 243.

⁷ Judson, *The Habsburg Empire*, 331–332.

⁸ Zwitter, *The Slovenes*.

⁹ Klavžan, *Nacionalizacija kulturne krajine*, 125.

Za mnogo Slovencev in drugih prebivalcev Trsta nova italijanska oblast ni bila samoumevna;¹⁰ tudi zaradi tega je bila vizualizacija poveljne italijanske nacionalne retorike zelo pomembna. V tem duhu je bil leta 1921 postavljen spomenik *Finis Austriae*, ki je veličal zmago Italije. V naslednjih letih je sledila še pospešena nacionalna apropiacija in simbolna italijanizacija tržaškega javnega prostora.¹¹ Leta 1922 so pomol Svetega Karla preimenovali v *Audace*, torej po italijanskem rušilcu, ki se je 3. novembra 1918 zmagoslavno privezal ob pomolu in v središču mesta izkrkal množico italijanskih vojakov. Leta 1926 je bil odkrit še spomenik Francescu Petrarci, 1934 pa celo neuspešnemu atentatorju na Franca Jožefa, Guglielmu Oberdanu, po katerem so sicer že leta 1918 poimenovali trg v središču mesta. Maksimilijanovo ulico (*Via Massimiliana*) je nadomestila Ulica III Armade (*Viale III Armata*), ulico Marije Tereze (*Via Maria Teresa*) pa Ulica Giuseppeja Mazzinija (*Via Giuseppe Mazzini*). Tudi imena krajev so bila italijanizirana, prav tako osebna imena. Zelo podobno se je s habsburškimi spomeniki in »nenacionalnimi« poimenovanji sicer v poveljnem obdobju zgodilo tudi v Ljubljani¹², Mariboru¹³, Celju¹⁴ in drugod po državah, ki so nastale na pogorišču Avstro-Ogrske.

V Trstu je bilo nacionalno označevanje prostora, ki je spremljalo in podpiralo dominantni nacionalistični diskurz, pri postavljanju spomenikov prevladujoča orientacija vse do devetdesetih let prejšnjega stoletja. Slovenska skupnost, ki je v mestu nekaj več politične in institucionalne moči pridobila šele po drugi svetovni vojni, je tedaj vstopila v »spomeniško tekmo«. V mestu je začela označevati bistvene točke svojega kolektivnega spomina. Na obeležjih in spomenikih so bile reprezentirane predvsem reference na partizansko gibanje med drugo svetovno vojno. V splošnem pa se zdi, da je identiteta Trsta ostala približno do padca železne zavesa najpogosteje interpretirana bodisi kot slovenska bodisi kot italijanska.

Podobama, po katerih Trst ne more biti drugačen kot slovenski oziroma italijanski, se v zadnjih

desetletjih zoperstavlja ideja kozmopolitskega Trsta.¹⁵ Po bolj »kozmpolitskih« interpretacijah je namreč naravna identiteta Trsta vključujoča, strpna, raznovrstna, skratka »kozmpolitska«. Idejne korenine in zgodovinske vire tovrstne identitete naj bi bilo sicer mogoče detektirati že v času vladavine Habsburžanov. Nekdanja kozmpolitskost, kakršna se, na primer, ob Trstu pripisuje tudi mestom kot sta Odesa in Solun, se v tem imaginariju spoji z moderno evropsko idejo kozmpolitskosti in gesli, kakršno je »soglasje v različnosti«. ¹⁶ Bojan Baskar sodobno slavilno tržaško retoriko imenuje »mittelevropski diskurz«. ¹⁷ Trst kot nekdanj glavno habsburško pristanišče in trgovsko središče naj bi imelo dober razlog za nostalgijo. Po propadu Avstro-Ogrske se je namreč iz ene izmed osrednjih točk habsburškega imperija preobrazil v od zaledja odrezan rob Italije in pri tem »kot nepomembno italijansko pristanišče drastično nazadoval«. ¹⁸ Ali z drugimi besedami, »Trst je postal le običajno provincialno italijansko mesto z lastno regionalno identiteto«. ¹⁹

Od padca železne zaves se je potemtakem začela krepiti drugačna ideja tržaškosti, ki 19. stoletje interpretira kot čas simbioze in pozitivne raznovrstnosti. Tovrstni viziji preteklosti so naklonjeni tudi sami Tržčani. V raziskavi o pripadnosti in spominih Tržčanov je tako Marta Colangelo²⁰ pokazala, da prav vse kategorije sogovornikov pozitivno vrednotijo čas Avstro-Ogrske. Restituirani

¹⁵ Ballinger, *Imperial Nostalgia*, 85; Hametz, *Presnitz in the Piazza*.

¹⁶ Waley, *Introducing Trieste*, 250.

¹⁷ Bojan Baskar, *Dvoumni Mediteran*, 88. Baskar je pod drobnogled vzel »proavstrijski« spomenik, posvečen baronu in stotniku Andreju Čehovinu, ki je bil leta 1898 postavljen v Spodnji Branici na Krasu in leta 1926 v protiaavstrijskem razpoloženju odstranjen. Vaščani so leta 1987 spomenik znova postavili. Po Baskarju je to edina vrnitev habsburškega spomenika v današnji Sloveniji, medtem ko jih je bilo v Furlaniji-Juljski krajini, in največ v Trstu, na javna mesta vrnjenih več. Ta deželna se sooča s postopnim oživljanjem avstronostalgicnega razpoloženja že skoraj pol stoletja, medtem ko na slovenski strani amnezija še traja (Baskar, *Nacionalna identiteta kot imperialna zapuščina*, 78). Onkraj meje gre za nostalgijo za habsburškim imperijem, medtem ko gre v primeru Čehovina prej za lokalni patriotizem, dodaja Baskar (*Dvoumni Mediteran*, 72).

¹⁸ *Ibid.* 83.

¹⁹ Griffante, *Between Empire and Nation State*, 25.

²⁰ Colangelo, *Memorie diverse*.

¹⁰ Klabjan, *Nation and Commemoration*, 407.

¹¹ Griffante 2015, 22-25.

¹² Glej Jezernik, *Mesto brez spomina*.

¹³ Glej Rakovec, *Komu so Mariborčani postavljali spomenike*.

¹⁴ Glej Cvelfar, *Naj pokaže Celje svojo nemško kov!*

spomeniki Habsburžanom, ki se v Trstu pojavljajo v zadnjih dveh desetletjih, so zato logičen nasledek obrata k nostalgčni kozmopolitski recepciji tržaške preteklosti. Obenem pa lukrativno prispevajo k trženju mesta.²¹ Ob nedavni 300-letnici rojstva Marije Terezije so na primer v Trstu priredili kopico dogodkov, s katerimi so obeležili spomin nanjo. Nekateri so si ob tej priložnosti nadeli kostume iz 18. stoletja, se peljali s kočijo, zaplesali na *Gran Ballo Mitteleuropeo*, drugi so prisluhnili godbi na pihala, ki je v središču mesta igrala *Radetzky marš* in požela glasen aplavz, tretji so se udeležili predavanja o veliki vladarici, četrti pa nazdravili s pivom Ottakring in z njim poplaknili pristno srednjeevropsko presto. Obujanje spominov na tržaško kozmopolitsko preteklosti, med drugim tudi s postavitvami spomenikov, in poskusi tržne reanimacije »hibernirajočega« imperija so tako danes pomemben del tržaške kulturne ponudbe.

Spomin in spomeniki

Ljudje lastne spomine dojemamo kot zanesljive in pri tem spregledamo družbene imperitive, ki jim vladajo. Že pred desetletji je psiholog Frederic Bartlett v monografiji *Spominjanje (Remembering, 1932)* pokazal, da lahko povsem isti dogodek pomnimo na zelo različne načine. Kultura in družba filtrirata posameznikov spomin na način, da ta le redko izziva ustaljene spominske vzorce, za katere francoski sociolog Maurice Halbwachs uporablja sintagmo »kolektivni spomin«, s katero poudarja, da čistega spomina ni. Nasprotno, kolektivni spomin je zbir selekcioniranih spominov, ki delujejo kot družbena vez in zagotavljajo kontinuiteto.²² Kolektivni spomin je eden izmed podpornih stebrov kolektivne identitete, omogoča »zaznamovanje mej in teritorija, definiranje razmerij z drugimi, zasnutje podobe prijateljev in sovražnikov, rivalov in zaveznikov, pa tudi načine ohranjanja stare memorije za nove generacije in projiciranje svojih upanj in strahov na prihodnost«.²³

Kolektivni spomin kot vozlišče različnih spominov je pogosto pripet na materialno kulturo, na predmete, ki podpirajo naše mentalne procese.

Postavljanje spomenikov je zato odličen primer kodiranja spomina. Spomeniki so zgrajeni prav zato, da nečesa ne bi pozabili. Tudi etimološko je izraz spomenik v najtesnejši zvezi z besedo spomin. »Po definiciji je torej prav ohranjanje spomina prva in najpomembnejša naloga javnih spomenikov«.²⁴ Vendar pa ne gre za ohranjanje katerega koli spomina. Spomeniki so posvečeni spominjanja vrednim posameznikom ali prepričanjem. Odstranitev spomenika pa po drugi strani implicira, da je določena vrednota, ki je spodbudila postavitev, bolj ali manj prelomno izzvenela. Kolektivni spomini, ki izgubijo družbeno funkcijo, so tako prepuščeni pozabi.

Spomeniki torej prav nikoli niso postavljeni zgolj zato, da bi lepšali podobo nekega javnega prostora. Njihova naloga je vzpostavljati in legitimirati »pravilne« zveze s preteklostjo, recepcija tovrstne zveze pa legitimira sedanost ali si celo prizadeva vplivati na definiranje prihodnosti. V tem smislu so spomeniki podporni stebri kolektivnega spomina različnih družbenih skupin. Iz tega razloga spomenika v javni prostor ni mogel in ne more postaviti kdor koli. Praviloma gre pri tem za dejanje vladajoče elite.²⁵ Tudi ko razmišljamo o tržaški mestni skupnosti, je treba ves čas imeti pred očmi dejstvo, da so spominjanja vredne posameznike, dogodke ali vrednote zmeraj izbirale kulturne oziroma politične elite.²⁶ Tudi v tržaškem primeru torej velja, da so imeli pri postavljanju spomenikov besedo t. i. »podjetniki spominov«, kot je posameznike, ki selekcionirajo, katere spomine je treba obdržati in katerih ne, poimenoval Gérard Noiriel.²⁷

Tržaški spomeniki

V nadaljevanju bom obravnavala posamezne tržaške spomenike, posvečene članom habsburške družine, pri čemer se bom še zlasti osredotočila na tiste, ki so bili postavljeni v obdobju od poznega 19.

²⁴ Jezernik, *Mesto brez spomina*, 7.

²⁵ Jezernik, *ibid.*, 20.

²⁶ Čeprav se zavedam pomembnosti tega dela spomeniške sestavljanke, se v pričujočem besedilu zaradi pomanjkanja prostora ne posvečam vprašanju, kdo natanko je za določeno postavitev ali odstavitev agitiral in prispeval finančna sredstva. To izjemno zanimivo in precej obširno vprašanje bi na vsak način veljalo nasloviti ob kaki drugi priložnosti.

²⁷ Noiriel, *Zgodovina, memorija, državljanski angažma*, 377.

²¹ Colombino, *Multiculturalism and Time in Trieste*.

²² Halbwachs, *Kolektivni spomin*, 85-86.

²³ Kramberger, *Rotar, Misliti družbo*, 13.

stoletja do razpada Avstro-Ogrske. Iz pregleda bo izpuščen marsikateri spomenik manjših razsežnosti ali bolj postranskega pomena. Prvi spomeniki so bili v Trstu postavljeni v t. i. prednacionalnem obdobju, tj. od 16. stoletja do konca osemdesetih let 19. stoletja; takrat so namreč člani habsburške dinastije veljali za praktično edine posameznike, vredne spomenika. Med koncem 19. stoletja in koncem prve svetovne vojne, v drugem obdobju, lahko govorimo o zanimivi, a napeti kohabitaciji med lojalnostjo monarhiji in italijanskimi oziroma slovenskimi nacionalnimi težnjami. Tretje obdobje se začne po prvi svetovni vojni, ko so bili zavrženi skoraj vsi spomeniki iz cesarske dobe, množično pa so se začele pojavljati kamnite ali bronaste strukture italijanskih narodnih junakov. Nov val spomenikov, ki so prav tako rezultat zmagovalne nacionalne ideologije, pa sodi v čas po drugi svetovni vojni, ko si je tudi slovenska skupnost v Trstu in okolici prizadevala dohiteti italijansko spomeniško vnemo. Podobno kakor v desetletjih pred prvo svetovno vojno lahko od osemdesetih let 20. stoletja naprej govorimo o kozmopolitski oziroma c. in kr. ideologiji, ki nostalgичno obuja spomine na strpen Trst, kjer naj bi bila kulturna pluralnost del vsakdanjika. V današnjih interpretacijah Trsta tovrstna pluralnost naj ne bi zgolj docela prežemala, temveč naj bi bistveno prispevala tudi k njegovemu gospodarskemu razmahu.

Od Ferdinanda I. do Franca I.

Po Sancinu²⁸ je bil prvi tržaški spomenik steber cesarja Ferdinanda I. Habsburškega (1503–1564), ki je bil leta 1560 postavljen na Velikem trgu (*Piazza Grande*), danes Trgu zedinjene Italije (*Piazza Unità d'Italia*).²⁹ Ko so Francozi leta 1783 prvič zasedli

²⁸ Sancin, Trieste, 15–16.

²⁹ Trg je v preteklosti spreminjal imena in se imenoval (po kronološkem vrstnem redu) Veliki trg (*Piazza Maggiore*), nato Trg Sv. Petra (*Piazza San Pietro*), pa zopet Veliki trg (*Piazza Grande*), potem Trg Franca Jožefa (*Piazza Francesco Giuseppe*), in še Trg Edinosti (*Piazza Unità*). Danes je to Trg Zedinjene Italije (*Piazza dell'unità d'Italia*). Na tem trgu je sicer Tržačane nagovoril Benito Mussolini, ko je septembra 1938 obiskal mesto. Kljub uradnemu imenu je trg danes znan kot *Piazza Unità*, od devetdesetih let prejšnjega stoletja naprej naj bi namreč *unità* bila povezana s tržaško naklonjenostjo integraciji, gostoljubnosti in vključevanju različnega prebivalstva, posebno Slovencev (Hametz, *Presence in the Piazza*, 133).

Trst, so ga odstranili, saj naj bi oviral promet. Leta 1843 pa so mu mestne oblasti pod Habsburžani našle novo funkcijo. Steber je zapolnil luknjo pred Katedralo Sv. Justa, kjer stoji še danes.

Dobro stoletje po prvem je bil leta 1660 postavljen naslednji steber. Tržačani so ga posvetili spominu na obisk cesarja Leopolda I. Habsburškega (1640–1705). Steber so postavili na manjši Trg morskega vodnjaka (*Pozzo del Mare*) in ga leta 1808 predstavili na elitnejšo lokacijo, na Trg borze (*Piazza della Borsa*), kjer stoji še danes. Tretji in edini steber, ki se je od začetka ohranil na izvirni lokaciji, je bil postavljen leta 1728. Tudi ta je bil namenjen cesarju, tokrat Karlu VI. Habsburškemu (1685–1740), ki je Trst razglasil za svobodno pristanišče. Steber je sprva bil lesen, leta 1754 pa so ga na današnjem Trgu zedinjene Italije postavili v kamnu. V času med obema vojnoma, ko si je italijanska država najintenzivneje prizadevala izbrisati avstrijske sledi v Trstu, so se pojavile tendence, da bi spomenik odstranili. Tovrstna naprežanja je tržaški politik in literat Attilio Hortis komentiral z besedami: »La storia che si cancella si vendica« (»Zgodba, ki se zbriše, se maščuje«).³⁰ K temu sicer velja dodati, da je bil Hortis del mestne oblasti prav v obdobju, ko so se Tržačani uspešno znebili številnih habsburških spomenikov; tudi imen ulic, trgov in drugih ostankov.³¹

V spomin na obisk dvojnega cesarja (zadnjega cesarja Svetega rimskega cesarstva in prvega avstrijskega cesarja) Franca II./I. (1768–1835) so leta 1816 dva stebra postavili na Nabrežini, kjer je tekla meja tržaškega mestnega območja. To mejo označujeta še danes, le da sta zaradi razširitve ceste drug od drugega nekoliko bolj oddaljena kot ob prvi postavitvi. Tudi obelisk, ki so ga Francu I. postavili leta 1830, si lahko na Opčinah ogledujemo še dandanes. Obelisk spominja na dokončanje in odprtje nove ceste, ki je Trst preko Ljubljane povezala z Dunajem.

Spomenik Ferdinandu Maksimilijanu

3. aprila 1875 so na nekdanjem Jožefovem trgu (*Piazza Giuseppina*), ki je bil takoj po koncu prve svetovne vojne preimenovan v Trg Benetke (*Piazza*

³⁰ Po Sancin, Trieste, 20.

³¹ *Ibid.*

Kip Ferdinanda Maksimilijana na razglednici iz leta 1912 (Zasebna zbirka Walterja Lukana)

Venezia), postavili bronasti kip v spomin preminulemu Ferdinandu Maksimilijanu, ki si je v neposredni bližini Trsta za časa svojega življenja gradil rezidenco, grad Miramare.³² Odbor za postavitve spomenika tragično preminulemu cesarjevemu bratu je konec šestdesetih let ustanovil eden tedaj najjemenentnejših meščanov, baron Pasquale Revoltella. V odboru je združil člane iz različnih mestnih skupnosti; poleg uglednih posameznikov so v njem sodelovale tudi javne in zasebne ustanove. Odbor je že leta 1870 sestavil spisek dvanajstih cenjenih kiparjev in jih prosil, da v petih mesecih pošljejo načrte za spomenik; razstavili so jih leto pozneje. Po zahtevnem odločanju je častna naloga pripadla kiparju Johannu Schillingu, ki je pogodbo podpisal leta 1873. Osem metrov visok spomenik so nato slavnostno razkrili dve leti pozneje. Na slovesnosti ob velikem dogodku so bili navzoči tudi sam cesar in nekateri člani cesarske družine. Sredstva za gradnjo spomenika so prišla z vseh koncev cesarstva, medtem ko sama mestna oblast pri postavitvi ni imela posebne vloge. Se je pa uspešno okoristila

z ostankom finančnih sredstev, ki so bila predana dobrodelni mestni ustanovi.³³

Maksimilijanov kip so s Trga Benetke odstranili že leta 1919 in ga postavili v bližino gradu Miramare, kjer je skrit za konjušnico čakal vse do leta 1961. Takrat so mu namenili vidnejše mesto v grajskem parku, a šele štirideset let pozneje kip restavriral in začeli razpravljati o morebitni vrnitvi na prvotno mesto. To se je zgodilo 19. decembra 2008, ko so ga cerkveni predstavniki ponovno blagoslovili. Ob tej priložnosti se je jedlo »pravo mittelevropsko slaščičo« – *krapfen*. Orkester pa je zaigral skladbo *Cielito lindo*; skladba sicer po mnenju nekaterih avstronostalgikov ni bila ustrezna.³⁴ Tržaški župan Roberto Dipiazza je ob tej priložnosti poudaril, da bo Maksimilijan v mesto privabil več avstrijskih turistov,³⁵ staval je torej predvsem na turistični učinek vrnitve kipa. Na trženjsko-marketinško ozadje Maksimilijanove revitalizacije sugerira tudi predstava *Maksimilijan in Miramar: Magične sanje Habsburžana*, ki v treh jezikih (italijanščini, angleščini in nemščini)

³² Miramare je bil postavljen med letoma 1856 in 1871, dokončan je bil torej štiri leta po Maksimilijanovem tragičnem koncu v Mehiki.

³³ Po Sancin, Trieste, 38-41.

³⁴ Spletni forum a Trieste.

³⁵ Spletna stran Rete Civica

na odru upodablja življenje Ferdinanda Maksimilijana. Zvočni in svetlobni performans je bil prvič uprizorjen že leta 1959. Vztrajal je do leta 2002 in nato po trinajstletni prekinitvi doživel ponovno uprizoritev v parku gradu Miramare.

Spomenik predanosti

Spomenik predanosti (*Monumento alla dedizione*) je bil postavljen 25. marca 1889. Simbol predanosti imperiju je stal na trgu pred železniško postajo, na današnjem Trgu Svobode (*Piazza Libertà*). Ko so leta 1882 v Trstu veličastno praznovali 500-letnico habsburške vladavine, ob kateri je bila organizirana velika industrijska in agrarna razstava, sta mesto obiskala tudi cesar in soproga Elizabeta, oba zadnjič. Ob tej priložnosti je mesto dobilo naziv *urbs fidelissima* (najzvestejše mesto), kar se je ob Oberdanovem poskusu atentata na cesarja sicer izkazalo za nekoliko pretirano. Sedem let pozneje postavljen spomenik, ki ga je izdelal Ivan Rendić, je simboliziral vdanost cesarstvu, kar tedaj gotovo ni bila več samoumevna izbira.

Liberalci, ki so imeli v rokah mestne vajeti od sredine osemdesetih let 19. stoletja, zelo trdno pa v zadnjem desetletju in vse do prve svetovne vojne, so bolj ali manj odkrito podpirali tržaško »naravno« pripadnost Kraljevini Italiji. Spomeniki junakom, ki so poželi slavo celotnega imperija, so rastle, a so jim bile pripisane italijanske korenine. Rastli pa so tudi spomeniki posameznikom, ki s Trstom pravzaprav niso imeli veliko skupnega, a so bili pomembni v italijanski teleologiji. Leta 1889 je tako v Trstu spomenik dobil Giordano Bruno, istega leta še Dante Alighieri in Krištof Kolumb, leta 1894 kralj Viktor Emanuel III. in 1906 Giuseppe Verdi. Ideološko kontaminirano kulturno krajino Trsta je z zgleodom Verdijevega spomenika natančno analiziral Borut Klabjan.³⁶

O Spomeniku predanosti je časnik *Soča* 29. marca 1889 objavil daljši prispevek. Pisal je o slovesnosti ob odkritju spomenika in njegovi gradnji, ki naj bi jo spremljalo veliko sitnosti, saj »Oberdankovska roka še ni mirovala.« *Soča* je komentirala tudi županovo odsotnost in pomanjkljivo seznanjenost občinstva z dogodkom, ki ga niso oglaševali plakati,

³⁶ Klabjan, *Nacionalizacija kulturne krajine*.

temveč le nekaj vabil v mestnih časnikih. Poročali so tudi o večernem poku, ki naj bi ga italijanski tisk spregledal.³⁷ *Slovenec* je dan po postavitvi spomenika pisal, da je po pričakovanju prišlo tudi do nemirov, saj so prejšnji večer pokale petarde, ni pa obsežneje pojasnil političnega ozadja tega dejanja.³⁸

V duhu iredentističnega triumfalizma je leta 1918 v noči z 2. na 3. november nekaj Tržačanov z vrvjo zvezalo vrh Spomenika predanosti in vrv pričvrstilo na kočijo, v katero sta bila vprežena konja, ki sta s svojo močjo sesula spomenik.³⁹ O tem v tedanjih časnikih ne zasledimo ničesar. To je mogoče pripisati razburkanosti dni, ko se je vojna iztekala, prihodnost pa je bila negotova. Aprila 1919 je mestna oblast ukazala preostanke spomenika dokončno uničiti. Tako se je ohranila le glava kipa, ki je shranjena v tržaškem muzeju De Henriquez, in štiri okrasne luči, ki zdaj osvetljujejo *Ponte Rosso*.

Kip Franca Jožefa I.

29. oktobra 1894 je bil ob odprtju nove tržaške poštne palače slovesno odkrit tudi dandanes že precej pozabljeni marmorni kip cesarja Franca Jožefa I. (1830–1916). Ob odkritju več kot dva metra visoke podobe Franca Jožefa, delo kiparja Giovannija Benka, je bilo navzočih malo zastopnikov mestne oblasti. Prevladovali so cesarski uradniki in vojniki. *Edinost* je tistega dne novo poslopje opisala kot »divno«. Občudovala je cesarjev kip, a obenem kritizirala odsotnost slovenskega jezika v novi palači. »Zamán iščeš tu slovenskega napisa; od vseh stranij bliščé in leskečejo se le italijanski in nemški napisi in to pod kipom Onega, ki z očetovsko ljubeznijo ljubi in štíti z jednako ljubeznijo vse narode.«⁴⁰

Spomenik Francu Jožefu I. je bil odstranjen leta 1918. Desetletje pozneje ga je na istem mestu nadomestil bronasti kip Viktorja Emanuela III., ki pa je bil prav tako odstranjen, in sicer leta 1943. Njegove kasnejša zgodovina je nekoliko srečnejša: za razloček od spomenika Francu Jožefu I. si ga je mogoče še danes ogledati v Muzeju risorgimenta (združitve Italije) (*Museo del Risorgimento*). Navzlic dejstvu,

³⁷ *Soča*, 29. 3. 1889.

³⁸ *Slovenec*, 29. 3. 1889.

³⁹ *Sancin, Trieste*, 55.

⁴⁰ *Edinost*, 29. 10. 1894.

da Trst danes nima spomenika posvečenega Francu Jožefu, se nekdanji cesar pojavlja v mestnem vsakdanu. Ob stoletnici njegove smrti v letu 2016 so mu v muzeju gradu Miramare denimo posvetili razstavo, istega leta pa je nastal tudi strip, ki upodablja junaške prigode tržaškega zaščitnika »Über Franza« in njegove spremljevalke »Wunder Sissi«.

Spomenik cesarici Elizabeti

Današnji Garibaldijev trg (*Piazza Garibaldi*), nekdanj Trg Stranga (*Piazza Stranga*), potem *Piazza Marina*, je ob prvem Elizabetinem obisku Trsta leta 1856 postal Elizabetin trg (*Piazza Elisabetta*). Po njeni tragični smrti v letu 1898 se je v mestu pojavila pobuda za počastitev spomina nanjo z razkošnim spomenikom. Sicer je do prave mitologizacije spomina na cesarico prišlo šele v petdesetih letih 20. stoletja s filmi o »Sissi« z Romy Schneider v glavni vlogi. Vsekakor pa so Elizabeti začeli širom imperija postavljati spomenike že kmalu po njeni smrti (Budimpešta, Bartfeld, Dunaj, Salzburg, Teritet, Meran, Passau, Czernowitz, Bad Kissingen in drugod).

Po cesaričini smrti se je tudi v Trstu oblikovala Dunaju naklonjena komisija, ki se je prvič zbrala leta 1900 in začela zbirati potrebna finančna sredstva za spomenik. Prava težava je bila izbira lokacije, o kateri so se dogovorili šele leta 1907, ko so izbrali trg pred železniško postajo in tam 15. decembra 1912 odkrili dvanajst metrov širok spomenik. Ob tej priložnosti so se zbrale mnoge politične, vojaške, uradne in plemiške avtoritete mesta, blagoslovili pa so ga cerkveni dostojanstveniki. Slovenski mediji so se na postavitve odzvali z občudovanjem. *Štajerc* je dogodek omenil le mimogrede,⁴¹ *Zvonček* pa je spomenik pohvalil v daljšem besedilu.⁴² Tudi tržaška *Edinost* je v več številkah poročala o obiskovalcih, lastnih predstavnikih na dogodku in estetiki spomenika.⁴³ Italijanski *L'Indipendente* spomenika ni omenil, niti proslave ob tej priložnosti ne, kar glede na čas ne preseneča. Poročal pa je o povsem drugem dogodku v Trentu, in sicer o postavitvi doprsnega marmornega kipa Antoniju Gazzolet-

tiju, pomembni figuri risorgimenta.⁴⁴ Trento je bil drugo večje »italijansko« mesto, ki je vse do konca vojne ostalo del monarhije, zato ga je tržaški irendentistični časnik verjetno omenjal za zgled Trstu.

Slika cesaričinega spomenika (*časopis Štajerc* 1913, št. 2)

Po prvi svetovni vojni je Trst pripadel Italiji. Sistematično so izginjali vsi očitni simboli monarhije, posebej spomeniki, ki so bili postavljeni v zadnjih nekaj desetletjih. Namesto njih so bili postavljeni italijanski.⁴⁵ Le desetletje pozneje so, podobno kakor Maksimilijanov spomenik, odstranili tudi spomenik cesarici Elizabeti in ga leta 1965 znova postavili v zakoten del parka Miramare.⁴⁶ Do pobude za premestitev tega spomenika v mestno jedro je prišlo v osemdesetih letih, a so postale oprijemljivejše leta 1991, ko je Društvo Mitteleuropa v ta namen zbralo 5000 podpisov. Pobuda je v naslednjih letih povzročila veliko polemik, pri katerih je šlo v prvi vrsti za kritiko s strani desničarskih političnih organizacij in akterjev, ki jih je vznemirjala misel, da bo obiskovalec, ki bo v Trst prispel z vlakom, kot enega izmed prvih objektov videl spomenik cesarici Elizabeti.⁴⁷ Na drugi strani so bile postavitvi naklonjene Lista za Trst (*Lista per Trieste*), stranka Družbeno gibanje (*Movimento*

⁴⁴ *L'Indipendente*, 16. 12. 1912.

⁴⁵ *Baskar, Dvoumni Mediteran*, 71-95.

⁴⁶ *Sancin, Trieste*, 86.

⁴⁷ *Ibid.* 87-88. Za natančno analizo zgodovine spomenikov je med drugim zanimiva tudi lokacija spomenika, ki je lahko bolj ali manj središčna. V mestih, kakršno je Trst, so v preteklosti in danes za najeminentnejše točke veljali najprome-
tnejši trgi v središču mesta. Vnovična postavitve spomenika cesarici Elizabeti v letu 1997 najbrž ne bi povzročila toliko nasprotovanja in razpravljanj, če bi se odločili spomenik postaviti v zakotnejšem delu mesta, ne pa v središču.

⁴¹ *Štajerc*, 12. 2. 1913.

⁴² *Zvonček*, 1. 1. 1913.

⁴³ *Edinost*, 18. 12. 1912.

Spomenik cesarici Elizabeti danes (Foto: Daša Ličen)

Sociale), sicer velikokrat označena kot neofašistična, in združenje Slovencev. Tako so ga vnovič postavili 5. oktobra 1997 na Trgu Svobode (*Piazza Libertà*), kjer je nekoč stal Spomenik predanosti (Avstriji), zelo blizu izvorni lokaciji. Ob tem dogodku je igral orkester, plesala pa baletka iz milanske Scale. V letu 2000 je miramarski grad gostil cesarici Elizabeti posvečeno razstavo, s čimer so Sissi še močnejše vtisnili v tržaški spomin. Sancin pravi, da se je leta 2001 znova govorilo o prestavitvi spomenika v park Miramare, vendar do tega zaradi številnih nasprotovanj ni prišlo.⁴⁸ Občasno se tudi danes ob tem spomeniku odvijajo avstronostalgicne komeemoracije; tako se je, na primer, 30. septembra 2015 delegacija Kluba tržaških turistov (*Club Touristi Triestini*) na tem mestu spomnila 633. obletnice tržaške podreditve Avstriji.

Sklep

»Serbi Dio l'Austriaco Regno, guardi il nostro Imperator« ali v slovenski različici »Bog ohrani, Bog obvari nam cesarja, Avstrijo« so začetni ver-

zi himne nekdanjega Avstrijskega cesarstva ali v italijanščini *Serbidiole*, ki je letos 12. maja odmevala po tržaški terezijanski četrti. Na predvečer 300. obletnice rojstva Marije Terezije je ob Velikem kanalu, ki bo morda prav kmalu Veliki kanal Marije Terezije, nastopil pihalni orkester Refolo, sicer znan po nastopih v Avstriji in »multietničnem repertoarju«.⁴⁹ Ob tej priložnosti so spomin na cesarico obeležili tudi tako, da so vsem njenim tržaškim soimenjakinjam podarili vrtnico. Ime Marija Terezija oziroma Maria Teresa naj bi bilo namreč med Tržačankami precej razširjeno. Ob tej priložnosti je bilo moč videti tudi uniforme nekdanje Avstro-Ogrske vojske in mornarice, predstavilo se je kulturno društvo Maria Theresia, v Primorskem dnevniku pa so na ta dan v napovedi dogodkov zapisali, da Mariji Tereziji »Trst dolguje dejansko vse«.⁵⁰ V članku omenjene restitucije spomenikov potemtakem nikakor niso osamljeni primeri t. i. »črno-žolte nostalgije«, temveč jih s pomočjo etnografske metode, a tudi preprostega sprehoda po

⁴⁸ *Ibid.* 88.

⁴⁹ Več o pihalnem orkestru Refolo tukaj: <http://www.bandarefolo.it/storia.htm> (23. 5. 2017).

⁵⁰ *Primorski dnevnik*, 12. 5. 2017.

mestu, lahko opazimo na vsakem koraku. V nedavnem nostalgичnem obratu lahko zasledujemo spreminjajoče se identifikacije Tržačanov. Obenem pa ne smemo spregledati marketinške dimenzije tega obrata k Srednji Evropi oziroma Evropi kot taki. Trst se namreč dandanes v marketinških kampanjah predstavlja predvsem kot srednjeevropska destinacija, kot »mittelevropski« talilni lonec.

V zadnjih letih znova postavljeni tržaški spomeniki in komemoracijske dinamike, ki jih spremljajo, torej poudarjajo imperialni oziroma emprialni Trst, kateremu je po razširjenih predstavah inherentna kozmopolitskost. Težnje po kulturni homogenizaciji, ki jih podpira kolektivni spomin, torej niso zgolj nacionalne, temveč so lahko tudi lokalni izrazi nostalgичne imperialne pripadnosti in lojalnosti. Navzlic temu, da ima sodobna nostalgija po imperiju povsem drugačne temelje kot nekdanja vdanost monarhiji, lahko govorimo tudi o sobivanju dveh ideologij: nacionalizma z antinacionalizmom oziroma naklonjenostjo habsburškemu imperiju.

Tako danes v Trstu sobivata na eni strani kult julijskih prostovoljcev, ki so se med prvo svetovno vojno borili na strani Italije, na drugi strani pa kult Franca Jožefa I. Živ je tudi spomin na atentatorja Guglielma Oberdana, ki ima v mestu svoj muzej, obenem pa je bil spomenik cesarice Elizabete vrnjen na trg, kjer je stal že pred odstranitvijo. Leta 2004 so ob 50-letnici »vrnitve« Trsta Italiji v neposredni bližini pomola *Audace* postavili spomenik bersaljerjem in tržaškim dekletom (*Monumento dei Bersaglieri e delle Ragazze di Trieste*); gre za spomenik, ki opominja na dogodke novembra 1918, ko so v Trst pripluli italijanski vojaki. Ob vsem tem pa si tržaški avstronostalgiki prizadevajo v tržaški spomin vklesati še osrednjo avstrijsko monarhinjo Marijo Terezijo.⁵¹ Ta *nebeneinander* (drugo ob drugem) po Ari in Magrisu⁵² ni sinteza, temveč jukstapozicija ireduktibilnih nasprotij in heterogenosti, ki jo seveda zaznavamo tudi na individualni ravni.⁵³ Ta kompleksnost kliče po analizi, ki imperija ne bi kar

⁵¹ V ta namen je bil že oblikovan komite, ki skuša dodatno podporo in finančna sredstva zbrati tudi s pomočjo svoje Facebook strani: https://www.facebook.com/monumento.mariateresa/?hc_ref=PAGES_TIMELINE (22. 5. 2017).

⁵² Ara, Magris, Trst.

⁵³ Baskar, *Dvoumni Mediteran*, 92.

samoumevno dojemala kot predhodnika nacionalne države.⁵⁴ Veliko bolj smiselno kot o koherentnih in stabilnih kolektivnih entitetah, je torej govoriti o nikoli dokončnih procesih kategorizacije.⁵⁵ In prav zaradi tega je, na primer, v primeru odsotnosti lojalnosti imperiju prenačljeno že kar takoj sklepati o podpori nacionalni ureditvi – obe lahko namreč delujeta veliko bolj sočasno in skladno, kakor se zdi na prvi pogled.

Viri in literatura

Viri

- Soča, 1889, št. 13.
 Slovenec, 1889, št. 72.
 Edinost, 1894, št. 130.
 Edinost, 1912, št. 352.
 L'Indipendente, 1912, št. 291.
 Štajerc, 1913, št. 2.
 Zvonček, 1913, št. 1.
 Rete Civica, *Dopo novant'anni ritorna in Piazza Venezia la statua dell'arciduca Massimiliano d'Asburgo*, 2008. http://retcecivica.trieste.it/new/Default.asp?tabella_padre=sezioni&ids=12&tipo=-&pagina=cstampa_leggi.asp&comunicato=3116/ (18. 9. 2016).
 A Trieste, *Riposizionamento della Statua di Massimiliano d'Asburgo*, 2008. <http://www.atrieste.eu/Forum3/viewtopic.php?f=50&t=3733/> (18. 9. 2016).
 Žerjal Ivan, Veliki kanal Marije Terezije je (za zdaj začasna) stvarnost. *Primorski dnevnik*, 12. 5. 2017, str. 4.

Literatura

- Ara, Angelo; Claudio Magris: *Trst, obmejna identiteta*. Ljubljana: Študentska založba, 2001.
 Ballinger, Pamela: Imperial Nostalgia: Mythologizing Habsburg Trieste. *Journal of Modern Italian Studies* 8, 2003, št. 1, str. 84-101.
 Baskar, Bojan: *Dvoumni Mediteran*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko:

⁵⁴ Judson, *The Habsburg Empire*.

⁵⁵ Brubaker, *Ethnicity without Groups*.

- Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije, 2002.
- Baskar, Bojan: *Nacionalna identiteta kot imperialna zapuščina: uvod v slovensko etnomitologijo*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2015.
- Brubaker, Roger: *Ethnicity without Groups*. Cambridge: Harvard University Press, 2004.
- Colangelo, Marta (ur.): *Memorie diverse: Tre generazioni sul confine italo-sloveno di Trieste ricordano il XX secolo*. Trst: Lint, 2000.
- Colombino, Annalisa Multiculturalism and time in Trieste: Place-marketing Images and Residents' Perceptions of a Multicultural City. *Social & Cultural Geography* 10, 2009, št. 3, str. 279-297.
- Cvelfar, Bojan: 1997 Naj pokaže Celje svojo nemško kov! Odkritje spomenika cesarju Jožefu II. leta 1882 v Celju. *Kronika* 45, 1997, št. 1-2, str. 78-82.
- Griffante, Andrea: Between Empire and Nation State. Urban Space and Conflicting Memories in Trieste (19th-Early 20th Century). *Journal of Architecture and Urbanism* 39, 2015, št. 1, str. 17-27.
- Halbwachs, Maurice: *Kolektivni spomin*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2001.
- Hametz, Laura: Presnitz in the Piazza: Habsburg Nostalgia in Trieste. *Journal of Austrian Studies* 47, 2014, št. 2, str. 131-154.
- Hroch, Miroslav: *Národy nejsou dílem náhody. Příčiny a předpokladky utváření moderních evropských národu*. Praga: Sociologické nakladatelství, 2009.
- Jezernik, Božidar: *Mesto brez spomina. Javni spomeniki v Ljubljani*. Modrijan: Ljubljana, 2015.
- Judson, Pieter: *The Habsburg Empire: A New History*. Cambridge and London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2016.
- Klabjan, Borut: Nation and Commemoration in the Adriatic. The Commemoration of the Italian Unknown Soldier in a Multinational Area: The Case of the Former Austrian Litoral. *Acta Histriae* 18, 2010, št. 3, str. 399-424.
- Klabjan, Borut: Nacionalizacija kulturne krajine severnega Jadrana na začetku 20. stoletja: primer Verdijevega spomenika v Trstu. *Acta Histriae* 23, 2015, št. 1, str. 113-130.
- Kramberger, Taja, Drago Braco Rotar: *Misliti družbo, ki (se) sama ne misli*. Ljubljana: Sophia, 2010.
- Noiriel, Gérard: Zgodovina, memorija, državljski angažma. *Monitor ZSA*, 10, 2008, št. 1-2, str. 373-377.
- Paces, Cynthia, Nancy M. Wingfield: The Sacred and the Profane. Religion and Nationalism in the Bohemian Lands, 1880-1920. *Constructing Nationalities in East Central Europe* (ur. Pieter Judson, Marsha Rozenblit). New York: Berghahn Books, 2015, str. 107-125.
- Rakovec, Andreja: Komu so Mariborčani postavljali spomenike? Spomeniki znanih osebnosti v Mariboru. *Maribor in Mariborčani* (ur. Maja Godina Golija). Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2015, str. 181-202.
- Sancin, Pier Paolo: *Trieste: una città senza monumenti*. Trst: Luglio, 2009.
- Waley, Paul: Introducing Trieste: A Cosmopolitan City? *Social & Cultural Geography* 10, 2009, št. 3, str. 243-256.
- Zwitter, Fran: The Slovenes in the Habsburg Monarchy. *Austrian History Yearbook* 3, 1967, št. 2, str. 159-188.

Zusammenfassung

ZWISCHEN KAISERTUM, NATION UND NOSTALGISCHEN VISIONEN?

Die Errichtung und Entfernung von Denkmälern im habsburgischen Triest

Der Beitrag beleuchtet die Vergangenheit und Gegenwart einiger Denkmäler, die seit dem 16. und insbesondere dem 19. Jahrhundert in Triest errichtet wurden. Es handelt sich um Denkmäler, die zu Ehren von Mitgliedern der Familie Habsburg bzw. zu Ehren der Monarchie enthüllt wurden. Denkmäler werden in diesem Kontext als Artefakte der Erinnerung verstanden, die an und für sich niemals neutral sind, sondern spezifischen gesellschaftspolitischen Zielen dienen, weshalb ihre Geschichten den weiteren gesellschaftlichen Kontext ans Licht bringen können. Die Autorin konzentriert sich daher im Beitrag auf die Änderungen der gesellschaftlichen Kontexte, die die Rezeption der behandelten

Denkmäler maßgebend beeinflussen. Vor allem der Aufschwung nationaler Bewegungen seit der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts schrieb den habsburgischen Denkmälern neue Bedeutungskonnotationen zu. Als Triest nach dem Ersten Weltkrieg Teil Italiens wurde, verschwanden die dynastischen Denkmäler aus der Triester Stadtlandschaft. Sie kehrten jedoch in den letzten Jahrzehnten zusammen mit der Nostalgie nach dem Habsburger Imperium zurück.

Unter den dargestellten Denkmälern finden sich zwei besonders aussagekräftige Beispiele, und zwar das im Jahr 1875 errichtete Denkmal für Ferdinand Maximilian, den Bruder des Kaisers, sowie das 1912 errichtete Denkmal für Kaiserin Elisabeth. Das Triester politische Klima war während der Errichtung des letzteren bereits sehr ungünstig, denn die Uneinigkeiten zwischen den Loyalisten und den Nationalisten waren in den Jahrzehnten vor dem Krieg immer stärker. Daher ist es interessant, dass beide erwähnten Denkmäler in der unmittelbaren Nähe von irredentistischen Denkmälern errichtet wurden, die seit dem späten 19. Jahrhundert das urbane Antlitz von Triest ebenfalls zu prägen begannen. Nach dem Ersten Weltkrieg änderte sich die Lage natürlich, die Denkmäler für Elisabeth und Ferdinand Maximilian wurden entfernt und die habsburgische Vergangenheit vergessen. Triest sollte zur italienischsten Stadt des Landes werden, was sich nun auch viel eindeutiger im Raum widerspiegelte.

Initiativen zur Neuerrichtung der erwähnten zwei Denkmäler kamen in den 1980er Jahren auf, wurden in den 1990er Jahren immer stärker und waren schließlich auch erfolgreich. Seit 1997 kann man im Stadtzentrum wieder ein Denkmal für Kaiserin Elisabeth bestaunen, seit 2008 auch ein Denkmal für Ferdinand Maximilian. Die gesellschaftspolitischen Veränderungen, die durch die Errichtungen und Entfernungen dieser und anderer Denkmäler symbolisiert werden, bezeugen eine tiefe Nostalgie nach dem Habsburger Imperium, die heute in Triest verbreitet ist. Den nationalen Bildern, nach denen Triest nur slowenisch oder italienisch sein kann, steht also in den letzten Jahrzehnten die Idee eines kosmopolitischen Triest gegenüber. Gemäß diesen weltoffeneren Interpretationen ist die wahre Identität von Triest inklusiv,

tolerant, vielfältig, kurz gesagt „kosmopolitisch“, und hat ihre Wurzeln eben in der Zeit der Herrschaft der Habsburger. Eine solche Nostalgie trägt heute auch vorteilhaft zum Triester Kulturangebot und zu städtischen Vermarktungsstrategien bei.

Schlagwörter: Denkmäler, Triest, Österreichisches Kaisertum.

Damir Globočnik

Slovenska spomeniška afera v Clevelandu

*Spomeniki Ivanu Cankarju, Frideriku Ireneju Baragi in Simonu Gregorčiču v
Jugoslovanskem kulturnem vrtu*

GLOBOČNIK Damir, ddr., umetnostni zgodovinar,
Langusova ul. 29, SI-4240 Radovljica

725.94(771Cleveland=863):929Cankar I.
725.94(771Cleveland=863):929Baraga F.I.
725.94(771Cleveland=863):929Gregorčič S.

SLOVENSKA SPOMENIŠKA AFERA V CLEVELANDU

*Spomeniki Ivanu Cankarju, Frideriku Ireneju Baragi
in Simonu Gregorčiču v Jugoslovanskem kulturnem
vrtu*

Clevelandska mestna občina je leta 1930 posameznim narodnim skupnostim dala na razpolago dele Rockefellerjevega parka. Slovenci so se odločili v Jugoslovanski kulturni vrt postaviti spomenik pisatelju Ivanu Cankarju. Ljubljanska mestna občina je na začetku leta 1933 poklonila odlitek Cankarjevega kipa, ki je delo kiparja Petra Lobode (1894–1952). Nabiranje prostovoljnih prispevkov za postavitve Cankarjevega spomenika je slabo napredovalo. Septembra 1935 so odkrili spomenik škofu Frideriku Ireneju Baragi. Tik pred odkritjem Cankarjevega spomenika in spomenika Simonu Gregorčiču so ugotovili, da so Cankarjev kip ukradli iz mestnega skladišča. Katoliški tabor je za tatvino obtoževal socialiste, ki so si prizadevali za postavitve Cankarjevega kipa v Slovenskem narodnem domu. Odbor Jugoslovanskega kulturnega vrta je clevelandskem kiparju slovenskega rodu Rudolfu A. Mafki naročil, naj po fotografijah Lobodovega kipa izdelava nov kip Ivana Cankarja. Cankarjev spomenik so odkrili 25. julija 1937.

Ključne besede: ameriški Slovenci, Cleveland, Ivan Cankar, Friderik Irenej Baraga, Simon Gregorčič, spomeniki, Peter Loboda

GLOBOČNIK, Damir, PhD/PhD, Art Historian,
Langusova ul. 29, SI-4240 Radovljica

725.94(771Cleveland=863):929Cankar I.
725.94(771Cleveland=863):929Baraga F.I.
725.94(771Cleveland=863):929Gregorčič S.

THE SLOVENIAN MONUMENT SCANDAL IN CLEVELAND

*The monuments to Ivan Cankar, Friderik Irenej
Baraga and Simon Gregorčič in the Yugoslav Cultural
Garden*

In 1930, the City of Cleveland granted some ethnic communities the right to use parts of Rockefeller Park at their own discretion. Slovenians decided that the Yugoslav Cultural Garden would become the location for a monument dedicated to the writer Ivan Cankar. At the beginning of 1933, the City of Ljubljana donated a cast of the Cankar monument, the work of sculptor Peter Loboda (1894–1952). Collecting voluntary contributions for raising a monument to Cankar did not go well. In September 1935, they raised a monument dedicated to Bishop Friderik Irenej Baraga. Just before unveiling the Cankar monument and the monument to Simon Gregorčič, they found that Cankar's monument had been stolen from the city storehouse. The Catholic camp placed blame for the stolen monument on the socialists, who had endeavored to place the Cankar monument in the Slovenian National Hall. The Yugoslav Cultural Garden board commissioned a new statue of Ivan Cankar, which would be based on photographs of Loboda's monument, and executed by Rudolf A. Mafka, a Cleveland sculptor of Slovenian descent. The Cankar monument was unveiled on 25 July 1937.

Key words: American Slovenians, Cleveland, Ivan Cankar, Friderik Irenej Baraga, Simon Gregorčič, monuments, Peter Loboda

Clevelandska mestna občina je leta 1930 posameznim narodnim skupnostim dala na razpolago dele Rockefellerjevega parka (*International Cultural Gardens*) v vzhodnem delu mesta, da jih uredijo po svojem okusu in opremijo s spomeniki. Jugoslovanom namenjeni park so prevzeli Slovenci, ki so bili med vsemi Jugoslovani v Clevelandu najbolj številni in najbolj strnjeno naseljeni. V Clevelandu je tedaj živelo okrog 40.000 Slovencev.

Prvega javnega zborovanja za ureditev dodeljenega prostora v parku, ki ga je 27. februarja 1930 sklical slovenski podjetnik Anton Grdina (1874–1957), se je udeležilo okrog sto Slovencev. Na naslednjem sestanku 27. marca 1930 so začeli razmišljati o tem, da bi se Slovenski narodni vrt odslej imenoval Jugoslovanski narodni vrt. Izvolili so odbor, v katerem je bilo kar 65 uglednih clevelandskih Slovencev.

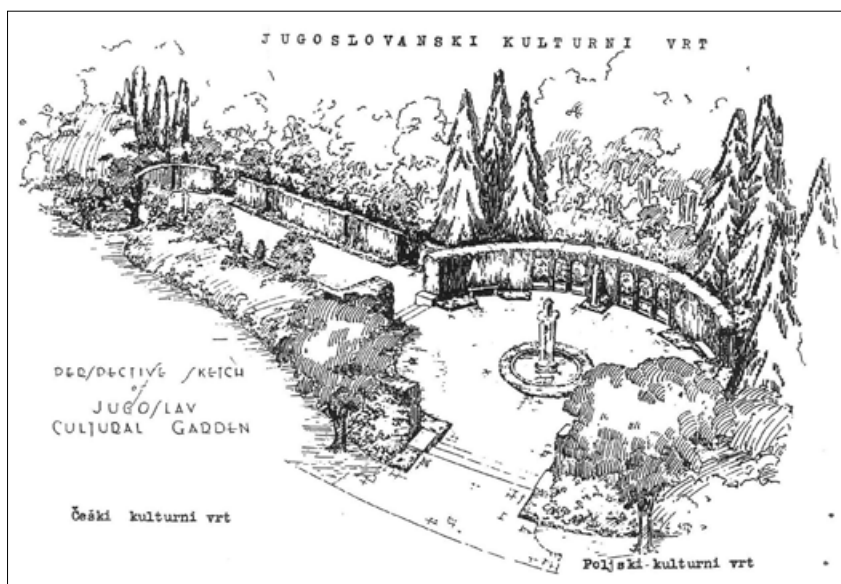
Na tretjem zborovanju 5. maja 1930 je bil z veliko večino sprejet predlog o preimenovanju v Jugoslovanski narodni vrt, saj so sodelovanje obljubili tudi Hrvatje in Srbi. Izvolili so izvršni odbor: častni predsednik Ivan Zorman, predsednik Vatro J. Grill, podpredsedniki za Slovence Anton Grdina, za Hrvate Elijo A. Kodrič in za Srbe Stevan Mandić, glavni tajnik Joško Penko, zapisnikar Ignacij Smuk, blagajnik Frank M. Jakšič, člani nadzornega odbora Frank Oglar, James Rotter in Marjanca Kuhar.¹

Naslednji dve leti ni bilo več zborovanj za Jugoslovanski narodni vrt. Zadeva je postala znova aktualna, ko je Jugoslovanski napredni klub, v katerem so bili samo Srbi, priredil t. i. Jugoslovanski dan v Slovenskem narodnem domu. Na slovesnost je prišel tudi jugoslovanski veleposlanik v Washingtonu dr. Leonid Pitamic. Anton Grdina

in Joško Penko sta predlagala, da bi vrt Jugoslovani uradno prevzeli v navzočnosti jugoslovanskega veleposlanika.²

Društvo, ki so ga ustanovili za opremo in oskrbovanje vrta, je 4. decembra 1932, ob 14-letnici ustanovitve Jugoslavije, slovesno prevzelo prostor za vrt v svojo last. Pokrovitelj slovesnosti je bil dr. Leonid Pitamic, ki je simbolično zasadil prvo lopato.³ Obseg zemljišča, ki se je nahajalo med češkim in poljskim vrtom, je znašalo 61 arov.

Med gospodarsko depresijo je ameriška vlada prevzela skrb za urejanje narodnih parkov, da je s

Perspektivna skica Jugoslovanskega kulturnega vrta po arhitektu Viktorju Suhadolniku (v: *Ameriška domovina*, 1936, št. 160)

tem dala nezaposlenim zaslužek. Tudi Jugoslovanski kulturni vrt (JKV) so začeli preurejati delavci WPA (*Work Progress Administration*).⁴ Vlada je prispevala sredstva za ureditev vrta, narodne skupnosti pa so morale priskrbeti grmičevje, drevesa in rože ter spomenike.

Slovenci so se odločili v park postaviti spomenik pisatelju Ivanu Cankarju.⁵ Potem ko so v predme-

¹ Jože Grdina, »Jugoslovanski kulturni vrt in škof Baraga«, *Spominska knjiga izdana ob priliki odkritja spomeniku škofu Ireneju Frideriku Baragi, Cleveland 1935*, str. 31 in 33.

² Jože Grdina, *prav tam*, str. 33.

³ »Kako Slovenci pišemo svojo zgodovino / 'Cankarja so ukrali ...'«, *Slovenec*, 1936, št. 253.

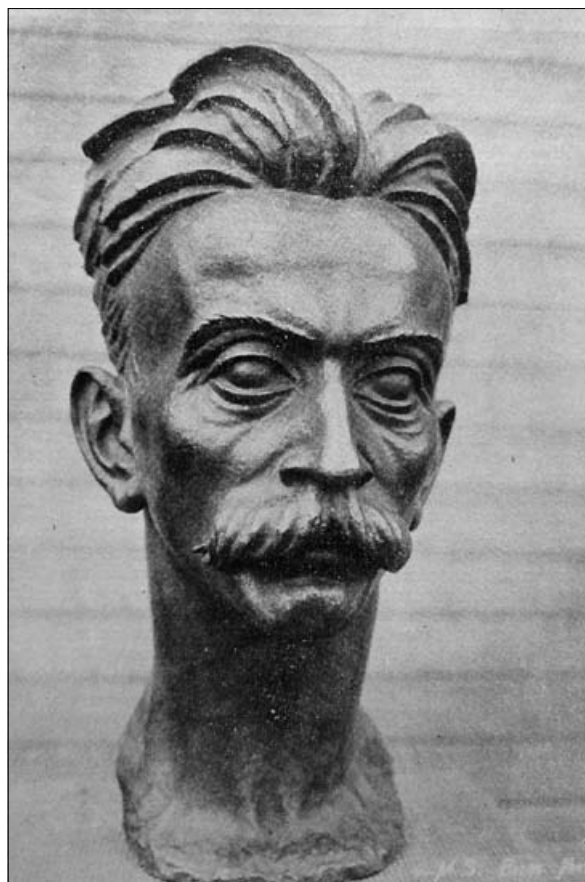
⁴ Anton Grdina, »Nekoliko o Cankarjevem spomeniku«, *Amerikanski Slovenec*, 1936, št. 211.

⁵ Spomeniki, ki so jih dali postaviti Slovenci v ZDA, še niso bili deležni podrobne strokovne obdelave. O Cankarjevem

stju Clevelanda Euclid neko ulico poimenovali po Ljubljani (*Ljubljana Drive*), je Marijan Pfeifer, ki je bil iz Ljubljane kot zastopnik *Jutra* poslan v ZDA, da bi organiziral Jugoslovansko kulturno zajednico, ljubljanskemu županu dr. Dinku Pucu predlagal, naj bi v zahvalo za to počastitev ljubljanska mestna občina podarila JKV soho Ivana Cankarja.⁶

Jutro je sicer poročalo, da je uprava Clevelanda v priznanje clevelandski slovenski koloniji eno od mestnih ulic preimenovala v Ljubljana Avenue (*Ljubljanska avenija*). Zato je clevelandski Amerikansko-jugoslovanski klub (*American Yugoslav Club*) soglasno za Cankarjev kip zaprosil ljubljansko mestno občino. »Tako je bila po običaju dostojnega občevanja med narodi in ljudmi zdaj metropola Slovencev na vrsti, da vrne poklon.«⁷

Ameriški Slovenci so v prošnji določili zelo kratek rok (mesec dni). Mestna občina je prosila za nasvet Narodno galerijo, ki je svetovala, naj občina pridobi Cankarjev doprnski kip, delo kiparja Petra Lobode, ki je bil v lasti prosvetnega oddelka banske uprave.⁸

Peter Loboda, Ivan Cankar, 1930/1933
(v: *Spominska knjiga* izdana ob priliki odkritja spomeniku škofu Frideriku Ireneju Baragi, Cleveland 1935, str. 33)

spomeniku v Clevelandu sta prva pisala France Dobrovoljc v Cankarjevem albumu in Špelca Čopič v svoji doktorski disertaciji, ki je izšla pod naslovom *Javni spomeniki v slovenskem kiparstvu prve polovice 20. stoletja* (*Ljubljana 2000*). Špelca Čopič je opozorila tudi na Baragov in Gregorčičev spomenik v Clevelandu. Kipar Peter Loboda je bil predstavljen na retrospektivni razstavi v ljubljanski Moderni galeriji leta 1966 (kustos Ciril Velepič), medtem ko se zdi clevelandski kipar slovenskega rodu Rudolf Mafko danes povsem pozabljen. Med temeljno literaturo o slovenskem kiparstvu poleg omenjene monografije spada tudi več študij in besedil v razstavnih katalogih, ki jih je napisala Špelca Čopič. Narodno-buditeljsko in propagandno vlogo vrste spomenikov obravnava Božidar Jezernik v knjigi *Mesto brez spomina* (*Ljubljana 2014*). Tudi avtor pričujočega prispevka je objavil več študij o posameznih javnih spomenikih: »Spominska obeležja Simona Jenka«, *Kronika / Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 53, 2005/2, str. 185–196, »Stavba znamenja – perviga spominka slovenskiga djanja / Prešernov nagrobni spomenik – prvi slovenski javni spomenik«, *Zgodovina za vse*, 2006/1, str. 21–33, »Cankarjev spomenik na Vrhnikih«, *Vrhniški razgledi* 13, *Vrhnika 2012*, str. 139–163, »Spomenik kralju Petru I. v Ljubljani«, *Zgodovinski časopis*, 2014, št. 1/2 str. 84–125, »Vodnikov spomenik v Ljubljani«, *Zgodovina za vse*, 2014, št. 1, str. 23–44, »Spomenik septembrskim žrtvam«, *Forum / Revija SDLK*, št. 29/30, letnik VII, 2015, str. 168–193, in *Ilirski steber / Spomenik Napoleonovi Iliriji v Ljubljani*, *Umetnost na Slovenskem* 4, 2015.

⁶ France Dobrovoljc, *Cankarjev album*, Maribor 1972, str. 313.

⁷ »Ivan Cankar postavljen v kot«, *Jutro*, 1934, št. 156.

⁸ »Spomenik Ivanu Cankarju v Clevelandu«, *Jutro*, 1933, št. 74.

Kipar Peter Loboda je Cankarjev kip izdelal po modelu lastnega kipa za bansko upravo iz leta 1930. Kip je leta 1933 vlila v bronu zagrebška tvrdka Oblak. Na začetku aprila 1933 je bil kip iz Ljubljane poslan v Cleveland.⁹ »Delo je Lobodi sijajno uspelo, monumentalni Cankarjev lik v večkratni naravni velikosti bi na svojem pravem mestu poleg svojega namena dostojno predstavljaj tudi našo upodabljaljočo umetnost.«¹⁰

Cankarjev kip je v Cleveland prispel 19. aprila 1933. Direktor clevelandskih mestnih parkov Hugo Varga je na predlog JKV sprejel kip v mestno last. Ameriški Slovenci so se na ta način izognili carinskim dajatvam, saj je Zvezna vlada umaknila svojo

⁹ »Cankarjev spomenik v Clevelandu«, *Slovenski narod*, 1933, št. 106.

¹⁰ »Ameriška spomeniška afera«, *Jutro*, 1934, št. 160.

zahtevo za carino. Pri tem je posredoval senator Robert J. Bulkley.¹¹

Amerikansko-jugoslovanski klub je v sporazumu s pripravljanim odborom poslal ljubljanskemu občinskemu odboru zahvalno pismo: »Čast nam je vljudno javiti, da smo pred par dnevi prejeli soho Ivana Cankarja, katera bo postavljena v prominentnem parku, centru mesta Clevelanda. Tisočim, ki dnevno posečajo to zemljo, bo prilika dana oči obračati na soho našega priljubljenega literata. Tudi pozni rodovi bodo lahko izprijčali, da nas je domovina iskreno ljubila ter z nami čustvovala.

Sporočiti imamo domovini, da nam je mestna občina Cleveland brezplačno naklonila poldrugi aker zemlje, katero preurejamo v Jugoslovanski kulturni vrt. Ta zemlja nam bo greda utehe, misli in spominov na ljubo domovino, ko bomo gledali soho 'Hlapca Jerneja' ter ob njej s ponosom zrl na njegova velika dela. /.../

V globoki hvaležnosti nas dolžnost veže, da se v imenu jugoslovanskega naroda, živečega v Clevelandu in okolici iskreno zahvalimo mestu Ljubljani za velikodušen dar, ki nam je bil poklonjen v iskreni bratski ljubezni. Stotisočera hvala metropolskemu srcu naše ljube domovine. Naša srca so in bodo vsekdar Vaša in Vaša borba je naša misel. Zdrastvujte nam tisočkratni bratje v močni in nerazdružljivi Jugoslaviji!»

Podpisana sta bila predsednik Amerikansko-jugoslovanskega kluba Mihael Lah in njegov tajnik Joško Benko.¹²

Kipar Peter Loboda je bil rojen leta 1894 v Zgornjih Domžalah. Pri Karlu Hrovatu se je izučil za rezbarja in podobarja. Obiskoval je umetno obrtno šolo v Ljubljani. Kot borec generala Maistra se je udeležil bojev za severno mejo. Študiral je na umetnostni akademiji v Zagrebu (1920–1926). Njegova profesorja sta bila Rudolf Valdec in Robert Frangeš-Mihanović. Leta 1924 je začel obiskovati specialko pri Ivanu Meštroviću. V letih 1926 in 1927 je delal v Meštrovićevi delavnici. Loboda je plastično stilizacijo kiparskih oblik povzel po Ivanu Meštroviću.

Leta 1933 se je poročil s hrvaško pisateljico Jeleno Zrinsko. Živel je v Domžalah, na Bledu, v Homcu in Zagrebu. Prvič je razstavljal leta 1929 (skupaj z V. Hodnikom), prvo samostojno razstavo je imel leta 1938. Po drugi svetovni vojni je živel v Ljubljani. Od leta 1948 do smrti leta 1952 je bil docent na Akademiji upodablajočih umetnosti.¹³

Prevozne stroške za Cankarjev kip je plačal slovenski podjetnik Anton Grdina, saj odbor ni imel na voljo dovolj denarja.¹⁴

Po prejetju Cankarjevega kipa se je obnovilo delovanje odbora, ki je v Slovenskem narodnem domu 27. aprila 1933 priredil čajanko. Na čajanko je prišlo malo ljudi, zbranih je bilo samo 20 dolarjev.¹⁵

Načelnik JKV John L. Mihelich je maja 1933 pozval več kot 180 clevelandskih slovenskih društev, naj določijo po dva zastopnika. Do konca julija je imena zastopnikov poslalo 16 društev. Po dodatnih prošnjah se je odzvalo še okrog 15 društev. Od 1. oktobra do 1. decembra 1933 je potekala kampanja za prostovoljne prispevke, ki ni imela pričakovane uspeha. Slovensko dramsko društvo Ivan Cankar (ustanovljeno je bilo 1919) so zaprosili, naj uprizori Bevkovega *Kajna*. Društvo je to odklonilo. Igro so vseeno igrali s pomočjo igralcev Jugoslovanskega pasijonskega kluba in posameznih članov Slovenskega dramskega društva Ivan Cankar. Predstava je prinesla primanjkljaj, ki ga je bilo potrebno pokriti z denarjem, ki se je nabral med kampanjo.¹⁶

Srbi so se leta 1933 odločili postaviti v JKV spomenik Petra Petrovića Njegoša in Hrvati spomenik Josipa Juraja Strossmayerja. Pričakovali so, da bo mesto Zagreb poslalo Strossmayerjev kip, Beograd pa kip Njegoša. Po posredovanju veleposlanika dr. Leonida Pitamica se je Jugoslovanski klub obrnil na jugoslovansko vlado in na kiparja Ivana Meštrovića s prošnjo za glavni spomenik.¹⁷

¹³ Biografski podatki predvsem po: Fran Šijanec, *Sodobna slovenska likovna umetnost*, Maribor 1961, str. 308.

¹⁴ Jože Grdina, »Jugoslovanski kulturni vrt in škof Baraga«, *Spominska knjiga izdana ob priliki odkritja spomeniku škofu Ireneju Frideriku Baragi*, Cleveland 1935, str. 34.

¹⁵ Jože Grdina, *prav tam*, str. 34.

¹⁶ Jože Grdina, *prav tam*, str. 35–36.

¹⁷ »Jugoslovanski kulturni vrt v Ameriki«, *Jutro*, 1933, št. 164.

¹¹ »Kip Cankarja ukraden«, *Ameriška domovina*, 1936, št. 240.

¹² »Ivan Cankar postavljen v kot«, *Jutro*, 1934, št. 156.

Interpretacije nadaljnjih dogodkov so različne, odvisne so namreč od politične usmeritve pisca oziroma slovensko-ameriškega lista, v katerem so bili objavljeni članki, komentarji in poročila. Na eni strani so bili katoliško orientirani listi in revije *Ameriška domovina*, *Glasilo KSKJ*, *Glas naroda*, *Amerikanski Slovenec*, *Ave Maria*, *Obzor*, na drugi pa *Prosveta* in *Enakopravnost*, ki ju je izdajal napredni (socialistični) tabor.¹⁸

Odbor za ureditev vrta, v katerem so prevladovali predstavniki katoliških društev, ni bil naklonjen postavitvi Cankarjevega kipa, ker naj bi bil Cankar premalo katoliški. Med seboj so se sprli Cankarjevi socialistični pristaši in zagovorniki postavitve spomenika škofu Frideriku Ireneju Baragi.

Februarja 1934 je odbor začel razmišljati, da bi za prvi spomenik v vrtu izbral moža, ki bo večini clevelandskih Slovencev povšeči. Marca 1934 je na posvetovanju, na katerem so bili duhovniki Milan Slaje, Matija Jager in Julij Slapšak ter Anton Grdina in Jože Grdina, Slaje predlagal spomenik misijonarja in škofa Ireneja Friderika Barage.

Posamezna katoliška društva so podprla predlog za Baragov spomenik. Končno odločitev so sprejeli na skupnem zborovanju JKV 20. aprila 1934. Velika večina navzočih je bila za predlog Matije Jagra, zastopnika društva Dvor Baraga št. 1317, C. O. F., ki je zagovarjal Baragov kip. Cankarjevega kipa niso odklonili, vendar mora prvi priti na vrsto Baragov spomenik. Razpravljali so tudi o tem, da bi ime JKV spremenili v Slovenski kulturni vrt.¹⁹

Dan pred zborovanjem je *Amerikanski Slovenec* objavil mnenje frančiškanskega patra Huga Brena (1881–1953) iz Lemonta:

»Za me to sploh ni problem. Brez oklevanja pravim: Baraga!

¹⁸ Slovenci v Clevelandu so bili razdeljeni v konservativni (katoliški) tabor, ki je bil povezan s katoliško Cerkvijo, in napredni oziroma socialdemokratski tabor, ki je v ospredje postavljala socialna vprašanja. Obe skupini sta organizirali lastna društva in izdajala lastne časnike.

¹⁹ Jože Grdina, »Jugoslovanski kulturni vrt in škof Baraga«, *Spominska knjiga izdana ob priliki odkritja spomeniku škofu Ireneju Frideriku Baragi, Cleveland 1935*, str. 36–37.

Pa ne mislite vi 'napredni' gospodje okrog 'Enakopravnosti', da samo zato zame ta problem ne obstaja, ker je bil Baraga duhovnik – škof, svetnik in nabožni pisatelj. Naravno je, da bi se kot duhovnik rajši poklonil velikemu duhovniku Baragi, kot Cankarju, ki je svojemu bratu, ko se je odločil za duhovski stan, pisal, da bi se sam rajši obesil, kakor šel v semenišče. Umevno je, da bi z večjim spoštovanjem stal pred spomenikom Barage, te svetniške moralne veličine, kot pred soho Cankarja, kateremu je njegov profesor Fr. Levec nekoč dejal: baraba – ker je za denar, ki mu ga je dal, kupil cigareto mesto zvezka in mu to še cinično v obraz povedal. Razume se, da bi se lažje odkril pred Barago, ki je svojemu narodu postregel z zdravo, tečno 'Dušno pašo', 'Zlatimi jabolki' in 'Nebeškimi rožami' v priprosti posodi, kot pa pred Cankarjem, ki je včasih dal z zlatom ovitega strupa na mizo. Saj je škof Dr. Jeglič vso prvo izdajo njegove 'Erotike' kupil in jo izročil plamenom, da bi mu črede, ki jo je komaj sprejel v svojo oskrbo, ne zastrupila.

Toda vse to, kakor je z mojega stališča naravno, le ni edino merodajno, da zame problem: Cankar ali Baraga sploh ni problem. Je nekaj drugega, vsled česar sem brez kolebanja za Barago in bi moral biti vsak trezen Amerikanec naše krvi, bodi črn, bodi rdeč, pisan ali brezbarven.

Prevdarite samo to-le: Če je tujina napram kakemu priseljenemu narodu tako prijazna, da mu dovoli v svojem javnem parku kateremukoli njegovih slavnihih mož postaviti spomenik, kaj bo narod naredil? Ako je kavalirski, bo torej pogledal v galerijo svojih velemož, če ni morda v njej zastopan kedo, ki je bil z dotično deželno v kakršnikoli častni zvezi, ali je kaj zanjo storil. Če je tako srečen, da ga najde, se bo brez premisleka odločil zanj, da vrne poklon in dokaže, da je bil takega poklona vreden.

*Cleveland je napravil tak poklon slovanskim narodom, ki tvorijo velik del njegovega prebivalstva.*²⁰

Napredni tabor (socialisti) in njegova društva z odločitvijo niso bila zadovoljna. *Ameriška domovina* je poročala, da je 12. avgusta 1934 klub Prosvetne matice št. 2 Jugoslovanske socialistične zveze izdal oklic, naj se skliče v Slovenskem narodnem

²⁰ Hugo Bren, »Ali Cankar ali Baraga?«, *Amerikanski Slovenec*, 1934, št. 76.

domu v Clevelandu 29. septembra sestanek, na katerem naj bi društva »napravila konec tej umazani aferi«, skušala dobiti od mestne občine ljubljanske pravico do kipa in ga postaviti v Slovenski narodni dom. Na oklicu so bili podpisani Leonard Poljšak, Joseph Terbižan, Louis Kaferle in Ivan Babnik.

29. septembra 1934 so protestno zborovanje pripravili zagovorniki Cankarjevega spomenika. Na sestanku, ki ga je sklicala okrožna Prosvetna matica JSZ v Slovenskem narodnem domu, so se zbrali predstavniki 36 naprednih društev. Izbrali so odbor, ki je pisal ljubljanski mestni občini in zahteval, naj se jim zaupa Cankarjev kip. Slovensko dramsko društvo Ivan Cankar, ki je že 30. avgusta poslalo protest na ljubljansko mestno občino, se je pridružilo skupni akciji.²¹ Resolucija, ki je bila poslana v Ljubljano, se glasi:

»Spodaj podpisana podporna in kulturna društva, organizirana v Združeni akciji za postavitve spomenika Ivanu Cankarju v Clevelandu, Ohio, se tem potom obračajo na mestno občino ljubljansko v zadevi sohe pisatelja Ivana Cankarja, ki je bila poslana organizaciji za Jugoslovanski kulturni vrt v svrhu postavitve na parceli zemlje, ki jo je občina clevelandska določila v ta namen. Kakor vam je že znano, je dotična organizacija za Jug. kulturni vrt po daljšem obotavljanju in izbegavanju sklenila, da postavi v dotični vrt kip škofa Barage in šele na odločne proteste od strani napredne javnosti v Clevelandu je bilo rečeno, da se utegne nekoč pozneje postaviti tudi kip Cankarja. Ker pa dotična organizacija nima niti sredstev, s katerimi bi mogla izvršiti prvi del svojega načrta, namreč nabaviti in postaviti kip Barage, in ker je torej možnost, da se bo kip Cankarja sploh kdaj rabilo za svrhu, v katero je bil darovan, bodisi v bližnji ali daljnější bodočnosti, za praktične svrhe izključena, se je organizirala ta skupina podpornih in kulturnih društev, ki želi oprati sramotni kulturni škandal ter obenem zagotoviti, da bo kip Cankarja že v najkrajšem času postavljen na primeren prostor, ter dostojno odkrit v Slovenskem Narodnem Domu v Clevelandu, ki je največja ustanova te vrste med Slovenci v Ameriki ter pravo kulturno središče slovenskega življa v Clevelandu.

²¹ »Ali niste hoteli imeti po vsej sili Cankarjeve sohe?«, *Ameriška domovina*, 1936, št. 245.

Spodaj podpisana društva želijo naglasiti, da zastopajo ves napredno orijentirani živeli v Clevelandu in okolici ter resno urgirajo mestno občino ljubljansko, da tako v interesu boljših odnošajev med našo novo in staro domovino, kot tudi iz čuta spoštovanja do dela našega velikega pisatelja, upošteva naš poziv ter nam poveri oskrbo kipa, ki se danes nahaja v rokah ljudi, ki nimajo nobenega pojma, kaj Cankar pomeni za našo kulturo, kar so s svojim nečuvnim početjem sami dovolj jasno pokazali.«²²

Resolucijo so podpisali: predsednik Louis Kaferle, podpredsednik Vatro J. Grill, tajnik Joseph Skuk in blagajničarka Nežika Kalan, sledijo imena zastopnikov posameznih društev. Pismo je 17. oktobra 1934 objavila *Enakopravnost*.

Odgovora ljubljanske občine niso prejeli. Ljubljanska občina je kasneje pisal Slovenskemu dramskemu društvu Ivan Cankar. Ko je tajnik Skuk odstopil, ga je nadomestil Ivan Jontez (1902–1979).²³

Spor je odmeval tudi v domovini. *Jutro* je poročalo, da je pripravljalni odbor, ki ga je vodil katoliški javni delavec in pisatelj Jože (Josip) Grdina (1892–1974), sklenil postaviti spomenik Ivana Cankarja, »čigar življenjsko delo najbolje predstavlja duhovno in kulturno snovanje našega naroda«.

»Da se je pripravljalni odbor tako odločil, nam je toliko bolj razumljivo, če pomislimo, da skoraj vsi naši izseljenci v Ameriki pripadajo delavskim slojem in je bil Ivan Cankar naš najizrazitejši pisatelj socialne smeri.«

Kmalu zatem, ko so ameriški slovenski listi objavili sklep pripravjalnega odbora, je v slovenskem katoliškem tedniku izšel dopis neke bralke (Rozalija Zupančič v *Ameriški domovini*), ki je odločno grajala odločitev pripravjalnega odbora, saj Cankar ni bil dober katoličan, niti njegovo delo nima kakšnega posebnega pomena za Ameriko in ameriške Slovence. *Jutro* je poudarilo, da je bil ta dopis po vsej verjetnosti »inspiriran« od katoliškega dela pripravjalnega odbora samega. Sledila

²² »Protest in poziv naprednih društev v Clevelandu glede Cankarjevega kipa«, *Enakopravnost*, 1934, št. 245.

²³ »Zapisnik zborovanja Prosvetne Matice«, *Enakopravnost*, 1936, št. 140.

Uradniki Jugoslovanskega kulturnega vrta in zastopniki društev, ki so se prizadevali za uresničenje kulturnega vrta v Clevelandu (v: *Spominška knjiga izdana ob priliki odkritja spomeniku škofu Ireneju Frideriku Baragi, Cleveland 1935, str. 32*)

je »anketa« v slovenskem katoliškem tisku, ki je vedno odločneje odrekala Cankarju primernost, da bi kot predstavnik slovenskega naroda in slovenske kulture smel stati v clevelandskem parku. Odbor je na tihem zagovarjal kip Friderika Ireneja Barage.²⁴ Odbor naj bi se Baragov kip odločil postaviti na domnevno Cankarju dodeljeno mesto.

Slovenec je očitke *Jutra* zavračal. Pogoj za spomenike velikim množicam posameznih narodov je, da je zastopnik naroda živel v ZDA in si pridobil zasluge za ameriško celino. Katoliška večina ameriških Slovencev se je odločila za spomenik Baragi, ki je bil zaslužen za staro domovino, za slovenstvo, za Ameriko in za ameriške Slovence. Manjšina ameriških Slovencev, ki je večinoma organizirana v socialističnih organizacijah, je predlagala Cankarjev kip, čeprav Cankar nikoli ni bil v ZDA. Medtem so katoliški Slovenci zbrali sredstva za spomenik, socialistični Slovenci pa so prosili ljubljansko mestno občino, naj jim z ozirom na pomen narodnega parka v Clevelandu podari Cankarjev kip. Mestna občina o nesoglasjih ni bila poučena, zato je pri Petru Lobodi naročila kip. »Peter Loboda je napravil res umetniško delo, ki pa je imelo eno hibo: ni bilo primerno za postavitev v javnem parku, temveč kvečjemu v kakšni dvorani. Kip je namreč nepraktično narejen, dasi mu je treba priznati umetniške kvalitete.«²⁵

V *Pohodu* je bilo mogoče prebrati mnenje, da bi Jugoslovanski park moral krasiti skupen jugoslovanski spomenik, spomenik škofa Barage pa spada v kako slovensko cerkev v Clevelandu ali pred njo.²⁶

Jutro se je postavilo na stran socialističnih listov *Prosveta* in *Enakopravnost*: »Vsa čast gospodu Frideriku Baragi, ki je med poganske rdečkožce nosil luč rimsko-katoliške vere in jih na ta način pridobival za ameriško civilizacijo in gospodarski red. Hvaležna sta mu lahko cerkev in Amerika. Za nas Slovence pa je Friderik Baraga samo najzanimivejši in največji primer tistih duhovnikov, ki niso utegnili svojega življenjskega dela posvetiti svojemu narodu in domovini, ker jih je klic duše gnal drugam. Zanimivo je njegovo življenjsko delo, toda to delo ni bilo za nas. In da so ameriški slovenski krogi tam, kjer naj bi bilo predstavljeno nacionalno delo in nacionalna volja našega naroda, s Friderikom Barago izpodrinili Ivana Cankarja, njega, ki je slednjo kapljo in slednjo trohico duha živel samo svoji zemlji in blagru njenega ljudstva, njega, ki je bil naš največji narodni mučenik, tvorec in klicar, je vsekakor narodni škandal.«²⁷

Baragov spomenik

Bronasti doprski kip škofa Barage v srednjih letih je izdelal clevelandski kipar William Mac Vey (1905–1995). Podstavek iz temnega kamna (granit)

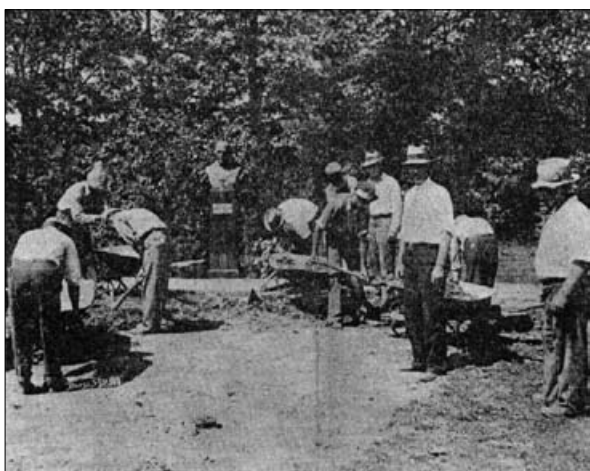
²⁴ »Škof Baraga: Ivan Cankar«, *Jutro*, 1934, št. 155.

²⁵ »Resnica o Baragi in Cankarju«, *Slovenec*, 1934, št. 165.

²⁶ I. B., »Baraga – Cankar«, *Pohod*, 1934, št. 29.

²⁷ »Ivan Cankar postavljen v kot«, *Jutro*, 1934, št. 156.

je delo ljubljanskega kamnoseka Tomana.²⁸ Odbor je prvotno izbral ponudbo kamnoseka iz Clevelanda. Ko se je razvedelo, da je kamnosek italijanske narodnosti, je ponudbo odklonil. Zaradi Primorskih Slovencev, ki so po prvi svetovni vojni prišli pod Italijo, in odnosov med Jugoslavijo in Italijo, so se člani odbora bali, da bi jih napadali z oznako fašisti.²⁹ Stike z ljubljanskim kamnosekom je navezal frančiškan Kazimir Zakrajšek (1878–1958), župnik cerkve sv. Cirila in Metoda v Ljubljani, ki je med letoma 1906 in 1927 deloval med ameriškimi Slovenci. Na prednji strani podstavka je plošča z napisom BISHOP / BARAGA / 1797–1868.

Dela pri ureditvi JKV (v: *Ameriška domovina*, 1936, št. 160)

22. septembra 1935 so odkrili spomenik škofa Barage. Slovesnosti – Prvega Baragovega dneva – se je udeležil ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman, ki je odkril spomenik. Spomenik je blagoslovil clevelandski pomožni škof James Mac Fadden. Ob tej priložnosti so izdali *Spominsko knjigo* (Cleveland 1935), v kateri so (s perspektive katoliških odbornikov) opisana prizadevanja za ureditev JKV in boji v zvezi s spomeniki.

Družba cestnih železnic mesta Cleveland je tedenske vozne listke na velikonočno nedeljo opremila s sliko Baragovega spomenika. Glavni tajnik JKV Jože Grdina je ob tej priložnosti zapisal: »V slovenski javnosti se je zadnji dve leti govorilo, da se je Ivanu Cankarju storila krivica, ker njegov spomenik ni bil postavljen v naš kulturni vrt. Dovolite, resnica je ta, da pride Cankar letos na vrsto. Ne bi pa bili mogli postaviti nikogar, če bi ne bili izbrali Barage. Sicer bi bili morali vrt vrniti clevelandski občini. Z Barago smo prodri in Cleveland ga je častno priznal med prvake v kulturnih vrtovih. Od tega ima dobro ime slovenski narod in Jugoslavija. Družba cestne železnice nam je iz prijaznosti poklonila vozne listke z Baragovo sliko, da jih pošljemo tudi v domovino.«³⁰

6. septembra 1936 so Srbi v JKV odkrili Njegošev spomenik.³¹

Baragov spomenik, Baragov spomenik, ob njem clevelandski pomožni škof Fadden in ljubljanski škof dr. Rožman (vir: *Cleveland State Library Special Collections*)

Glavni odbor JKV pred Baragovim spomenikom. Od leve: predsednik JKV Anton Grdina, blagajničarka Marijana Kuhar, msgr. Vid Hribar in tajnik odbora JKV Jože Grdina (v: *Mladika*, 1936, št. 3, str. 111)

Odkritje Baragovega spomenika. Od leve: indijanski poglavar in misijonar Filip Gordon, clevelandski pomožni škof Fadden, škof dr. Rožman. Pred mikrofonom guverner Ohia Davey (v: *Mladika*, 1936, št. 3, str. 112)

²⁸ »Baragov spomenik v Jugoslovanskem kulturnem vrtu v Clevelandu«, *Mladika*, 1936, št. 3, str. 110.

²⁹ »Slovensko naprednjaštvo«, *Amerikanski Slovenec*, 1935, št. 131.

³⁰ Jože Grdina, »Baraga in Cankar v Clevelandu«, *Jutro*, 1936, št. 112.

³¹ »Prijazen poziv sloven. narodu!«, *Ameriška domovina*, 1936, št. 210.

Anton Grdina pred Njegoševim spomenikom
(v: *Vodnikova pratika* 1941, str. 47)

Cankarjev in Gregorčičev spomenik

Cankarja je s spomenikom v JKV prehitel tudi pesnik Simon Gregorčič. Nekaj časa so zbirali prispevke tako, da so se darovalci lahko odločali, ali bodo dali za Cankarja, Gregorčiča ali za olepšavo vrta.³²

Cankarjev kip so v lesenem zaboju, v katerem je prispel iz Slovenije, iz zveznega poslopja na *Public Square* prepeljali v mestno skladišče (mestno vrtnarijo) v *Gordon Park*. Razširjeni odbor JKV je izdelal načrt za postavitve spomenikov dvanajstih znamenitih Jugoslovanov.³³

Odbor je naročil nekemu arhitektu, da je napravil načrt za postavitve Cankarjevega spomenika (okrogel podstavek z vklesanim imenom Cankar pred steno iz klesanega kamna, ki je nad glavo kipa višja in ima polkrožen obok). Tik preden je bila stena iz klesanega kamna dokončana in bi v park lahko postavili Cankarjev kip, so ugotovili, da je kip izginil.³⁴

³² Anton Grdina, »Nekoliko o Cankarjevem spomeniku«, *Amerikanski Slovenec*, 1936, št. 211.

³³ France Dobrovoljc, *Cankarjev album*, Maribor 1972, str. 313.

³⁴ Anton Grdina, »Nekoliko o Cankarjevem spomeniku«, *Amerikanski Slovenec*, 1936, št. 211.

Za slovesno odkritje Cankarjevega in Gregorčičevega spomenika³⁵ je bil določen Zahvalni dan, 26. november 1936.³⁶ Odbor kulturnega vrta je nameraval izdati spominsko knjigo, za katero je napisal nekaj spodbudnih besed ljubljanski župan dr. Juro Adlešič. Na slavnost so povabili pisatelja Frana Saleškega Finžgarja, ki naj bi zastopal mesto Ljubljana.³⁷

Konec maja ali na začetku junija 1936 je bil Cankarjev kip ukraden iz mestnega skladišča v *Gordon Parku*. Tatvino sta šele oktobra odkrila glavni tajnik JKV Jože Grdina in avtor načrta za JKV krajinski arhitekt Viktor Suhadolnik. Delavec WPA poljske narodnosti je povedal, da sta teden dni pred tatvino med deseto in enajsto uro dopoldne prišla dva moža glede Cankarjevega kipa. Trdila sta, da bosta kip potrebovala za avditorij Slovenskega narodnega doma.³⁸ Potrdilo, ki sta ga imela, naj bi bilo ponarejeno. Kip sta konec maja ali v začetku junija med deseto in enajsto uro dopoldne naložila v avtomobil znamke Ford in se odpeljala. »Eden izmed roparjev je bil precej močan in visok, drugi pa bolj suh, pa tudi visok.« Neznanci naj bi že prej prihajali ogledovat kip. Uslužbencem v skladišču naj bi zatrčili, da bodo kip postavili v Narodni dom.³⁹

Clevelandski slovenski dnevnik *Ameriška domovina* je menil, da je tatvino izvedla »četvorica nahujksanih rdečkarjev«. ⁴⁰ »Laži-naprednjake« naj bi k najhujšemu narodnemu zločinu nahujksala konkurenčna lista *Enakopravnost in Prosveta*. »Dokler bo živel še en sam Slovenec v Ameriki ali v domovini,

³⁵ Visoki relief Simona Gregorčiča v polkrožni niši (granit) je vžidan v kamnito steno. Avtor reliefa ni znan. Pod ploščo s štirimi Gregorčičevimi verzmi (»Naš narodni dom«) so v krožnih poljih slovenski (polmesec s tremi celjskimi zvezdami), hrvaški in srbski grb.

³⁶ »Kip Cankarja ukraden«, *Ameriška domovina*, 1936, št. 240.

³⁷ »Cankarja so ukradli ... / Kako Slovenci pišemo svojo zgodovino«, *Slovenec*, 1936, št. 253.

³⁸ *Slovenski narodni dom na Aveniji St. Clair je bil zgrajen leta 1924. Glavna dvorana je imela 1000 sedežev na parterju in 324 na balkonu. V zgradbi so bili uradi, trgovski lokali, sokolska telovadnica, čitalnica in zasebna klubska soba. V domu sta delovali slovenska šola in dramska šola, v njem je vadilo več pevskih zborov. Kmalu po odprtju doma je Maksim Gaspari daroval Dramskemu društvu Ivan Cankar sliko Mati Slovenija (Alegorija slovenske kulture, 1924).*

³⁹ Anton Grdina, »Nekoliko o Cankarjevem spomeniku«, *Amerikanski Slovenec*, 1936, št. 211.

⁴⁰ »Kip Cankarja ukraden«, *Ameriška domovina*, 1936, št. 241.

ne bodo mogli laži-naprednjaki-nazadnjaki izprati strašnega madeža in zločina, ki so ga povzročili.»⁴¹

Gregorčičevega spomenika, ki je bil za Baragovim in Njegoševim postavljen tretji po vrsti, tedaj v JKV niso odkrili s posebno slovesnostjo, saj je ta dan močno snežilo. Kulturni program v Grdinovi dvorani,⁴² ki je bil predviden po odkritju kipov, so vseeno izvedli.

Na Cankarju in Gregorčiču posvečeni proslavi ob Slovenskem dnevu in Zahvalnem dnevu 26. novembra 1936 je bil tudi clevelandski župan Harold H. Burton. Povedal je, da se je pred prihodom v Grdinovo dvorano podal v JKV, ker je mislil, da se bo kljub »blizardu« (snežnemu metežu) vršilo odkritje spomenikov. Poudaril je, da so Slovenci eden najbolj aktivnih narodov, ki se pošteno udejstvujejo v ameriškem državljanstvu.

»Idea kulturnih vrtov je najbolj sijajna ideja, ki se je porodila v metropolskem Clevelandu v priznanje narodnostnim skupinam v Clevelandu za njih obilne žrtve za prosep napredka v celi Ameriki. /.../ Kulturni vrtovi so kos zgodovinske in kulturne Evrope v osrčju Amerike. Mi moramo biti hvaležni evropskim narodom, ki so nam toliko dobrega prinesli iz njih domovin. Mi jih spoštujemo in dolžnost mestne vlade bo v bodoče skrbeti za kulturne vrtove, med katerimi je Jugoslovanski kulturni vrt eden najbolj značilnih.«

Jože Grdina je prebral pismo ljubljanskega župana dr. Jura Adlešiča. Ko je pater Bernard Ambrožič iz Lemonta prebral pismo, ki ga je poslal Fran S. Finžgar, je v dvorani vladala slovesna tišina.

»Navzoči so pisane besede sprejemali v čuteča srca, kjer so padala na rodovitna tla. Poznamo Finžgarja in njega mehko dušo, a tako mehkobno-zlatih besed o Cankarju dosedaj še nismo slišali. Občinstvo je bilo očarano in marsikdo je dobil prvi pojem o nesmrtnem Cankarju, kot ga nam je podal Finžgar iz domovine!«

⁴¹ »Kip Cankarja ukraden«, *Ameriška domovina*, 1936, št. 240.

⁴² Odbor JKV se je obrnil na razna društva in skupine, da bi jim za proslavo odstopili Slovenski narodni dom, vendar prošnja ni bila uslišana (po: Jože Grdina, »Slovenskemu narodu v naznanje«, *Ameriška domovina*, 1936, št. 230).

Kanonik in župnik John J. Oman je prebral pismo ljubljanskega knezoškofa dr. Gregorija Rožmana. *»Dr. Rožman je tako očetovsko lepo napisal o Cankarju, ki je neprestano poudarjal pravicoljubnost, hvaležno ljubezen do mater in ki je sovražil puhle 'naprednjake' in njih liberalizem, kako je mnogo časa pred smrtjo se spravljal s svojim Bogom in umrl kot umre vsak veren sin slovenskega naroda, spravljen z Bogom svojim Stvarnikom!«*

Centralni tajnik JKV Jože Grdina je prebral pismo ljubljanskega župana dr. Jura Adlešiča. John Gornik je prebral pismo župana Vrhnike.

»Kako prijetno nam je bilo okoli srca, ko je vrhniški župan v ganljivih besedah sporočal nam v Ameriki, kako bi bil rad navzoč pri proslavi odkritja spomenika Cankarja, kako je ponosna domovina, ker naši ljudje v Ameriki častijo Cankarja, kako je ponosen na Jugoslovanski kulturni vrt, cesar niti lastna domovina naših velikanov nima, in še več, ker je sama ameriška vlada pomagala ustvariti Kulturni vrt!«

Navzoče je pozdravil starosta Srbov v Clevelandu, Mile Marinković. Predstavili so botre in botrice slavnosti: Mr. in Mrs. J. Zalar iz Collinwooda, Mr. in Mrs. Anton Gubenc iz Collinwooda, Mrs. Kattie Anžiček, Mr. John Jesenko iz Girarda, dr. Anthony Perko in Mrs. Mary Mafko (mati kiparja Rudolfa Mafkota). Prebrali so pozdravne brzojavke, mdr. brzojavki Jožeta Zelenca in glavnega predsednika Kranjsko slovenske katoliške jednote Franka Opeke iz Waukegana, ki sta bila po rodu Vrhničana. Na oder so prišli predstavniki društev in posamezniki, ki so darovali za JKV.

John Jesenko, ki je bil Cankarjev sošolec, in Katy Anžiček sta odkrila Cankarjevo sliko. Frank Mulec s soprogo je odkril Gregorčičevo sliko. Državni inženir Louis Drašler je orisal pomen Slovencev v Ameriki. Sodnik Frank J. Lausche je govoril o slovenskih vrlinah in karakteristikah. Nastopili so tudi John Novak, mestni arhitekt in čuvar kulturnih vrtov Atkinson, predsednik Lige kulturnih vrtov Charles Wolfram in generalna tajnica Mrs. Zwick, starosta slovenskih duhovnikov msgr. Vid

Hribar, prvi glavni tajnik Kulturnega vrta Joško Penko in častni predsednik JKV John L. Mihelich.⁴³

Joško Penko, ki je bil rojen na zasedenem ozemlju (t. j. slovenskem ozemlju, ki je po prvi svetovni vojni prišlo pod Italijo), je govoril o Gregorčiču. Mnogim je izvabil solze, ko je pokleknil pred Gregorčičevo sliko in prosil, da bi bili »zasušnjeni rojaki po njem, na kak način osvobojeni«.⁴⁴

Ob pol osmih zvečer se je v Grdinovi dvorani odvijala slavnostna akademija pod umetniškim vodstvom Matije Jagra. Prvi del večera je bil posvečen spominu Ivana Cankarja, drugi del spominu Simona Gregorčiča. Pozdrav predsednika Jugoslovanskega kulturnega vrta Antona Grdine, Baragov zbor je zapel pesmi »Naša zvezda« in »Zjasni zvezde mu temne« (Simon Gregorčič), Marie Gornik je deklamirala »Ivanu Cankarju v spomin«. Deklamacijo je sestavil ameriško-slovenski pisatelj in skladatelj Ivan Zorman (1885–1957), ki je pripravil slavnostni govor o Cankarju. Zbor Ilirija je zapel »Eno devo le bom ljubil« in »Pogled v nedolžno oko« (S. Gregorčič). Članice Baragovega odraslega mladinskega zbora so pripravile zborni deklamacijo in recitacijo iz Cankarjevih spisov. »Citirale bodo: 'Mati – Domovina – Bog!'« (iz Cankarjevih *Podob iz sanj*). Baragov odrasli mladinski zbor je zapel pesmi »Oj Doberdob«, »Tam gori za našo vasjo« in »Triglav«. Petnajstminutni odmor. Florence Tomšič je deklamirala Gregorčičevo »Soči«, zbor Slovenije je zapel Gregorčičevi »Ne zveni mi« in »Zvezda«. Slavnostni govor o Simonu Gregorčiču je pripravil Milan Slaje iz Loraina, Ohio. Pevski zbor Ilirija je zapel Gregorčičevi »Ujetega ptiča tožba« in »Svarjenje«. Frank Drobnič je deklamiral Gregorčičevega »Pastirja«. Zbor Zvon je zapel Gregorčičevo »Vojaci na potu«. Sledila sta »Venček slovenskih zdravic« in

deklamacija »Naš narodni dom« v izvedbi Daniela Pustotnika. Vsi zbori skupaj so zapeli Gregorčičevo »Rože je na vrtu plela«, ki jo je harmoniziral Ivan Zorman. Deklamacija Gregorčičeve »Kmetске hiše« v izvedbi Vide Gregorač. Zaključna pevska točka je bila Gregorčičeva »Nazaj v planinski raj« (zbor Ilirija in Baragov pevski zbor). Sklepna beseda predsednika JKV Antona Grdine.⁴⁵

Enakopravnost je trdila, da je bil Cankarjev kip shranjen v mestni lopi za orodje, med krampi in lopatami. To so namreč v uredništvu *Enakopravnosti* povedali mestni detektivi. Enako je že prej poročal *Plain Dealer*.⁴⁶ Predsednik JKV Anton Grdina je zatrjeval, da je bil kip v zaboju, ki so ga kasneje predstavili na deset čevljev visoko polico.⁴⁷

Ameriška domovina je napredni tabor obtožila tatvine.⁴⁸ Anton Grdina je zahteval, naj napredni tabor vrne Cankarjev kip: »To ni nobena šala! Tu ne gre zato, ali bi se jokali ali smejali, kot omenja Jontez! Od vas, tako imenovanih naprednjakov, zahtevamo soho Ivana Cankarja nazaj! Od vas jo zahtevamo na podlagi dejstev in dokazov, ki se nabirajo široma naselbine. Na podlagi sklepa in organizacije Jugoslov. kulturnega vrta. Radi onih, ki so prispevali za kulturni vrt in posebej še za Cankarja. Iz vzroka, ker nam je domovina oziroma občina ljubljanska izročila soho Ivana Cankarja, da jo denemo v kulturni vrt.«⁴⁹

Anton Grdina se je v imenu vodstva JKV, v katerega je bilo včlanjeno več kot 200 podpornih in kulturnih društev, obrnil na posamezne mestne svetnike, naj zahtevajo v mestni zbornici odškodnino za ukradeni kip, saj je bil v času tatvine v mestnem varstvu. »Forman«, ki je vodil delo v Gordon Parku (po nem. der Vormann), je na skrajno lahkomišeln način izročil kip tujcema, ki sta ga

⁴³ »Cankar-Gregorčič proslava naredila globok vtis na narod kot tudi na ameriško javnost«, *Ameriška domovina*, 1936, št. 281.

Anton Grdina v *Amerikanskem Slovcu* navaja, da je Gregorčičevo sliko odkril Slavoj Trost, ki je prispel iz New Yorka kot zastopnik jugoslovanskih izseljencev za izseljenski urad. Med odkritem je Jože Grdina deklamiral Gregorčičevo pesem »Vstajenje«. Trost je za govor, v katerem je omenjal Gregorčiča in Prešerna, prejel bujen aplavz (po: Anton Grdina, »Bil je prisrčen slovenski dan«, *Amerikanski Slovenec*, 1936, št. 246).

⁴⁴ Anton Grdina, »Bil je prisrčen slovenski dan«, *Amerikanski Slovenec*, 1936, št. 246.

⁴⁵ »Odkritje spomenikov Cankarju in Gregorčiču v četrtek ob 1:30 pop.«, *Ameriška Domovina*, 1936, št. 278.

⁴⁶ »Cankarjeva soha ukradena iz mestnega parka!«, *Enakopravnost*, 1936, št. 240.

⁴⁷ Anton Grdina, »Glede sohe Ivana Cankarja«, *Ameriška domovina*, 1936, št. 267.

⁴⁸ »Nekaj besed k ugrabitvi Cankarjeve sohe«, *Enakopravnost*, 1936, št. 241.

⁴⁹ Anton Grdina, »Soho Ivana Cankarja zahtevamo nazaj!«, *Ameriška domovina*, 1936, št. 247.

zahtevala za Slovenski narodni dom, vendar nista imela pooblastila JKV.⁵⁰

Novembra 1936 so neznani tatovi ukradli bronasta kipa slovaškega duhovnika Štefana Furdeka in pesnika Jana Kolarja, ki sta bila postavljena na spomenikih v Slovaškem kulturnem vrtu. Policija je bila mnenja, da so se tatovi želeli okoristiti z bronom. *Enakopravnost* je poudarila: *»In če so tatovi odnesli ti sohi zaradi bronu, potem je pač povsem možno, da so isti tatovi odnesli iz istega razloga tudi – Cankarjevo soho. Kdo ve? Zaenkrat še samo – tatovi. Možno je tudi, da eksistira v Clevelandu kaka skupina zagrizenih kukluksarskih 'stoprocentnežev', katere bodejo v oči 'forenerske' sohe v clevelandskih parkih? Kdo ve? Zaenkrat še samo – zlikovci.«*⁵¹

Jože Grdina je namigoval, da so imeli prste vmes tudi pajdaši tatov Cankarjevega kipa. *»Zakaj? Da zakrijejo svoj zločin, češ, to so napravili le vandali, glejte, saj so tudi slovaške ukradli.«*⁵²

Razlog za tatvino kipa, lahko povežemo s prizadevanji socialistov, da bi kip postavili v Slovenskem narodnem domu. 31. marca 1936 je odbor, ki je bil izbran na protestnem zborovanju 29. septembra 1934, izdal okrožnico:

»Ker pa tega sramotenja (da se postavi Cankarja v kulturni vrt) še vedno ni konec in tudi ni izgleda v bližnji bodočnosti za to, sklicujemo odbor, izvoljen na prej navedenem shodu (29. septembra 1934) drugo zborovanje društvenih zastopnikov. / Na prihodnjem zborovanju, ki se bo vršilo 28. aprila t. l. v SND, 6409 St. Clair ave, da se bomo pogovorili, kakšno stališče zavzamemo v bodoče glede Ivan Cankarjevega spomenika, na kakšen način bi se dalo to vprašanje za enkrat rešiti, ki dela sramoto že vsem clevelandskim Slovencem ...«

Predsednik dramskega društva Ivan Cankar Erazem Gorshe je 25. januarja 1936 poslal odboru JKV pismo, v katerem je citiral pismo mesta Ljubljana, ki pravi, da bo v primeru, če ni mogoče

postaviti Cankarjevega kipa v kulturnem vrtu, društvo Ivan Cankar znalo svetovati primeren prostor za spomenik. Cankarjev kip je zahteval za dramsko društvo, postavi naj se v Slovenski narodni dom. 30. junija 1936 so v Slovenskem narodnem domu sprejeli resolucijo o ustanovitvi Cankarjeve revije⁵³ in o nadaljnjem boju proti klerikalcem, zasmehovanju Cankarjevega spomina in postavitvi Cankarjeve sohe v vrt. Ivan Jontez je pisal JKV, naj izroči Cankarjev kip Slovenskemu narodnemu domu:

»Svoje zahteve utemeljujemo z motivacijo, da kot eksponenti nasprotnega svetovnega nazora, kot ga je zastopal pokojni Ivan Cankar vse svoje življenje, in kot načelni nasprotniki ideologije, ki preveva Cankarjeva dela, nimate nobene pravice, držati njegovo soho v svoji posesti, še manj pa, da bi jo kam postavili. /.../

Da je bil Ivan Cankar naš, potrjujejo njegova nesmrtna dela, predvsem monumentalno delo 'Hlapec Jernej in njegova pravica'. Zato s polno pravico zahtevamo, da njegovo soho izročite nam, da ji damo primeren prostor v Slovenskem narodnem domu. Takisto s polno pravico zahtevamo, da se enkrat za vselej napravi konec neokusnemu zasmehovanju Cankarjevega spomina, ki je izraženo v Vaši nameri, postaviti njegovo soho poleg one škofa Barage. Postavite poleg sohe škofa Barage kolikor spomenikov hočete in kamorkoli, toda od Ivana Cankarja držite roke proč! On je naš!

Povsem možno je, da boste trmasto vztrajali, da nam njegove sohe ne daste. Prav. Odgovornost bo

⁵³ Cankarjev glasnik, mesečnik za leposlovje in pouk, 1937–1943 (urednik Etbin Kristan, upravnik Milan Medvešek, sedež uredništva 6411 St. Clair Ave., Cleveland).

Cankarjev glasnik naj bi izhajal kot »živ spomenik proletarskemu pisatelju« Cankarju. »Ta spomenik so mu postavili tisti ameriški Slovenci, ki verujejo, da so nam potrebne Cankarjeve ideje, ki jih je izražal v svojih spisih« (Louis Zorko, »Cleveland, O.«, Nova doba, 1938, št. 8).

Iz uvodnika v 1. št. Cankarjevega glasnika: »Tako Cankar ne bi potreboval nobenega spomenika razen onega, ki si ga je sam postavil. Njegove trnjeve poti ne more zabrisati marmor, in bron ne more biti zgovornejši od njegove besede. Toda Cankar ni edini, s komur je usoda tako ravnala, in tisti, ki jih resnično zaslužijo, navadno ne bi potrebovali spomenikov. Cankar bi najbrže dejal, da ljudje ne postavljajo monumentov zaradi slavljencev, temveč zaradi sebe. In nagibi so lahko zelo raznovrstni.« (»Za uvod«, Cankarjev glasnik, 1937, št. 1, str. 3)

⁵⁰ Anton Grdina, »Javni apel na naše councilmane«, Ameriška domovina, 1936, št. 241.

⁵¹ »Tatvina soh v clevelandskem kulturnem vrtu«, Enakopravnost, 1936, št. 281.

⁵² Jože Grdina, »K dokončanemu delu«, Ameriška domovina, 1936, št. 286.

na Vaši strani. Pred zgodovino boste morali nositi vso odgovornost za ta najogabnejši kulturni škandal med ameriškimi Slovenci. Sodila in obsodila Vas bo zgodovina, ne mi.

Mi predlagamo mirno likvidacijo tega škandala. Izročite nam Cankarjevo soho. S tem si boste omogočili odhod s pozornice, ki se bo v nasprotnem slučaju za Vas spremenila pred zgodovino v sramotni oder. Dobro premislite naš predlog, preden ga boste odklonili!

Ako boste našo pravično zahtevo odklonili, Vam obetamo neizprosno boj, ki ga bomo vodili proti Vam vse dotlej, dokler se ne boste nehali norčevati iz spomina našega velikega prijatelja Ivana Cankarja.»

Dva direktorja doma sta na skupni seji kulturnih vrtov zahtevala, naj jim izročijo Cankarjevo soho.⁵⁴

Napredna društva in organizacije, ki so se povezala v Konferenco zastopnikov naprednih društev za spomenik Ivanu Cankarju, so se odločila za samostojno počastitev Cankarjevega spomina. Urednik *Napredka* Vatro J. Grill je predlagal izdajo obširne in kompletne Cankarjeve biografije.

Na drugi seji konference za počastitev Cankarjevega spomina 29. maja 1936 so izvolili odbor (Ivan Jontez, Vatro J. Grill, F. J. Terbižan in J. Jauch) in izvršni odbor konference (predsednik Louis Kaferle, podpredsednik V. J. Grill, tajnik I. Jontez, blagajnik Joseph Frančeškin, zapisnikar Joseph Jauch).⁵⁵

Na tej seji je Grill umaknil predlog za izdajo Cankarjeve biografije. Z veliko večino je bil sprejel predlog za izdajo slovensko-ameriške delavske, kulturne in socialne mesečne revije Cankarju v spomin, ki sta jo Ivanu Jontezu svetovala Milan Medvešek in Jože Šircl. Konferenco so preoblikovali v odbor za ustanovitev revije, ki si je kmalu zatem izbral ime Cankarjeva ustanova.⁵⁶

⁵⁴ »Ali niste hoteli imeti po vsej sili Cankarjeve sohe?«, *Ameriška Domovina*, 1936, št. 245.

⁵⁵ Ivan Jontez, »Samostojna akcija naprednih društev za spomenik Ivanu Cankarju«, *Prosveta*, 1936, št. 109.

⁵⁶ Ivan Jontez, »Rojstvo delavske revije«, *Proletarec*, 1936, št. 1614.

Časnik *Slovenec* je prinesel drugačno interpretacijo dogodkov v letih 1934–1936. »Družba naprednjakov je ukradla Cankarjev kip, da ga družba 'klerikalcev' ne bi postavila in ga pokazala svetu.« Slovensko dramsko društvo Ivan Cankar v Clevelandu je leta 1934 zaprosilo odbor JKV, naj mu prepusti Cankarjev kip, da ga postavi v svojih prostorih v Slovenskem narodnem domu. Predsednik odbora John L. Mihelich je 10. maja 1934 odgovoril, da bodo poleg kipa škofa Barage postavili tudi kip Ivana Cankarja, saj je v parku dovolj prostora za 12 spomenikov. Povabil je Slovensko dramsko društvo Ivan Cankar, naj se pridruži politično nepristranski akciji JKV, da bo mogoče odkritje izvesti v čim bolj slovesni obliki.

Kot rečeno, se je Slovensko dramsko društvo Ivan Cankar 30. avgusta 1934 obrnilo na mestni svet v Ljubljani s prošnjo, naj posreduje, da dobi podarjeni Cankarjev kip, kajti bilo naj bi edino društvo v Ameriki, ki je bilo ustanovljeno v Cankarjev spomin in nosi njegovo ime. Ljubljanski mestni svet je odgovoril, da je kip namenjen za narodni park v Clevelandu, ameriški Slovenci pa naj se sami pomejijo, kdo ga bo postavil in odkril. Dramsko društvo je znova zaprosilo za Cankarjev kip in zapisalo: »... uradniki kulturnega vrta kipa Ivana Cankarja ne marajo. V Clevelandu vsi vemo, da uradniki kulturnega vrta predstavljajo le eno stran naroda in ta je skrajno klerikalna. Vemo tudi, da se uradniki kulturnega vrta niso nikdar udeleževali iger, katere je spisal Ivan Cankar. Naše mnenje je, da je bil pri naročilu kipa pri vas nekak nesporazum. Klerikalci so pričakovali, da jim pošljete nekakšnega škofa, če pa tega ne, vsaj kakšnega duhovnika, pa ste poslali kip Ivana Cankarja (za katerega so klerikalci izrecno prosili – op. ur.) – ljudem, ki ga v srcu mrzijo, ki niso bili nikdar v skladu s Cankarjevimi idejami. Da, v Clevelandu je mnogo Cankarjevih pristašev (Cankar nikdar ni zbiral pristašev – op. ur.), vendar odkrito rečeno, smo v manjšini. O kipu Ivana Cankarja pravijo, da ga bodo postavili enkrat pozneje, kdaj, tega nihče ne ve. Vemo le toliko, da kadar in kjer bodo uradniki kulturnega vrta, katerega predsednik je g. Anton Grdina, postavili spomenik Ivanu Cankarju, bodo to izvedli na tak način, da bodo sramotili njegova dela in ves napreden slovenski element v Clevelandu.«

Dramsko društvo je prosilo, naj mu ljubljanski svet pokloni kip, ki ga bo postavilo v Slovenskem narodnem domu v Clevelandu. »Gotovi smo, da

ko bodo sedanji uradniki kulturnega vrta postavljali Cankarjev kip, mu bodo postavili neznamenat kamen. Uredili bodo tako, da bodo ponižali vse, ki smo Cankarjevega smisla. Verujte, da Slovenci, katere predstavlja dramsko društvo Ivan Cankar, so iskreni, zavedno misleči in napredni ter vredni te časti, da postavimo v naš kulturni hram S. N. Dom njegov kip, kip Ivana Cankarja. Dramsko društvo Ivan Cankar je bilo ustanovljeno v njegov spomin in je do danes edino društvo v Ameriki, ki nosi njegovo ime. Če nam dovolite, bomo vse do pičice izvedli v najkrajšem času. Anton Grdina naj postavlja Baraga, mi bomo pa Ivana Cankarja, če nam dovolite.»

Ljubljanski mestni svet je vztrajal, naj se kip postavi tja, kamor je bil prvotno namenjen. Dramsko društvo se je obrnilo na ravnatelja clevelandskih parkov Huga Vargo, ki je prošnjo prepustil predsedniku Lige kulturnih vrtov Charlesu Wolframu. Liga kulturnih vrtov je vso zadevo odstopila Jugoslovanskemu kulturnemu vrtu. Odbor JKV je na svoji seji ponovil sklep o čimprejšnji postavitvi kipa v vrt in povabil Slovensko dramsko društvo Ivan Cankar k sodelovanju.

Slovensko dramsko društvo Ivan Cankar je 5. marca 1936 ponovno poslalo pismo ljubljanskemu mestnemu svetu, naslovljeno je bilo na dr. Vladimirja Ravniharja. Zatrjevalo je, da je novi odbor JKV »manj razvpit, pa še vedno istega strogo klerikalnega kalibra«, zato društvo ne more priti do Cankarjevega kipa. Ker je *Ameriška domovina* poročala, da bo obenem s Cankarjevim odkrit tudi spomenik Simonu Gregorčiču, je društvo zapisalo: »Oni dobro vedo, da njih pristaši ne bodo dali denarja za postavitev sohe Ivana Cankarja, za Gregorčiča pa se bo dalo nekaj dobiti, zato ker je bil duhovnik. Gre jim enostavno za to, da kar bodo postavili, mora biti duhovnik, če že ne škof. Ti ljudje niso nikdar brali Cankarjevih spisov, pa tudi ne Gregorčičevih poezij, ker sploh nič literarnega ne berejo. Sedaj zopet vidimo, da bodo nabirali denar za obe sohi, postavili pa bodo le spomenik Simona Gregorčiča z izgovorom, da za Cankarja ni bilo dovolj dohodkov. Clevelandska napredna društva se iz navedenih razlogov nočejo pridružiti klerikalni skupini, ker ostanemo dosledno izigrani.«

Napredna društva bi se zmogla poenotiti in pristati na Cankarjev kip v JKV, a samo v tem primeru,

da ga sama postavijo. Niso jim bile po volji tudi mere Baragovega in Cankarjevega kipa. Želeli so monumentalnejši Cankarjev kip. »Baragova soha je do pasu s celim oprsjem. Naše napredno društvo bi bilo pripravljeno nekaj plačati, če nam morete preskrbeti večjo soho Ivana Cankarja, ki naj bi bila cela glava z oprsjem. Misel naprednih ljudi je taka, da če se že postavi spomenik Ivana Cankarja v Jugoslovanskem kulturnem vrtu, naj bo ta spomenik velik (morda na konju z vihrajočim repom – op. ur.), da bo v skladu z njegovimi deli.«

Kulturni oddelek mestnega poglavarstva je 9. aprila 1936 odgovoril, da se v nesporazume ameriških Slovencev ne želi vtikati. Cankarjev spomenik naj čim prej pride na dostojno mesto, da se ne bo valjal v zaprašeni garaži mestne vrtnarije. Vrednost umetniških del ni odvisna od njihovih mer, ampak od umetniškega izraza.⁵⁷

Odkritje Cankarjevega kipa

Vodstvo JKV je izginotje kipa takoj prijavilo mestni upravi in policiji. Policijske preiskave so bile neuspešne.

»Socialistični naprednjaki« naj bi po odvetniku sporočili katoličanom, da bodo vrnili Cankarjev kip, če bodo molčali o imenih tatov.⁵⁸ V uredništvo *Ameriške domovine* je na začetku decembra 1936 prišel odvetnik Joseph Križman in dejal, da bo dobilo vodstvo JKV kip nazaj najkasneje v tednu dni, če se v uredništvu častno obežejo, da ne bodo napadali naprednjakov zaradi tatvine. Križmana je Anton Grdina najel, naj poizveduje za kipom, ker so naprednjaki namigovali, da je Grdina najbrž sam skrnil kip.⁵⁹

Odbor JKV je pri clevelandskem kiparju slovenskega rodu Rudolfu A. Mafki naročil nov kip Ivana Cankarja. Rudolf Mafko je kip izdelal po fotografijah Lobodovega kipa.⁶⁰ Primerjava fotografij obeh kipov odkriva nekaj razlik v detajlih in deloma v

⁵⁷ »Cankarja so ukradli ... / Kako Slovenci pišemo svojo zgodovino«, *Slovenec*, 1936, št. 253.

⁵⁸ »Našim 'naprednjakom' v Clevelandu«, *Ameriška domovina*, 1936, št. 289.

⁵⁹ »Mr. Križmana kličemo na pozornico!«, *Ameriška domovina*, 1936, št. 290.

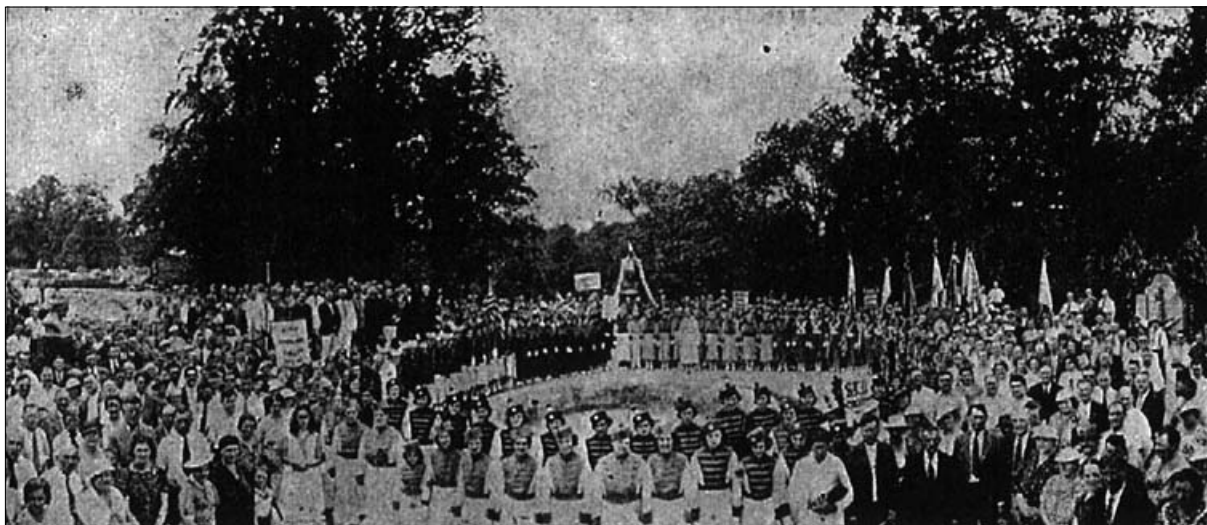
⁶⁰ »Praznik Slovencev v Clevelandu«, *Jutro*, 1936, št. 274.

Kipar Rudolf Mafko ob novem Cankarjevem kipu
(v: *Ameriška domovina*, 1936, št. 300)

Odkritje Cankarjevega spomenika v JKV 25. julija 1937
Od leve proti desni: častni predsednik vrta John L. Mihelich,
ravnatelj Julij Slapšak, dr. Franc Trdan, generalni konzul
Jugoslavije dr. Božidar Stojanović, predsednik vrta Anton
Grdina. (po: *Zarja/Dawn*, 1937, št. 9, str. 274; prva objava
Cleveland Plain Dealer)

Množica ameriških Slovencev pri slavnostnem odkritju Cankarjevega in ponovnem odkritju Gregorčičevega
spomenika v JKV 25. julija 1937. V krogu stojijo članice in člani telovadnih krožkov. Desno je Cankarjev spomenik.
(v: *Zarja/Dawn*, 1937, št. 10, str. 292, in, 1959, št. 7, str. 134)

vtisu celote, ugotavlja Špelca Čopič, vendar je Rudolf Mafko svojo nalogo plastično dovolj uspešno rešil, portretna zvestoba pa je šibkejša.⁶¹ Stroški za

nov kip so znašali 275 dolarjev.⁶² Kamnosek Frank Košič je Cankarjev kip pritrdil na svoje mesto. Vse delo za JKV je opravil brezplačno.⁶³

⁶¹ Špelca Čopič, »Spomenik Ivanu Cankarju in Simonu Gregorčiču«, *Javni spomeniki v slovenskem kiparstvu prve polovice 20. stoletja*, Ljubljana 2000, str. 345.

⁶² Anton Grdina, »Naš narodni vrt dogotovljen«, *Amerikanski Slovenec*, 1937, št. 206.

⁶³ Anton Grdina, »Soha Ivana Cankarja«, *Ameriška domovina*, 1937, št. 194.

25. julij 1937, na Drugi Baragov dan, je potekalo odkritje Cankarjevega kipa (kopije R. Mafka) in ponovno odkritje Gregorčičevega spomenika. Zbrala se je nekaj tisočglava množica, zastopniki mestnih, okrajnih, državnih in zveznih oblasti, skoraj vsa slovenska duhovščina. Dvesto žen in deklet je bilo v narodnih nošah, osem skupin deklet v uniformah, prisotne so bile članice posameznih podružnic Slovenske ženske zveze, častne straže S. D. Z. in drugih organizacij. Načelovala jim je gospodična Albina Novak.

Od desetih je bila slovesna sv. maša v cerkvi sv. Vida (leta 1931 zgrajena cerkev je bila največja slovenska cerkev v ZDA). Ob enajstih zbiranje ljudi v JKV. Godba društva sv. Jožefa št. 169 KSKJ iz collinwoodske slovenske župnije je na slavnostnem prostoru zaigrala ameriško himno »Star Spangled Banner« in pesem »Hej Slovenci!«. Predsednik JKV Anton Grdina je v slovenščini in angleščini razložil pomen slavnostnega dneva ter izročil vodstvo slavnosti častnemu predsedniku JKV Johnu L. Mihelichu. Ta je opozoril na veliko naklonjenost mesta Cleveland in vlade ZDA, ki sta omogočila zgraditev največjega kulturnega spomenika Jugoslovanov v Ameriki, t. j. JKV, za katerega je ameriška vlada prispevala skoraj 80.000 dolarjev. Združeni pevski zbori so zapeli pesem »More Adrijansko«. Župan Harold Burton je poudaril, da je milijonski Cleveland ponosen na svoje slovenske in jugoslovanske sinove, zato je mesto z veseljem pomagalo pri urenitvi JKV. Veselilo ga je, da Slovenci niso pozabili na domačo kulturo in narodni značaj. Štirje univerzitetni dijaki, bratje Maksimović so zapeli »Oj Doberdob!«. »Prizor je bil nepopisno ganljiv.« Generalni konzul Jugoslavije v New Yorku dr. Božidar P. Stojanović je pozdravil prisotne v imenu Jugoslavije. Mihelich je v angleškem delu govora poudarjal pomen dogodka za slovensko mladino v Ameriki, ki lahko vidi, kako Američani častijo pomen velikih slovenskih mož in genijev. »Kulturni vrt je bil zgrajen predvsem za mladino, da bo lahko s ponosom kazala, da smo glede kulture med prvimi.«

Cankarjev kip sta prekrivali ameriška in slovenska zastava. Zastopnika Slovenije zgodovinar dr. France Trdan (1883–1941) in šolski nadzornik in mladinski pisatelj Julij Slapšak (1874–1951) sta potegnili zastavi s kipa »in med navdušenim ploskanjem naroda je Cankar zrl na svoje brate in sestre v

daljni Ameriki, in njegova duša pri Bogu je morala biti vesela in ponosna!«

Slavnostni govornik Julij Slapšak je v pol ure trajajočem govoru predstavil Cankarjevo življenje in delovanje. »Zdelo se nam je, da je bil to najboljši slovenski govor, kar smo jih še kdaj slišali na ameriških tleh.« Slavnostni govornik pri ponovnem odkritju Gregorčičevega spomenika je bil prof. Franc Trdan. Združeni pevski zbori so zapeli Gregorčičevo »Nazaj v planinski raj«. Govorili so še direktor parka Hugo Varga, predsednik Lige kulturnih vrtov v Clevelandu Charles Wolfram, tajnica Lige gospodična Zwick in sodnik Frank J. Lausche, ki je požel viharen aplavz. Predstavljeni so bili častni jugoslovanski konzul Mihael Cerrezin, tajnik SDZ John Gornik, župnika Vid Hribar in B. J. Ponikvar ter vodilni zastopniki Srbov, ki so v velikem številu prišli na slavnost, in drugi.

Po slavnosti v Rockefeller Parku je bil skupni odhod vseh avtobusov in avtomobilov v Park Puritas Springs. Ob dveh popoldne se je začel svečani program v čast škofa Barage (Drugi Baragov dan). Pozdravni govor A. Grdine, ki je izročil vodstvo programa dr. J. W. Mallyju, govori jugoslovanskega konzula dr. Božidarja P. Stojanovića, kanonika Johna J. Omana, dr. Franca Trdana in B. J. Ponikvarja. Jože Grdina je prebral pozdrave ljubljanskega župana dr. Adlešiča in vrhniškega župana Ignacija Hrena. Državni inženir Louis Drašler je nastopil kot zastopnik guvernerja države Ohio Daveya. Govorila sta tudi predsednik srbskega oddelka JKV Mile Marinković in predsednik Jugoslav University kluba G. Vojnović. Na odkritju spomenika je bilo nad 5.000 ljudi, na vseh slavnostih, v cerkvah in drugje pa do 15.000 ljudi.⁶⁴ Vsi trije clevelandski ameriški dnevnikarji so poslali poročevalce in fotografе, ki so posneli odkritje spomenika.

Izpostavimo slavnostni govor ravnatelja Julija Slapšaka: »Zgodovina sveta, pravi veliki francoski mislec in zgodovinar Carlyle, je življenjska zgodovina velikih mož. Kot glasniki in preroki, kot voditelji in junaki stopajo na dan, ko pride čas, ki oznanja velike dogodke. Z njimi ustvarja narod svojo zgodovino.

⁶⁴ »Cankarjeva soha odkrita«, *Ameriška domovina*, 1937, št. 173, in »Vseslovenski dan v Clevelandu«, *Ameriška domovina*, 1937, št. 171.

Slovenski narod je v najtežjih časih vzdržal na svoji zemlji, se trudil in boril za svoj obstanek ter čakal lepše bodočnosti, ki so nam jo pripravljali naši veliki možje, slovenski misleci in borci. Kakor vrhovi se dvigajo ti vodniki in preroki nad našo zemljo, nad svoj čas, premerili so preteklost in sedanjost ter kazali – po Prešernovi besedi – 'pravo pot v deželo duhov'. Njih zasluga je, da se je tako bujno razrasla kulturna njiva slovenska. Ustvarjajoč nesmrtna dela, ki se v njih izraža naš narodni duh, so spremljali slovenski narod v kraljestvo svobode ter dajali pečat našemu življenjskemu pismu. Njih dela so zaklad naše narodne kulture; v njih se je iz slovenske zavesti glasila misel jugoslovanstva in človečanstva. Ti preroki so predvsem: Trubar in Baraga, Vodnik in Prešeren, ki se je povzpел na višek sodobne umetnosti; dalje mladostlovenska trojica: Levstik, Stritar in Jurčič; potem Gregorčič in Aškerc in pa dr. Krek, ki je dovršil svoje življenjsko delo z majniško deklaracijo – za vstop v narodno državo.

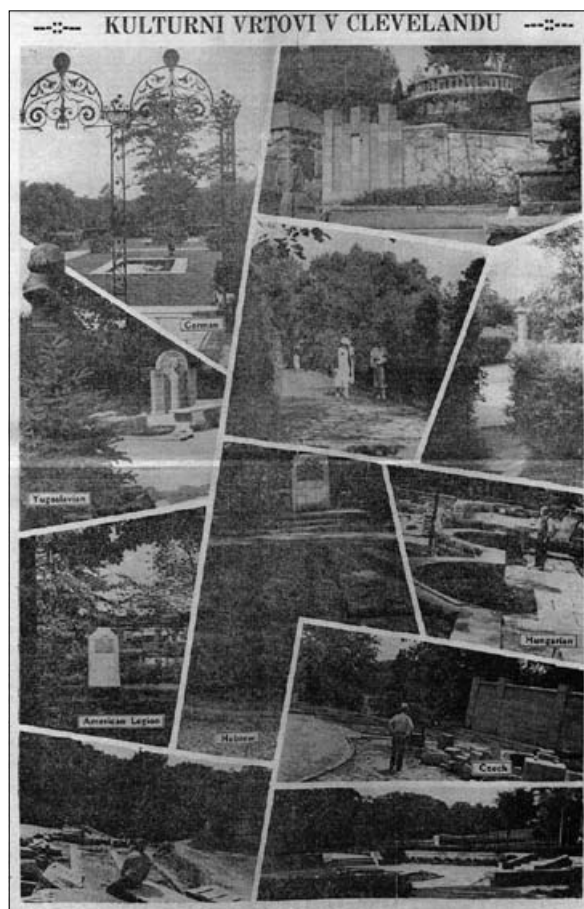
In naposled ti, Ivan Cankar, duševni velikan, mož-videc, vodnik in prerok, naš slovenski genij. Danes ti postavlja tudi nova domovina tu v zelenem clevelandskem narodnem vrtu dostojen spomenik kot izraz naše brezmejne hvaležnosti in spoštovanja. Bival boš poslej tudi izven rodne domovine tu v bogatem ameriškem mestu med svojimi rodnimi brati in sestrami, ki ti bodo prinašali domačega rožmarina in slovenskih rdečih nageljnov v spomin. /.../

Spisal je 32 knjig, ki so v zadnjih letih iznova izšle pri Novi založbi v Ljubljani v 20 debelih zvezkih, obsegajočih okrog 8.000 strani. Ni to prva stvar, da je Cankar toliko napisal, da je njegova dediščina prebogata; glavno je to, da je Cankar resničen umetnik, da so njegovi spisi prava umetnina. V njih govori duša duši; nevidna bogata struja čustev se razliva med nami in med njim; nehote in nevede kdaj – mu sledimo, sanjamo ž njim, živimo z njegovimi junaki, govorimo z njegovim jezikom, pišemo njegov slog. In to so znaki vsake prave, resnične umetnosti. Cankar je tedaj pravi in resnični umetnik.

V našem slovstvu pomeni Cankar vrhunec pripovedništva. Ustvaril je nov pripovedni slog in kot še nihče pred njim je odkril blagoglasnost in ritem slovenskega govora. Danes ga poznajo iz prevodov razen slovenskih narodov (zlasti Čehov) tudi že Nemci, Francozi in Italijani. /.../

Verjel je v našo zmago. Leta 1913 je javno predaval v Ljubljani in rekel. 'Če mislijo jugoslovanski narodi, da so si sorodni in da bi kaj lažje živeli, če bi bili združeni, naj se zgodi po njih želji, naj si v božjem imenu zgrade jugoslovansko državo. Koristen za vesoljno človeštvo je samo narod, ki je zadovoljen in ki ima pogoje in prostora, da uveljavi svojo moč. Doslej je to še utopija, sanje. Utopije pa imajo to čudno lastnost, da se po navadi uresničijo.' – Zaradi tega predavanja je bil Cankar, še v Avstriji seveda, obsojen in zaprt. Toda njegove preroške besede so se uresničile: nastala je Jugoslavija, nova država, skupni dom treh jugoslovanskih bratov. Doživel je Cankar dan svobode, toda tik po proglasitvi je Slovenija pokopala svojega največjega umetnika, glasnika in preroka, ki je kazal pot v daljno bodočnost.

Jugoslovanski kulturni vrt v Clevelandu je neka podoba naše troedine narodne države. V tem vrtu bo danes odkrit spomenik slovenskemu geniju Ivanu Cankarju. Naš prerok, glasnik in zagovornik poniža-

Kulturni vrtovi v Clevelandu
(v: Ameriška domovina, 1937, št. 298)

nih in zatiranih, zbudi se v grobu in iz onostranstva reši naše še neodrešene brate in sestre tam preko.

*Zato pa kliče Tvojemu spominu stara in nova slovenska domovina, ki je danes skupno zastopana pred Tvojo soho: nezvenljiva slava Tvojemu spominu!*⁶⁵

Uradna otvoritev Jugoslovanskega kulturnega vrta (1938)

Po šestih letih so bila ureditvena dela v JKV končana. Do začetka aprila 1939 je bila poravnana večina stroškov. Nadaljnji prispevki so šli v sklad za Spominsko knjigo.⁶⁶ Največji del stroškov za vrt (68.000 dolarjev) je pokrila zvezna vlada, pri kateri je posredoval senator Robert J. Bulkley. Za sodelovanje zvezne vlade si je prizadeval tudi arhitekt Viktor Suhadolnik. Mestna uprava se je zavezala, da bo z delom in denarjem pomagala pri urejanju vrta (10.000 dolarjev). Slovenci so uspeli zbrati okrog 10.000 dolarjev. Srbi so prispevali skoraj 2.000 dolarjev. Prvotno bi vsak od treh narodov moral pokriti tretjino stroškov. Slovenci so prevzeli dve tretjini stroškov, dokler ne bi k akciji pristopili tudi Hrvati. Čeprav so bili večkrat naprošeni, Hr-

Uradna otvoritev JKV. Od leve proti desni: blagajničarka JKV Marion Kuhar, Vera Adlešič, dr. Juro Adlešič, clevelandski župan Harold Burton, glavni tajnik JKV Jože Grdina, predsednik Anton Grdina, podpredsednik Milan Marinković. Med dr. Adlešičem in županom Burtinom je guverner Ohia Martin L. Davey. Poleg guvernerja stojita John L. Mihelich in Louis Drašler (v: *Ameriška domovina*, 1938, št. 116, prva objava v *Cleveland Plain Dealer*)

⁶⁵ »Domovina govori ob Cankarjevem spomeniku«, *Ameriška domovina*, 1937, št. 175.

⁶⁶ »Jugoslovanski kulturni vrt je sedaj popolnoma plačan«, *Ameriška domovina*, 1938, št. 76.

vati zaradi notranjepolitičnih razmer v Kraljevini Jugoslaviji niso sodelovali pri JKV.⁶⁷

JKV, ki je bil tedaj eden izmed osemnajstih narodnih vrtov v clevelandskem Rockefellerjevem parku, je 15. maja 1938 uradno odprl ljubljanski župan dr. Juro Adlešič (1884–1968).

Po drugi svetovni vojni je kipar Julijan Renko izklesal po Lobodovem mavčnem modelu v kamnu nov, t.j. že tretji Cankarjev kip.⁶⁸ V parku je bilo postavljenih pet slovenskih spomenikov: Cankar, Gregorčič, general Rudolf Maister, Njegoš in Ivan Zorman. Park je bil po drugi svetovni vojni zanemarjen. Zlasti v petdesetih in šestdesetih letih preteklega stoletja je bil izpostavljen vandalizmu. Neпоškodovan je ostal edino Baragov kip. Leta 1991 je bil nekdanji JKV obnovljen in ponovno odprt kot Slovenski kulturni vrt. Cankarjev kip je bil ponovno poškodovan v devetdesetih letih. 18. junija 2010 so odkrili nov kip iz granita, ki ga je po Lobodovem kipu izdelal Teodor (Ted) Stroie.

Viri in literatura

Časopisni viri

- »Spomenik Ivanu Cankarju v Clevelandu«, *Jutro*, 1933, št. 74.
- »Cankarjev spomenik v Clevelandu«, *Slovenski narod*, 1933, št. 106.
- »Jugoslovanski kulturni vrt v Ameriki«, *Jutro*, 1933, št. 164.
- I. B., »Baraga – Cankar«, *Pohod*, 1934, št. 29.

⁶⁷ »Bratom Hrvatom v Clevelandu«, *Ameriška domovina*, 1937, št. 283.

*Zneski se pri posameznih navajanjih v sočasnem tisku do neke mere razlikujejo. Matjaž Klemenčič piše, da je ameriška zvezna vlada prispevala 67.000 dolarjev, clevelandski mestni svet 12.000 dolarjev, zveze jugoslovanskih kulturnih društev države Ohio 19.000 dolarjev in pripadniki slovenske skupnosti iz Clevelanda 5.400 dolarjev (po: Matjaž Klemenčič, »Slovenska tvarna kulturna dediščina v ZDA«, *Dve domovini*, 2001, št. 14, str. 178.*

⁶⁸ *Model Cankarjevega kipa avtorja Petra Lobode hrani Mestni muzej v Ljubljani, inv. št. 1059 (po: Špelca Čopič, »Spomenik Ivanu Cankarju in Simonu Gregorčiču«, *Javni spomeniki v slovenskem kiparstvu prve polovice 20. stoletja*, Ljubljana 2000, str. 345).*

- Hugo Bren, »Ali Cankar ali Baraga?«, *Amerikanski Slovenec*, 1934, št. 76.
- »Škof Baraga: Ivan Cankar«, *Jutro*, 1934, št. 155.
- »Ivan Cankar postavljen v kot«, *Jutro*, 1934, št. 156.
- »Ameriška spomeniška afera«, *Jutro*, 1934, št. 160.
- »Resnica o Baragi in Cankarju«, *Slovenec*, 1934, št. 165.
- »Protest in poziv naprednih društev v Clevelandu glede Cankarjevega kipa«, *Enakopravnost*, 1934, št. 245.
- »Slovensko naprednjaštvo«, *Amerikanski Slovenec*, 1935, št. 131.
- Ivan Jontez, »Samostojna akcija naprednih društev za spomenik Ivanu Cankarju«, *Prosveta*, 1936, št. 109.
- Jože Grdina, »Baraga in Cankar v Clevelandu«, *Jutro*, 1936, št. 112.
- »Zapisnik zborovanja Prosvetne Matice«, *Enakopravnost*, 1936, št. 140.
- »Prijazen poziv sloven. narodu!«, *Ameriška domovina*, 1936, št. 210.
- Anton Grdina, »Nekoliko o Cankarjevem spomeniku«, *Amerikanski Slovenec*, 1936, št. 211.
- »Cankarjeva ustanova«, *Ameriška domovina*, 1936, št. 223.
- Jože Grdina, »Slovenskemu narodu v naznanje«, *Ameriška domovina*, 1936, št. 230.
- »Cankarjeva soha ukradena iz mestnega parka!«, *Enakopravnost*, 1936, št. 240.
- »Kip Cankarja ukraden«, *Ameriška domovina*, 1936, št. 240.
- Anton Grdina, »Javni apel na naše councilmane«, *Ameriška domovina*, 1936, št. 241.
- »Kip Cankarja ukraden«, *Ameriška domovina*, 1936, št. 241.
- »Nekaj besed k ugrabitvi Cankarjeve sohe«, *Enakopravnost*, 1936, št. 241.
- »Ali niste hoteli imeti po vsej sili Cankarjeve sohe?«, *Ameriška domovina*, 1936, št. 245.
- Anton Grdina, »Bil je prisrčen slovenski dan«, *Amerikanski Slovenec*, 1936, št. 246.
- Anton Grdina, »Soho Ivana Cankarja zahtevamo nazaj!«, *Ameriška domovina*, 1936, št. 247.
- »Cankarja so ukradli ... / Kako Slovenci pišemo svojo zgodovino«, *Slovenec*, 1936, št. 253.
- Anton Grdina, »Glede sohe Ivana Cankarja«, *Ameriška domovina*, 1936, št. 267.
- »Praznik Slovencev v Clevelandu«, *Jutro*, 1936, št. 274.
- »Odkritje spomenikov Cankarju in Gregorčiču v četrtek ob 1:30 pop.«, *Ameriška domovina*, 1936, št. 278.
- »Cankar-Gregorčič proslava naredila globok vtis na narod kot tudi na ameriško javnost«, *Ameriška domovina*, 1936, št. 281.
- »Tatvina soh v clevelandskem kulturnem vrtu«, *Enakopravnost*, 1936, št. 281.
- Jože Grdina, »K dokončanemu delu«, *Ameriška domovina*, 1936, št. 286.
- »Našim 'naprednjakom' v Clevelandu«, *Ameriška domovina*, 1936, št. 289.
- »Mr. Križmana kličemo na pozornico!«, *Ameriška domovina*, 1936, št. 290.
- »Baragov spomenik v Jugoslovanskem kulturnem vrtu v Clevelandu«, *Mladika*, 1936, št. 3, str. 110.
- Ivan Jontez, »Rojstvo delavske revije«, *Proletarec*, 1936, št. 1614.
- »Vseslovenski dan v Clevelandu«, *Ameriška domovina*, 1937, št. 171.
- »Drugi Baragov dan«, *Ameriška domovina*, 1937, št. 172.
- »Cankarjeva soha odkrita«, *Ameriška domovina*, 1937, št. 173.
- »Domovina govori ob Cankarjevem spomeniku«, *Ameriška domovina*, 1937, št. 175.
- »Bratom Hrvatom v Clevelandu«, *Ameriška domovina*, 1937, št. 283.
- Anton Grdina, »Soha Ivana Cankarja«, *Ameriška domovina*, 1937, št. 194.
- Anton Grdina, »Naš narodni vrt dogotovljen«, *Amerikanski Slovenec*, 1937, št. 206.
- »Bratom Hrvatom v Clevelandu«, *Ameriška domovina*, 1937, št. 283.
- Milan Medvešek, »Nekaj besed o postanku Cankarjeve ustanove«, *Majski glas*, 1937, št. 1, str. 61.
- Louis Zorko, »Cleveland, O.«, *Nova doba*, 1938, št. 8.
- »Jugoslovanski kulturni vrt je sedaj popolnoma plačan«, *Ameriška domovina*, 1938, št. 76.
- »Slovenci v Clevelandu«, *Slovenec*, 1940, št. 259a.

Literatura

Čopič, Špelca: »Spomenik Ivanu Cankarju in Simonu Gregorčiču«. V: *Javni spomeniki v slovenskem kiparstvu prve polovice 20. stoletja*, Ljubljana 2000, str. 344–345.

- Dobrovoljc, France: *Cankarjev album*, Maribor 1972, str. 313–314.
- Grdina, Jože: »Jugoslovanski kulturni vrt in škof Baraga«. V: *Spominska knjiga izdana ob priliki odkritja spomeniku škofu Ireneju Frideriku Baragi*, Cleveland 1935, str. 30–37.
- Klemenčič, Matjaž: »Slovenska tvorna kulturna dediščina v ZDA«. V: *Dve domovini*, 2001, št. 14, str. 169–180.
- Šijanec, Fran: *Sodobna slovenska likovna umetnost*, Maribor 1961.

Zusammenfassung

DIE SLOWENISCHE DENKMALAFFÄRE IN CLEVELAND

Die Denkmäler für Ivan Cankar, Friderik Irenej Baraga und Simon Gregorčič im Jugoslawischen Kulturgarten

Clevelands Stadtgemeinde stellte im Jahr 1930 den einzelnen Volksgruppen Teile des Rockefeller-Parks – die International Cultural Gardens – zur freien Gestaltung und Denkmalerrichtung zur Verfügung. Den für die Jugoslawen vorgesehenen Park übernahmen die Slowenen, die unter allen Jugoslawen in Cleveland die zahlenmäßig stärkste und am kompaktesten angesiedelte Gruppe waren.

Die erste öffentliche Versammlung über die Gestaltung des Parks wurde am 27. Februar 1930 vom slowenischen Unternehmer Anton Grdina (1874–1957) einberufen. Bei der nächstfolgenden Versammlung am 27. März 1930 versprachen auch die Kroaten und Serben ihre Mitwirkung. Ein Ausschuss wurde gewählt, in dem 65 angesehene Slowenen aus Cleveland vertreten waren. Auf der dritten Versammlung am 5. Mai 1930 wurde der Vorschlag zur Umbenennung in Jugoslawischer nationaler Garten mit großer Mehrheit angenommen. Am 4. Dezember 1932, anlässlich des 14-jährigen Jubiläums der Gründung Jugoslawiens, wurde der Raum für den künftigen Park feierlich ins Eigentum übernommen.

Während der Wirtschaftskrise übernahm die amerikanische Regierung die Pflege der nationalen Parks, um damit Arbeitslosen einen Verdienst zu er-

möglichen. Für die Denkmäler mussten die Volksgruppen Sorge tragen. Die Slowenen entschlossen sich zur Aufstellung eines Denkmals zu Ehren des Schriftstellers Ivan Cankar. Die Laibacher Stadtgemeinde schenkte zu Beginn des Jahres 1933 den Abguss einer Büste Cankars, die das Werk des Bildhauers Peter Loboda (1894–1952) aus dem Jahr 1930 war. Um Zollabgaben zu vermeiden, übernahm auf Vorschlag des Jugoslawischen Kulturgartens der Direktor der Stadtparks von Cleveland die Büste in das Eigentum der Stadt. Die Sammlung von freiwilligen Beiträgen für die Aufstellung des Denkmals ging jedoch nur schleppend voran.

Die Interpretationen der darauffolgenden Ereignisse sind sehr unterschiedlich und hängen von der politischen Ausrichtung der Berichtersteller bzw. der slowenisch-amerikanischen Blätter und Zeitschriften ab. Auf der einen Seite standen die katholisch ausgerichteten Blätter *Ameriška domovina* [Amerikanische Heimat], *Glasilo KSKJ* [Organ der Krainer slowenischen katholischen Einheit], *Glas naroda* [Stimme des Volkes], *Amerikanski Slovenec* [Amerikanischer Slowene], *Ave Maria* und *Obzor* [Rundschau], auf der anderen Seite die vom fortschrittlichen (sozialistischen) Lager herausgegebenen Blätter *Prosveta* [Bildung] und *Enakopravnost* [Gleichberechtigung].

Der Ausschuss zur Ausgestaltung des Parks, in dem Vertreter katholischer Vereine überwogen, stand einer Aufstellung von Cankars Büste ablehnend gegenüber, da Cankar als zu wenig katholisch galt. Es kam zu Streitigkeiten zwischen Cankars sozialistischen Anhängern und den Befürwortern eines Denkmals für Bischof Friderik Irenej Baraga. Im April 1934 wurde bei einer Versammlung der Beschluss gefasst, dass als Erstes ein Denkmal für Baraga aufzustellen sei. Im September 1934 organisierten die sozialistischen Befürworter von Cankars Denkmal eine Protestveranstaltung und sandten eine Resolution nach Ljubljana mit dem Ansuchen, Cankars Büste ihrer Obhut anzuvertrauen.

Die bronzene Büste des Bischofs Baraga war ein Werk des Bildhauers William Mac Vey (1905–1995) aus Cleveland. Der Granitsockel stammte vom Laibacher Steinhauer Toman. Die feierliche Eröffnung von Baragas Denkmal – gleichzeitig der erste Baraga-Tag – fand am 22. September 1935 un-

ter Anwesenheit des Laibacher Bischofs Dr. Gregor Rožman statt. Die Weihe des Denkmals erfolgte durch den Weihbischof von Cleveland, James Mac Fadden. Außerdem wurde ein Gedenkbuch herausgegeben, in dem (aus der Perspektive der katholischen Ausschussmitglieder) die Bemühungen zur Gestaltung des Jugoslawischen Kulturgartens und die Konflikte um die Denkmäler beschrieben sind. Am 6. September 1936 enthüllten die Serben im Park ein Denkmal für Njgoš.

Am 26. November 1936 sollten gleichzeitig Denkmäler für Cankar und Simon Gregorčič enthüllt werden. Knapp bevor die Wand aus gemeißeltem Stein und der Sockel fertiggestellt waren und Cankars Büste daraufgestellt werden sollte, stellte man fest, dass sich diese nicht mehr im städtischen Lager im Gordon Park befindet. Die Büste war im Mai oder Anfang Juni 1936 von zwei Männern gestohlen worden, die behaupteten, das Denkmal für das Auditorium des Slowenischen Volksheimes auf der St. Clair Avenue zu benötigen. Die katholischen Blätter beschuldigten die Sozialisten bzw. die fortschrittlichen Vereine, diesen Diebstahl selber durchgeführt zu haben, da sie sich für die Aufstellung des Denkmals im Slowenischen Volksheim einsetzten. Zum ehrenden Gedenken an Cankar gründeten die Sozialisten auch die Zeitschrift *Cankarjev glasnik* [Cankars Herold]. Zur Enthüllung des Denkmals für Gregorčič gab es im November 1936 keine besondere Festveranstaltung im Freien, da es an jenem Tag stark schneite. Es fanden jedoch Feiern im Grdina-Saal statt.

Die Sozialisten teilten angeblich den Katholiken per Anwalt mit, dass sie Cankars Büste innerhalb einer Woche zurückbekämen, wenn sie die Namen der Diebe verschwiegen. Der Ausschuss des Jugoslawischen Kulturgartens bestellte jedoch eine neue Büste beim Clevelander Bildhauer slowenischer Abstammung Rudolf A. Mafko. Mafko stellte die Büste Cankars nach Fotografien von Loboda her. Cankars Denkmal wurde am 25. Juli 1937 enthüllt, am zweiten Baraga-Tag. An der Enthüllung nahmen über 5.000 Personen teil, insgesamt waren bei den Festakten, in den Kirchen und anderswo bis zu 15.000 Menschen.

Nach dem Zweiten Weltkrieg fertigte der Bildhauer Julijan Renko nach einem Gipsmodell von Loboda eine neue – also bereits die dritte – Bü-

te Cankars an. Im Park wurden fünf slowenische Denkmäler, nämlich für Cankar, Gregorčič, General Rudolf Maister, Njgoš und Ivan Zorman, aufgestellt. Insgesamt wurde der Park nach dem Krieg jedoch vernachlässigt. Im Jahr 1991 wurde der ehemalige Jugoslawische Kulturgarten erneuert und als Slowenischer Kulturgarten wiedereröffnet. Cankars Büste wurde in den 1990er Jahren beschädigt. Am 18. Juni 2010 wurde schließlich eine neue Granitbüste enthüllt, die von Teodor Stroie nach Lobodas Büste angefertigt wurde.

Schlagwörter: amerikanische Slowenen, Cleveland, Ivan Cankar, Friderik Irenej Baraga, Simon Gregorčič, Denkmäler, Peter Loboda

Miran Aplinc

»Vsaka ulica, trg in cesta, tudi, če ima le eno hišo, mora imeti svoje ime.«

Od hišnih števil do poimenovanja ulic in trgov v Šoštanj

APLINC Miran, dr., muzejski svetovalec, Muzej usnjarstva na Slovenskem, Šoštanj, enota Muzeja Velenje, miran.aplinc@muzej-usnjarstva.si

811.163.6'373.23(497.4Šoštanj)
711.73(497.4Šoštanj)
913(497.4Šoštanj)
929(497.4Šoštanj)

»VSAKA ULICA, TRG IN CESTA, TUDI, ČE IMA LE ENO HIŠO, MORA IMETI SVOJE IME.«

Od hišnih števil do poimenovanja ulic in trgov v Šoštanju

Članek, ki obravnava poimenovanje šoštanjskih ulic, zajema prvotno numeracijo in prvo poimenovanje 1931, preimenovanje v času okupacije in vnovično poimenovanje 1953 ter spremembe do današnjega časa. Šoštanj je bil od druge polovice 19. stoletja gospodarsko in upravno središče Šaleške doline. S podelitvijo mestnih pravic 1911 so nastali pogoji, ki so omogočali poimenovanje ulic in trgov, vendar takrat do tega še ni prišlo. Do prvega poimenovanja ulic in trgov pride leta 1931 tudi kot posledica rasti in urbanizacije, ki pa je kasneje predvsem na račun rasti sosednjega Velenja upadala. Trend tega upadanja je bil zaustavljen šele pred nekaj leti. Imena za Šoštanjске ulice so bila v preteklosti izbrana po pomembnih osebnostih slovenske in jugoslovanske zgodovine. Po koncu druge svetovne vojne so bila nekatera poimenovanja izbrana po padlih borcih partizanskega gibanja, revolucionarjih, komunistih in narodnih herojih. Zaradi preglednosti so vsa poimenovanja obravnavana kronološko.

Ključne besede: Šoštanj, ulice in trgi, hišne številke, kataster

APLINC, Miran, PhD, Museum Advisor, Museum of the Leather Industry in Slovenia, Šoštanj, Unit of the Museum of Velenje, miran.aplinc@muzej-usnjarstva.si

811.163.6'373.23(497.4Šoštanj)
711.73(497.4Šoštanj)
913(497.4Šoštanj)
929(497.4Šoštanj)

“EVERY STREET, SQUARE AND ROAD, EVEN IF IT ONLY HAS ONE HOUSE, NEEDS ITS OWN NAME”:

From house numbers to naming streets and squares in Šoštanj

The article deals with the naming of Šoštanj streets, from the first enumeration and the first naming in 1931, through the re-naming during the occupation, re-re-naming in 1953 and the changes up to the present. Šoštanj had been the economic and administrative center of the valley of Šaleška dolina since the second half of the 19th century. After it was officially granted city rights in 1911, the conditions for naming the streets and squares were met; however, the process did not begin immediately. The first naming of streets and squares took place in 1931 as the result of growth and urbanization, which later slowed in pace because of the growth of nearby Velenje. The decline stopped only a few years ago. In the past, the streets of Šoštanj were named after important people from Slovenian, Yugoslav and cultural history. After the end of World War II, some streets were named after the fallen fighters of the partisan movement, revolutionaries, communists and national heroes. For clarity, all names are presented in chronological order.

Key words: Šoštanj, streets and squares, house number, land register

Stara poimenovanja - ledinska imena

V vsakem naselju – Šoštanj ni izjema – je prebivalstvo posamezne kraje in komunikacije poimenovalo s posebnimi imeni. V virih se omenja glavni trg pogosto kot osrednji trški prostor. Nekatera poimenovanja imajo osnovo v značilnostih, legi, osebnostih, pomembnih objektih, rokodelcih itn. Vse do dvajsetega stoletja je bilo poimenovanje trških predelov v domeni prebivalstva. Od tod izhajajo najstarejša ledinska imena.

Tudi več šoštanjskih predelov je imelo posebno poimenovanje, ob tem pa je potrebno poudariti, da je trško ozemlje obsegalo širše območje kot sam trg. Franc Hribernik je zapisal, da je leta 1575 trško ozemlje potekalo med črto od Zorka preko izliva Topolšice (Toplice), Sraleta, preko vrhov Široko in Gorice do Velunje ter od tod preko Lokovice spet do Zorka. Ozemlje je bilo označeno z mejniki z označeno kratico GMS (*Gemeinde Markt Schoenstein*). O trškem ozemlju je v župnijsko kroniko leta 1872 Lavrencij Vošnjak zapisal, da so pred 1848 obhod meja opravili vsako sedmo leto na 1. maja. V ta namen so se iz trga odpravili sodnik in asistenca z zastavo in helebardo do Podhrastnika (prvi mejnik), mimo Sraleta in Poštajnerja v Ravne (drugi mejnik), skozi kovačnico marovškega kovača, mimo Lepa in skozi gozd pod Plešejem (tretji mejnik), v Družmirje pri Miklavu (četrti mejnik) in naprej čez Tamšetov travnik do Pake (peti mejnik). Pot so nadaljevali proti Klancjurju, Hlišu, Ostrožniku, Vrhovniku, Pušniku in v Penk, vse do Podhrastnikovega kozolca, kjer jih je čakalo okrepčilo. Trško ozemlje je bilo večje, kot je bilo ozemlje občine v drugi polovici 19. stoletja (181 hektarov) in večje od ozemlja katastrske občine (282 hektarov).¹

Najbolj znano ledinsko ime izven trga Šoštanj je **Tičnica**, kjer je bila postavljena ubožna hiša. Manj znano ime je **Kopčnik** (Skopšnik), to je predel na levi strani Pake, na katerem je bil del usnjarne. Zunaj trga proti severu je bilo področje imenovano **Metleče**, ki je ohranilo to poimenovanje vse do danes. **Ograja** je bilo področje zunaj ožjega trga v smeri proti Goricam, kjer so tržani pasli živino. Pašniki so bili ograjeni, zato je bila po teh ograjah poimenovana nekdanja gostilna Ograjšek. Ledin-

ske ime **Gorica** priča o legi vinogradov na pobočju Goric v preteklosti.² Pod Goricami s severozahodne strani ob cesti proti Ravnam so bile **Gavage**, kjer naj bi po izročilu stale trške vislice. To trditev potrjuje označba na karti Jožefinskega vojaškega zemljevida.³ Področje pod cerkvijo sv. Mohorja in Fortunata je nosilo ime **Hof**, naprej pod hribom je bila **Podhoja**, tako pa je bil poimenovan tudi hrib. **Pušnik** je kmetija na hribu Lokovica nad sotesko Penk, mimo katere je vodila trška meja.⁴ **Reber** je bil hrib proti Lokovici,⁵ danes poimenovan tudi Vrhovnikov hrib. Na vojaškem zemljevidu pa je bila Reber konec 18. stoletja imenovana kot **Rudo**. Na ravninskem delu najdemo zapis **Schmelz Hütten**, kar predstavlja topilnico. Drugih podatkov o tem ni najti.⁶ **Polje** je bilo področje na desnem bregu Pake vse do današnje železniške postaje.⁷ Predel na desnem delu Pake pred trgom je nosil ime **Prode** (Kajuhov dom), področje ob Paki pa **Pobrežje**,⁸ predel na levi strani Pake, kjer je danes elektrarna, pa **Loke** (Kurje Loke).⁹ **Sejmišče** je predel, kjer je bil nekdanji znameniti šoštanjski bazen in zdravstveni dom. Eno od starejših poimenovanj je tudi **Studenice**, ki ga spoznamo v kupnem pismu leta 1788, v katerem je omenjeno, da je Josip Woschnak od Bartolomeja Toterja kupil posest s hišo z inventarjem, delavnico in usnjarskim jusom na Studenicah.¹⁰ Danes tega poimenovanja ni več, predvidoma pa je to bil predel ob Paki, kjer je bila kasneje usnjarna. Druga možnost pa je predel ob potoku, ki priteče iz pobočja hriba pod Pustim gradom in je še danes poimenovan Studenec, saj naj bi ob pomanjkanju ponujal stalen vir hladne vode. Ob tem potoku je bila tudi ena od obeh usnjarskih delavnic (Toter).

² Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 164.

³ Grabnar, *Rajšp, Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787*, str. 41–60.

⁴ Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 173–175.

⁵ AS, *Zbirka kart in zemljevidov, Franciscejski kataster Šoštanj, 1825*; Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 164.

⁶ Grabnar, *Rajšp, Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787*, str. 41–60.

⁷ AS, *Zbirka kart in zemljevidov, Franciscejski kataster Šoštanj, 1825*; Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 164.

⁸ MV, *Zalar, Spomini na preteklo dobo*, str. 82–83.

⁹ AS, *Zbirka kart in zemljevidov, Franciscejski kataster Šoštanj, 1825*; Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 164.

¹⁰ SI_ZAC, *Družina Woschnagg, AŠ 1, Kupno pismo 14. februar 1788*.

¹ Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 173–175.

Glavni šoštanjski trg

Za razumevanje razmer obravnavanega obdobja v Šoštanju je potrebno poznavanje sprememb, ki so vplivale na razvoj trga in njegove stavbne mase. Pomemben mejnik v razvoju trga Šoštanj (mestnega jedra) je bil prav gotovo požar 1734, ki je upepelil šoštanjsko graščino Amsthaus.¹¹ Požar je prisilil njene prebivalce, da so se preselili v nekdanjo kaščo imenovano Thurn. Posledice požara so bile tako hude, da se je s tem pričela preusmeritev trškega razvoja. Že od začetka 19. stoletja je bilo težišče razvoja naselbine preneseno na stavbni črti objektov od nekdanjega prostranega graščinskega dvorišča. Ob tržnem prostoru so bile nanizane pomembnejše trške stavbe. Sredi trga je vsaj že sredi 18. stoletja nastala stavba magistrata, povezana v strnjeno pozidani niz hiš. Podoben niz hiš je nastal tudi na nasprotni strani trga. Prostornost trga je kasneje omogočila gradnjo reprezentančnih trških hiš, sodišča, davkarije in pošte, kar je deloma vidno na Kaiserjevi suiti iz srede 19. stoletja.¹² Iz enovitosti trških stavb sta na vzvišenem mestu izstopala grajska stavba in cerkev sv. Mohorja in Fortunata. Prometne razmere so trgu narekemale manjše število cest in poti, tržne razmere pa položaj trga, najvažnejšega dela srednjeveškega trga. Zaradi zahtev varnosti je bil trg v celoti obzidan, vendar se njegov obseg ni spreminjal vse do konca 18. stoletja, ko je obzidje začelo izginjati. Znotraj trga so bila na praznih površinah oblikovana dvorišča. Hišne meje so potekale vzdolž gospodarskih površin. Razporeditev obrtnih dejavnosti v trgu je bila praktična glede na dejavnost.¹³ Obrtno in trgovsko poslovanje je prioriteto postavljalo vsakdanje pridobivanje življenjskih dobrin v dvorišča in kasnejše vrtove.¹⁴ Prečna slemenitev stavb je bila presežena in je potekala vzporedno s trgom ali ulico.¹⁵

Glavni trg je imel sramotilni steber še vse do leta 1857, ko je bil odstranjen in predelan v portalna stebra kaplanije pri župnišču sv. Mihaela.¹⁶ Sredi trga je bil na mestu, do koder je segla voda po hudi poplavi v 80. letih 19. stoletja, postavljen zidan križ.¹⁷ Na Jožefinskem vojaškem zemljevidu (1763–1787) in kasnejšem Franciscejskem katastru (1825) na tem mestu ni zapisa o podobnem znamenju.¹⁸ Od konca 19. stoletja je bil po vzoru drugih mest v trškem prostoru postavljen kip Marije. V zvezi z njim je bilo v preteklosti precej nejasnosti in interpretacij tudi v kolektivnem spominu. Po Francu Hriberniku je reka Paka v oktobru leta 1887 po štirinajstdnevnih nalivih močno narasla, tako da je bil promet med Družmirjem in Šoštanjem za več dni zaustavljen in je bilo mogoče priti v trg le s čolnom in na konju. Voda je napravila veliko škode, saj je v spodnjem delu trga tekla skozi okna hiš. Po poplavi naj bi na mestu, do kamor je segala voda, postavili kip Marije, ki naj bi varovala trg pred podobnimi ujmami.¹⁹ To mnenje je prevladovalo vse 20. stoletja, pri čemer pa v kolektivnem spominu ni ostal pravi povod postavitve. Morda je navedena trditev, da je Marijin kip postavljen na mestu, do koder je segala voda ob poplavi, kljub temu pravilna. Vendar je postavitve povezana z drugim, prav tako pomembnim dogodkom, ki ga navajamo v nadaljevanju. Ob birmi 14. junija 1892 je bil na mestu starega, zidanega in menda že poškodovanega križa postavljen nov kip Marije, stoječ na stebru in kvadratnem podstavku,²⁰ na katerem je bil napis: »Zur Ehre Gottes gewidmet von Franz und Maria Woschnagg 1892.«²¹ Marijin kip je izdelala delavnica graškega kamnoseka Franza Greina.²²

¹¹ Povzeto po Hribernik, *Mesto Šoštanj; Koren Božiček, Umetnostno zgodovinski oris mestnega jedra in ostalih objektov v Šoštanju*, str. 134–142.

¹² Kaiser, *Litografrane podobe slovenještajerskih mest, trgov in dvorcev*, str. 223–230.

¹³ Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji*, str. 75–78.

¹⁴ Curk, *Delež italijanskih gradbenikov na Štajerskem v 16. in 17. stoletju*, str. 58.

¹⁵ Avguštin, *K problematiki meščanske stanovanjske kulture v 16. in 17. stoletju na Gorenjskem*, str. 94.

¹⁶ Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 176–177.

¹⁷ *Südsteiersche Post. Schönstein*, l. 12, 2. julij 1892, št. 62, str. 2.

¹⁸ AS, *Zbirka kart in zemljevidov, Franciscejski kataster Šoštanj, 1825; Grabnar, Rajšp, Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787, Opisi*, 5. zvezek, str. 45–46. Primerjava.

¹⁹ Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 201.

²⁰ *Südsteiersche Post. Schönstein*, l. 12, 2. julij 1892, št. 62, str. 2. Marijin kip postavljen na steber je ob tej priložnosti doniral tovarnar Franz Woschnagg in žena Marija.

²¹ *Domovina. Iz Šoštanja* l. 2, 2. julij 1892, št. 34, str. 147. Iz finega marmorja izdelani okrasni steber, ki ga je tovarnar g. Woschnagg dal postaviti na svoje stroške. Avtor članka je zapisal, da je doniral dva tisočaka v čast bogu in materi božji, o čemer priča napis.

²² Poles, *Internetno brskanje*, str. 14.

Zemljiški kataster

Ob spremembah v drugi polovici 18. stoletja so deželo zaradi boljše uprave razdelili na okrožja-kresije,²³ ki so imela upravno in sodno funkcijo, znotraj pa so delovali tudi zemljiški uradi. V Franciscejskem katastru so na karti vpisane tudi hišne številke.²⁴ Poglejmo, kako je do tega prišlo.

V duhu razsvetljenstva in modernizacije habsburških dednih dežel je bil prvi poskus narejen s terezijanskim katastrom, ki pa je bil samo popis zemljišč in je določal davčno odmero zelo pavšalno ne glede na njihov obseg, kvaliteto in donosnost. Zaradi neobjektivnosti Terezijanskega katastra, ki je še vedno ločeval dominikalno in rustikalno zemljo, je Jožef II. s patentom ukazal uvedbo enotnega davčnega sistema.²⁵ Glavna pridobitev jožefinskega katastra, ki je bil izdelan v štirih letih, je bila vzpostavitev katastrskih občin kot temeljnih davčnih enot, zemljišča so bila izmerjena na terenu in natančneje razdeljena po namembnosti in donosu ne glede na osebo po načelu splošne in enake obdavčitve. Na čelu katastrske občine je bil župan (Richter, Oberrichter) in tudi odbori, ki so predstavljali prvi zametek avtonomne občinske uprave.²⁶

Pomemben vir podatkov predstavljajo Jožefinski vojaški zemljevidi,²⁷ ki kot prvi zemljevidi ozemlja na Slovenskem, vendarle prinašajo le osnovne podatke. Splošna podoba Šoštanja prikazuje trg in okoliško povsem agrarno in gozdnato pokrajino. Mostovi in ceste so opisane zaradi premikov vojaštva, ki bi jih lahko nastanili v trdne hiše opisane kot hiše v trgu. Posebno težavo predstavljajo tudi nedosledno zapisana zemljepisna imena.²⁸

Franc I. je po modificiranem davčnem sistemu Leopolda II. želel skupen in stabilen katastrski sistem, kot je bil to pred tem že namen Jožefa II. Dela so začeli 1810. Franciscejski kataster je bil izdelan po temeljnih pripravah, zato je tudi najbolj dodelan in predstavlja izjemen rezultat takratnega avstrijskega zemljemerstva.²⁹ Mape so davčni dokument z natančno vrisanimi mejami katastrskih občin, stavbnih in zemljiških parcel in ne predstavljajo konfiguracije zemljišča, kljub temu pa so vrisane ceste, stavbe, cerkve, pokopališča itn. V barvnih mapah so z barvami kategorizirane stavbe, ceste, zemljišča itn. Glede na legendo zidano hišo predstavlja karmin rdeča barva, lesena je bila obarvana rumeno, stavbišča, na katerih so stale stavbe, so označene s črnimi številkami, zemljiške parcele pa z rdečimi številkami. Nadalje so bili travniki označeni z zeleno, vrtovi s temno zeleno, njive z rumeno, gozdne površine pa s temno sivo barvo. Geografska imena so zapisana v deželnem jeziku (ledinska imena). Ohranjena so imena davčnih zavezancev, imena zemljišč, naselij, hribov, vod, pokrajine, cest, znamenj. Spremembe so kasneje vnašali v rektifikacijske mape. Katastrske občine so bile osnova upravne občine uveljavljene po letu 1848.

Franciscejski kataster je bil za Štajersko izdelan med leti 1818–1828 in je začel veljati 1847.³⁰ Leta 1829 je bila ukinjena Dvorna komisija in oblast je prevzela Centralna direkcija za katastrsko izmero do leta 1848, ko je bil kataster pridružen oddelku za davke v okviru Ministrstva za finance in 1865 pod Generalno direkcijo za zemljiški kataster. V naslednjih letih so bile izvedene reambulacije, vendar, kot bomo videli v nadaljevanju, hišnih številk niso spreminjali.³¹

²³ Štajerska je bila deljena med Mariborsko in Celjsko kresijo.

²⁴ AS, Zbirka kart in zemljevidov, Franciscejski kataster Šoštanj, 1825.

²⁵ Patent Jožefa II. 1785. Sledila je katastrska izmera celotne monarhije. Rezultat: Jožefinski kataster.

²⁶ Korošec, Naš prostor v času in projekciji, str. 149. Mestne odbore je pod nadzorom kresijskega organa izvolil magistrat, ki pa so ga lahko sestavljali oni s potrebnimi kvalifikacijami.

²⁷ Po ukazu Marije Terezije 1763, vendar je poimenovan po Jožefu II., ki je od 1765 prevzel vodstvo nad vojsko. Zemljevide so risali vojaški kartografi.

²⁸ Grabnar, Rajšp, Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787, str. 41–60.

²⁹ Kataster je urejen po deželah, kresijah in leta 1785 določenih katastrskih občinah. Sestavljen je iz dveh delov: opisni z zapisniki in s sezname posestnikov, popisi dohodkov zemljiških parcel, opisom mej katastrske občine itn. drugi del je grafični in vsebuje katastrske mape, kopije map, skice in mape s kasnejšimi popravki.

³⁰ Patent Franca I., 23. decembra 1817.

³¹ Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev od naselitve do zloma stare Jugoslavije, str. 371–380; Golec, Zemljiški katastri 18. in 19. stoletja, str. 366.

Prvo številčenje hiš

Seznama hišnih številčk po prvem hišnem številčenju leta 1770/71,³² to je dodelitvi konskripcijskih številčk, ni najti, zaradi tega se moramo zanašati na dosegljive podatke. Glede na Franciscejski kataster 1825 in kasnejše posodobitve, zapisnike duš, Janischev *Leksikon Štajerske*,³³ Schmutzov *Leksikon Štajerske* in uradna štetja prebivalstva³⁴ v Habsburški monarhiji, je mogoče rekonstruirati prvotno numeracijo hišnih številčk za Šoštanj. Kataster je sestavljal grafični del in spisovni del, ki je vseboval abecedni seznam lastnikov zemljišč, izkaz rabe zemljišč, opis meje, seznam stavbnih parcel in seznam zemljiških parcel. Za raziskavo sta zanimiva grafični del in pisni del (*Bauparcellen Protokoll der Gemeinde Schönstein, Bezirk Schönstein*), saj vsebujeta podatke o hišnih številkah.³⁵

Leta 1822 je bilo v trgu Šoštanj 78 hiš in 424 prebivalcev.³⁶ Po zapisniku duš je imela Graščina Thurn številko 1 (Dominium

Šoštanj leta 1875 z vpisanimi hišnimi in stavbnimi številkami
(Geodetska uprava Velenje, Kataster Šoštanj/ZKN_2880/0959_0006.djvu (1875))

Schönstein), Arrest haus številko 2, sledile so jima ostale številke v katastrski občini.³⁷ Primerjava s Franciscejskim katastrom 1825 kaže, da je bila večina zidanih stavb v Glavnem trgu (Hauptplatz 755/1), ki so ga, gledano od mosta iz spodnjega dela trga, na levi obkrožale hiše št. 43 (Johan Cehner), št. 22 (Anton Eder), št. 21 (Johann Schwarz), št. 20 (Franz Mörtl), št. 19 (Magistrat, stavbna št. 88), št. 18 (Anamarija Leeb), št. 17 (Johan Tausen), št. 16 (Anton Sholn), št. 15 (Wolf) in št. 14 (Franz Schwab) v zgornjem delu trga. Na desni strani trga so

bile hiše številčene iz zgornjega dela trga vogalna hiša št. 62 (Benedikt Mesner), št. 61 (Franz Mesner), št. 60 (Franz Schmid), št. 59 (Franz Schmid), št. 58 (Johann Totter), št. 57 (Johann Valenzi), št. 55 (Franz Tlaker), št. 54 (Mihael Woschnak) in št. 108 (Gemeinde) v spodnjem delu trga pri lesenem mostu čez Pako.

Stavbne parcele so bile oštevilčene v črni barvi. Med stavbami v trgu izstopa št. 19 (trški Magistrat), v karti obarvan z močnejšo karminsko rdečo barvo, s katero so označevali pomembnejše upravne oziroma javne stavbe. Izven jedra je bila z močnejšo karminsko rdečo barvo obarvana cerkev sv. Mohorja in Fortunata št. 7 (Kirche) in št. 81 (Pharre – vemo, da je bila na tem mestu kaplanija). Vse omenjene stavbe so bile zidane, pročelja hiš v trgu so bila podarjena z močnejšo črto. Za omenjenimi trškimi hišami so bile zemljiške parcele, ki so bile označene s številko rdeče barve. Travniške površine so bile

³² Golec, *Zemljiški katastri 18. in 19. stoletja*, str. 347.

³³ Janisch, *Topografisch-statistisches Lexikon von Steiermark*. Bd. 3, str. 848–851; Studen, *Moderni Avstrijski popisi prebivalstva 1857–1910*, str. 29; Studen, *Uvedba modernih popisov prebivalstva*, str. 443.

³⁴ *Orts-Repertorium des Herzogthumes Steiermark auf Grundlage der Volkszählung vom 31. 12. 1869* bedrbeitet. Graz: k. k. statistischen Central-Commission, 1872, str. 128–131; *Obširen imenik krajev na Štajerskem*. Wien: c. kr. Statistična centralna komisija, 1883, str. 256–259; Janisch, *Topografisch-statistisches Lexikon von Steiermark*. Bd. 3, str. 848–851; *Specijalni repertorij krajev na Štajerskem: na novo predelan po rezultatih popisa ljudstva dne 31. decembra 1890*. Wien: c. kr. Centralna statistična komisija, 1893, str. 358–363; *Gemeinden Ortshaften Derzeichnik, Obersteiermark III*. Graz: 1900; *Specijalni krajevni repertorij Avstrijskih dežel, izdelan na podlagi ljudskega štetja z dne 31. 12. 1910*. IV. Štajersko. Dunaj: c. kr. Statistična centralna komisija, 1918, str. 141–143; *Vorläufige ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den im reichsrate vertretenen Königreichen und Ländern*. Brünn: k. k. Statistischen Zentralkommission, 1911, str. 27; Glej tudi: Vogelnik, *Prebivalstvo LR Slovenije: Prebivalstvo po naseljih v razdobju 1869–1953*.

³⁵ AS, 177/C/R/C411/g/E01 in E02; AS, 177/C/F/C411/s/PT.

³⁶ Schmutz, *Historisch Topografisches Lexikon von Steiermark*, III. Theil, str. 250, 251, 510, 511.

³⁷ NŠAM, *Status Animarum 1846–1852, 1869–1878, 1889–1915, 1916–1924*.

obarvane svetlo zeleno, vrtovi pa s temnejšo zeleno barvo. Na teh zemljiščih so večinoma stala lesena gospodarska poslopja, obarvana z rumeno barvo in niso bila številčena. Lesene hiše izven trškega jedra, ki pa so bile obarvane rumeno, so bile številčene po zaporedju.³⁸

Upravne spremembe po letu 1848 do prvega poimenovanja

Z letom 1848 je prišlo do zemljiške odveze. Tudi za občino je nastopilo novo obdobje, saj je bil leto kasneje izdan nov občinski zakon, po katerem so bile občine podrejene državi in ne več gosposki. Občina Šoštanj je bila ustanovljena iz katastrskih občin Gaberke, Lokovica, Ravne, Družmirje in Šoštanj. Spadala je pod okrajno glavarstvo Slovenj Gradec, sodni okraj Šoštanj. Definitivni občinski zakon je bil sprejet 2. maja 1864. S tem zakonom je dobila občina pooblastila in dolžnosti do nadrejene oblasti.³⁹

Nekaj let kasneje, 25. septembra leta 1880, je postala Občina Šoštanj samostojna kot Občina »trg Šoštanj« in ločena od Občine Šoštanj okolica, v katero so spadale katastrske občine Družmirje, Ravne in Lokovica. Leta 1911 je trg Šoštanj dobil mestne pravice. Enajstega oktobra leta 1937 je prišlo do združitve Občine Šoštanj Mesto in Občine Šoštanj Okolice v enotno Občino Šoštanj.⁴⁰

Za Šoštanj so značilna tri območja, ki kažejo različno poselitveno strukturo. Prvo je območje starega trškega jedra, kjer so bili v preteklosti naseljeni premožni tržani. Drugo je območje naselja Gorice in Metleč z mešano strukturo domov uslužbencev in delavcev. Tretje območje pa je vzhodno od starega jedra, kjer so med obrtniškim in kmečkim prebivalstvom nastali tudi delavski domovi.

Franciscejski kataster 1825
(AS, Franciscejski kataster 1825 za Šoštanj, C206A03.)

Na sliki je dobro viden vodni kanal, po katerem je voda iz Pake tekla do Brišnikove žage (hišna št. 44) in nazaj. Čez področje imenovano Prode je bila speljana pot z mostom. Ob koncu 19. stoletja je Franc Rajšter nad zavojem vodnega kanala zgradil hotel Avstrija in spremne objekte, ki jih je imenoval Vila Prode. Ob kanalu je nastalo perišče, ledenica itn.⁴¹

Upravne funkcije trga in kasneje mesta Šoštanj so vse do 20. stoletja večinoma ostale na levem bregu reke Pake (sedež Občine Šoštanj Mesto). Desni breg Pake je bil v lasti tržanov iz trga, kjer so kljub obrtni dejavnosti obdelovali tudi zemljo. Vse bolj pa je služil stanovanjski funkciji, rekreaciji in šolam. Upravni objekti izven jedra so bili sodišče, zgrajeno konec 19. stoletja, železniška postaja in avtobusna postaja s cestno obvoznico. Po drugi svetovni vojni se je poselitvena struktura spremenila. Največ sprememb v socialni strukturi je doživelo staro mestno jedro,⁴² iz katerega se je moralo izseliti predvsem meščanstvo. Tako je nekaj hiš ostalo v zasebni lasti, spet druge pa so pripadle občini, oziroma podjetij, ki so v hišah uredila stanovanja za svoje delavce.

Trg Šoštanj je dobil možnost razvoja od srede 19. stoletja, s tem pa se je povečalo število prebivalstva in število hiš. Tako je bilo 1869 v Šoštanju 108 hiš in 642 prebivalcev, leta 1910 pa je bilo že 1257 prebivalcev in 195 hiš.⁴³ Stari aritmetični način številčenja

³⁸ AS, Franciscejski kataster 1825 za Šoštanj, C206A03.

³⁹ Hribernik, Mesto Šoštanj, str. 177.

⁴⁰ Hribernik, Mesto Šoštanj, str. 177 in 260–263; Krajevni leksikon Dravske banovine, str. 552–557. Leta 1937 je občina Šoštanj Okolica štela 2.327 prebivalcev, 409 hiš, 310 posesti, 170 koč in 9 najemnikov. Občina Topolšica je imela leta 1937, 2.752 prebivalcev, 441 hiš, 254 posesti, 110 koč, 37 najemnikov. Vanjo so spadale Bele Vode, Zavodnje, Šentvid, Skorno, Florjan in Topolšica.

⁴¹ MV, Zalar, Spomini na preteklo dobo, str. 82–83.

⁴² ZVKD, OE Celje, Strokovne podlage za razglasitev kulturnih spomenikov v občini Šoštanj, 2005.

⁴³ Vogelšek, Prebivalstvo LR Slovenije: Prebivalstvo po naseljih v razdobju 1869–1953, tipkopis.

Glavni trg leta 1908

(Muzej Velenje, Muzej usnjarstva na Slovenskem: Schönstein, Hauptplatz 1908, M Ruppe, 1908, akvarel.)

hiš po katastrskih občinah ni več ustrezal času, saj je postal nepregleden in ni dajal možnosti za potrebno krajevno orientacijo.⁴⁴ Povečanje cestnega in železniškega prometa in širitev mesta je zahtevalo od oblasti ureditev, vendar ob pregledu katastra 1875 in 1905 sprememb v tej smeri ni najti.⁴⁵ V desetletjih pred prvo svetovno vojno je namreč še vedno veljala odločba o zemljiško davčni reformi iz leta 1869, ki sprememb v tej smeri ni prinesla. Kot je že bilo zapisano, tudi ob podelitvi mestnih pravic leta 1911 ni prišlo do poimenovanja ulic. Sledila je prva svetovna vojna in vzpostavitev nove državne tvorbe Kraljevine SHS. Po koncu vojne so originalni mapni listi za mariborsko, celjsko in ptujsko okrožje ostali v Gradcu. Do sprejetja novega enotnega zakona o neposrednih davkih leta 1929⁴⁶ je ostal v veljavi kataster iz leta 1869. Nov kataster je bil vzpostavljen leta 1940.⁴⁷

⁴⁴ Valenčič, *Traven, Ljubljanske ulice*, str. 10.

⁴⁵ *Geodetskauprava Velenje, Kataster Šoštanj/ZKN_2880/0959_0006.djvu (1875) in ZKN_2880/0959_2880_0010.djvu (1905).*

⁴⁶ *Službene novine Kraljevine SHS*, 14. 8. 1929, *Zakon o zemljiškem katastru*.

⁴⁷ Korošec, *Naš prostor*, str. 266.

Ustanovitev nove države je dala pobudo za spremembe in novo usmeritev pri uličnem imenovanju v mestih kot je Ljubljana. Odpravljeni so bili nekateri dinastični nazivi in uveljavljeni tisti, ki so ustrezali novim političnim razmeram. Vendar so tudi tu uveljavljali nova splošna načela (1923), po katerih naj bi se uveljavljala le ljubljanska in slovenska zgodovina (znanstveniki, umetniki in drugi kulturni delavci), stara imena pa se naj ne bi spreminjala itn.⁴⁸

Poglejmo, kako je bilo v Šoštanju.

Virov, ki vsebujejo podatke o številčenju hiš po prvi svetovni vojni, ni najti prav veliko. Natančno izdelan Franciscejski kataster je bil v modificirani obliki v uporabi še dolgo v dvajseto stoletje. Spremembe so dodajali kar v karto, »dopolnjevanje pa ni potekalo najbolj usklajeno in enotno.«⁴⁹

⁴⁸ Valenčič, *Traven, Ljubljanske ulice*, str. 13.

⁴⁹ Golec, *Zemljiški katastri 18. in 19. stoletja kot vir za stavbno, gradbeno in urbanistično zgodovino slovenskega ozemlja*, 383.

Primerjava sprememb v katastru 1875,⁵⁰ 1905⁵¹ s seznamom prebivalstva 1925–1931⁵² in s seznamom zgradb po starih in novih številkah (1953)⁵³ dokazuje, da preštevilčenja hiš v Šoštanju ni bilo vse do leta 1930, ko je prišlo do poimenovanja ulic in trgov.⁵⁴ Novogradenj v trgu ni bilo in številčenje se ni spreminjalo, zgrajen je bil le nov železni most čez Pako. Med stavbami v trgu, ki jim sledimo skozi čas, je imela stavba Občine še vedno št. 19 (parcelna št. 88).

Poimenovanje ulic in trgov 1930

Na začetku 30. let 20. stoletja je prišlo sočasno ob izgradnji prvega javnega vodovoda do večje spremembe.⁵⁵ Mestna občina Šoštanj, ki jo je vodil župan dr. Fran Mayer, je 31. decembra 1930 izvedla poimenovanje 28 ulic in trgov (24 cest in poti ter 4 trgov), o čemer je poročal tudi šoštanjski kronist Franc Hribernik.⁵⁶

O poimenovanju ulic in trgov priča dokument *Seznam ulic v Šoštanju* v Zgodovinskem arhivu Celje,⁵⁷ vendar je slednji brez hišnih števil.⁵⁸ Podroben seznam je najti šele v dopisu Ljudskega odbora mestne občine Šoštanj o »preimenovanju in obeležbi ulic« iz leta 1953.⁵⁹ V tabeli je naveden nov naziv in naziv, ki je veljal do takrat. Vendar je potrebno poudariti, da omenjeni seznam vsebuje »le« 23 ulic in 3 trge, skupaj 26. Pri tem je govora o Slomškovem trgu, ki naj bi imel eno hišno številko,

Pobrežje⁶⁰ pa je bilo področje na levi strani Pake, kjer je danes termoelektrarna.⁶¹ Obe poimenovanji sta skozi čas izgubili na pomenu.

Poimenovanje ulic in trgov je morda danes Šoštanjčanom nekaj povsem samoumevnega, vendar predstavlja pomemben ukrep modernizacije za uspešno orientacijo v naselju, v katerem se je od prvotne numeracije stavbni fond precej povečal. Ob prebiranju seznama ulic in trgov se kar samo postavi vprašanje, kaj je bilo vodilo občinskih veljakov pri poimenovanjih.

Kot zanimivost navajamo načela, ki jih je postavil Odbor za ulična poimenovanja v Ljubljani leta 1876: »Vsaka ulica, trg in cesta, tudi, če ima le eno hišo, mora imeti svoje ime. Imena se ne smejo ponavljati. Predvsem je treba ohraniti že razširjena in uporabljena imena. Nova imena naj bi dopustili pri ulicah in trgih, ki so brez nazivov ali tedaj, ko že uporabljena imena niso lepa, /.../, pa tudi takrat, kadar bi zaradi zgodovinsko pomembnih spominov na dogodke ali osebe želeli, da se njihova imena ovekovečijo v imenih ulic in trgov.«⁶²

Ni znano ali so tudi v Šoštanju pri poimenovanju ulic in trgov ravnali po podobnih načelih, vsekakor pa so pri tem upoštevali krajevne geografske značilnosti, stara poimenovanja, pomembne zgodovinske osebnosti in osebnosti iz kulture, ki jih navajamo v nadaljevanju.

Šoštanjski trgi

V Šoštanju je bil med trgi najpomembnejši Glavni trg (**Hauptplatz**) s kipom Marije, ki je imel kot trško jedro to poimenovanje iz 19. stoletja. V arhivskem gradivu je najti poimenovanje Kralja Petra trg,⁶³ v spominu Šoštanjčanov pa je bil trg v dvajsetih letih poimenovan tudi kot **Aleksandrov trg**.⁶⁴ Leta 1930 je bil trg glede na seznam poime-

⁵⁰ Geodetska uprava Velenje, *Geodetski načrti Šoštanj/0959/ZKN_2880/0959_2880_0006.djvu*

⁵¹ Geodetska uprava Velenje, *Geodetski načrti Šoštanj/0959/ZKN_2880/0959_2880_0010.djvu*

⁵² SI_ZAC, Občina Šoštanj, AŠ 3, mapa 1931, *Seznam prebivalstva 1925-1931*.

⁵³ SI_ZAC, MLO Šoštanj, 01, 1953, *Seznam zgradb po starih in novih hišnih številkah za naselje Bele vode, Družmirje, Preloge, Gaberke, Lokovica, Ravne, Skorno, Šoštanj, Topolšica, Zavodnja*.

⁵⁴ Zasebna zbirka Szabo, Štefan: *Šoštanj, ser. 104/4, 2.12.1931*.

⁵⁵ Aplinc, *Stanovati v Šoštanju*, str. 12–13.

⁵⁶ Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 79. *Leta 1931 je Šoštanj dobil tudi 26 napisnih tabel za ulice, ceste in trge*.

⁵⁷ SI_ZAC, Občina Šoštanj, AŠ 3, m. 1930, *Seznam ulic v Šoštanju. Prvič objavljeno v Aplinc: Stanovati v Šoštanju*, str. 12–13.

⁵⁸ SI_ZAC, Občina Šoštanj, AŠ 0060/027/00010, m. 1930, *Seznam ulic v Šoštanju*, 28. oktober 1930.

⁵⁹ SI_ZAC, OLO Šoštanj, AŠ 89, 417/1-53, št. 18/3-53, *Preimenovanje in obeležba ulic; SI_ZAC, OLO Šoštanj, AŠ 88, sig. 417, Preimenovanje ulic*.

⁶⁰ MV, Zalar, *Spomini na preteklo dobo*, 1. zv., str. 82–83.

⁶¹ SI_ARS, *Zbirka kart in zemljevidov, Franciscejski kataster Šoštanj, 1825; Hribernik, Mesto Šoštanj*, str. 164.

⁶² Valenčič, *Traven, Ljubljanske ulice*, str. 10.

⁶³ *Zemljiška knjiga, Zgodovinski izpisek iz stare knjige, vl. št. 226, k.o. Šoštanj*.

⁶⁴ *Ustni vir: Vlado, Kojc, 2016*.

novan kot **Glavni trg**,⁶⁵ Vendar zasledimo v stari zemljiški knjigi podatek, ki dokazuje, da je bil leta 1934 trg poimenovan **Kralja Petra trg**.⁶⁶ V trgu je bilo 14 hišnih števil, ki so gledano od mostu iz spodnjega dela obkrožale hiše, levo z neparnimi in desno s parnimi številkami: št. 1 (prej 43), št. 2 (tovarna, prej številki 54 in 108), št. 3 (prej 21), št. 4 (prej 55), št. 5 (prej 20), št. 6 (prej 54), št. 7 (stavba Občine, prej št. 19), št. 8 (prej 58), št. 9 (prej 18), št. 10 (prej 59), št. 11 (prej 17), št. 12 (prej 60), št. 13 (prej 16) in št. 14 (prej 14).⁶⁷ V spodnjem delu trga je bil čez Pako že speljan nov železni most.

Zanimiv je tudi razvoj območja, ki je bilo 1930 poimenovano **Prešernov trg**, danes Trg svobode. Skozi 19. stoletje so bile glede na Franciscejski kataster na tem področju parcele z gospodarskimi poslopi meščanskih hiš iz Glavnega trga št. 18, 19, 20 in 21.⁶⁸ Območje je bilo glede na stanje leta 1875 vsaj v spodnjem delu zamejeno s stavbo št. 24, ki pa je 1905 ni bilo več.⁶⁹ S časom je izginila tudi pot na vzhodnem delu (glej sliko). S tem je bilo področje odprto, vendar zaraščeno z drevnino. Kasneje je prišlo do sprememb predvsem na zahodni strani kasnejšega trga proti Paki, kjer so bila dvorišča povsem odstranjena, zgrajeno je bilo tudi več hiš, medtem ko so bile drugod spremembe manjše. Ob poimenovanju ulic in trgov 1931 je imel Prešernov trg 13 hišnih števil. Izstopajoča lokacija trga se je navezovala lahko le na izstopajočo figuro iz

slovenske kulturne zgodovine, čemur je v sodobni perspektivi France Prešeren (1800–1849) kot pregovorno največji pesnik tudi ustrezal.

Bližnji **Vodnikov trg** je bil poimenovan po Valentinu Vodniku (1758–1819) in je imel 1931 ob poimenovanju ulic in trgov 7 hišnih števil.⁷⁰

V seznamu ulic in trgov je bil leta 1930 naveden tudi **Slomškov trg**, vendar njegov položaj ni z gotovostjo potrjen. Ena od možnosti je prostor pri Slomškovem domu (odprt 8. avgusta leta 1928) v bližini farne cerkve sv. Mihaela.⁷¹ Po drugih informacijah pa naj bi bil Slomškov trg pri mestni cerkvi sv. Mohorja in Fortunata.⁷²

Šoštanjske poti in ulice

Nabor imen za poimenovanje ulic in poti je bil deloma povzet po lokalnih in geografskih značilnostih: Cerkvvena pot, Grad, Grajska cesta, Na Goricah, Kolodvorska cesta, Metleče, Na Prodeh, Strma pot, Tovarniška pot in Tičnica.

Grajska cesta (11 hišnih števil) je vodila iz gornjega dela Glavnega trga proti Gradu (ena hišna številka). Cerkvvena pot je bila pot od križišča Grajske ceste do mestne cerkve sv. Mohorja in Fortunata (8 hišnih števil). Na Goricah je od konca 19. stoletja nastajalo naselje novih hiš (6 hišnih števil). Kolodvorska cesta je bila poimenovana po železniškem kolodvoru, ki je bil zgrajen 1891. V bližini kolodvora je Franc Rajšter zgradil hotel Avstrija, občina in Turistično olepševalno društvo pa so zasadili drevored, postavili klopce in poti za sprehajalce.⁷³ Do poimenovanja 1930 so bile ob cesti zgrajene štiri hiše. Hotel Avstrija je bil po drugi svetovni vojni nacionaliziran in poimenovan v Kajuhov dom. Metleče je naselje v bližini Šoštanja, ki je 1931 imelo 13 hišnih števil. Na področju, kjer sta danes kulturni in zdravstveni dom, je nastala ulica Na Prodeh, ki je imela tri hišne številke. Strma pot je imela 6

⁶⁵ SI_ZAC, Občina Šoštanj, AŠ 3, m. 1930, Seznam ulic v Šoštanju.

⁶⁶ Zemljiška knjiga, Zgodovinski izpisek iz stare knjige, vl. št. 226 k.o. Šoštanj. 31. decembra 1930 je Mestna občina Šoštanj po preimenacijskem načrtu uveljavila ulice in trge. Hiša št. 19 (Mestna hiša) je poslej imela št. 7.

⁶⁷ Geodetska uprava Velenje, Kataster Šoštanj/0959/ZKN_2880/0959_0006.djvu; SI_ZAC, MLO Šoštanj, 01, 1953, Seznam zgradb po hišnih številkah za naselje Bele vode, Družmirje, Preloge, Gaberke, Lokovica, Ravne, Skorno, Šoštanj, Topolšica, Zavodnja. V tem času je bilo v Družmirju 76 hišnih števil. Vas Gaberke je imela 60 hišnih števil, Ravne naselje 161 hišnih števil, Marovška graščina 1 hišno številko (Na vasi, Pristava, razvalina Forhtenek) in Lokovici 129 hišnih števil. Št. 1 (prej 43), št. 2 (tovarna, prej številki 54 in 108), št. 3 (prej 21), št. 4 (prej 55), št. 5 (prej 20), št. 6 (prej 54), št. 7 (stavba Občine prej št. 19), št. 8 (prej 58), št. 9 (prej 18), št. 10 (prej 59), št. 11 (prej 17), št. 12 (prej 60), št. 13 (prej 16) in št. 14 (prej 14);

⁶⁸ AS, Zbirka kart in zemljevidov, Franciscejski kataster Šoštanj, 1825.

⁶⁹ Geodetska uprava Velenje, Geodetski načrti Šoštanj/0959/ZKN_2880/0959_2880_0010.djvu.

⁷⁰ SI_ZAC, Občina Šoštanj, AŠ 3, m. 1930, Seznam ulic v Šoštanju.

⁷¹ SI_ZAC, Občina Šoštanj, AŠ 3, m. 1930, Seznam ulic v Šoštanju; SI_ZAC, Občina Šoštanj, AŠ 3, m. 1928–1940.

⁷² Ustni vir: Jože Delopst, Šoštanj, 2017; Ustni vir: Marija Žugelj, Celje, 2017.

⁷³ MV, Zalar, Spomini na preteklo dobo, 1. zv., str. 112–113; Žmavc, Otok Walcheren, str. 22.

hišnih števil. Tovarniška pot na desnem bregu Pake nasproti tovarne je imela štiri hišne številke. Na Tičnici je bilo 10 hišnih števil.

Strma pot 2 (danes Šlandrova pot)
(Zasebna zbirka Vlada Kojca, Šoštanj.)

Za poimenovanje nekaterih ulic so bila uporabljena tudi imena znanih Slovencev s področja kulture, torej Aškerčeva cesta in Cankarjeva cesta. **Aškerčeva cesta** je bila poimenovana po pesniku Antonu Aškercu (1856–1912), ki je kot kaplan služboval v Škalah pri Velenju od 1894 do 1898. Aškerčeva cesta je imela 28 hišnih števil. **Cankarjeva cesta** je bila poimenovana po Ivanu Cankarju (1876–1918) in je imela 15 hišnih števil. **Kocenova cesta** je dobila ime po profesorju prirodoslovnih ved in znanemu zemljepiscu Blažu Kocenu (1821–1871), ki je bil kaplan v Šoštanju od 1847 do 1849. Kocenova cesta je imela 9 hišnih števil. **Levstikova cesta** je bila poimenovana po pesniku, pisatelju, dramatik, kritiku in jezikoslovcu Franu Levstiku (1831–1887). Levstikova cesta je imela 10 hišnih števil. **Medvedova cesta** je bila poimenovana po teologu, pedagogu in publicistu dr. Antonu Medvedu (1862–1925), ki je na kratko služboval tudi v Šoštanju.⁷⁴ Medvedova cesta je imela 11 hišnih števil. Med poimenovanji cest in ulic po osebnostih torej zasledimo tiste osebnosti, ki so v širšem slovenskem prostoru sprejete kot del kolektivnega spomina, obenem pa so se posamezni izstopajoči

⁷⁴ Med julijem 1889 in oktobrom 1890 je bil kaplan v župniji sv. Mihaela v Družmirju pri Šoštanju. 1892 je doktoriral v Rimu in na Dunaju. Od 1894 je na mariborski gimnaziji deloval kot profesor. 1924 je postal papežev tajni častni komornik.

posamezniki v toku življenjske zgodbe navezali tudi na zgodbo lokalnega okolja.

Med Šoštanjčani so bile v preteklosti nekatere pomembne osebnosti, zato so, da bi poudarili njihov pomen, po njih poimenovali tudi nekatere ulice in poti. **Mussijeva pot** je bila poimenovana po Petru Mussiju (1799–1875), ki je v Šoštanju učiteljval od 1822 do 1872.⁷⁵ Mussijeva pot je imela 3 hišne številke. **Miha Vošnjaka cesta** je bila poimenovana po šoštanjskem rojaku, poslancu, politiku in gospodarstveniku Mihaelu Vošnjaku (1837–1920), ki je bil med drugim zaslužen za izgradnjo železniške povezave Celje–Velenje 1891.⁷⁶ Cesta je imela dve hišni številki. **Dr. Josipa Vošnjaka cesta** je bila poimenovana po šoštanjskem rojaku, zdravniku, publicistu, poslancu in politiku Josipu Vošnjaku (1834–1911).⁷⁷ Cesta je imela 17 hišnih števil.

Po slovenskih pokrajinah so poimenovali Koroško cesto in Primorsko cesto. Poimenovanji sta se navezali na slovenski pokrajini, ki sta bili z rojaki zunaj meja kraljevine, obenem pa sta se navezali tudi na tradicionalni prometni povezavi, ki sta vodili iz trga. **Koroška cesta** je vodila od mostu čez Pako čez železniško progo mimo takratne nižje gimnazije (Osnovna Šola Karla Destovnika-Kajuha) proti Lajšam, čez prelaz Sleme proti Koroški. Koroška cesta je imela 30 hišnih števil. **Primorska cesta**, ki je imela 6 hišnih števil, je vodila iz gornjega dela glavnega trga proti soteski Penk naprej v Savinjsko dolino. Pomembnejše stavbe na Primorski cesti so bile: št. 1 (Vogalna hiša), št. 2 (Vila Franz Woschnagg, kasneje zdravstveni dom) in industrijski vhod v Tovarno usnja Šoštanj.

Po tujih politikih so poimenovali **Massarykovo cesto**,⁷⁸ ki je kazala na zgodovinsko panslovansko in sodobno navezanost nove nacionalne in politične jugoslovanske tvorbe. Cesta je imela 11 hišnih števil. **Nova ulica** je izražala zgolj novo stanje in je imela 4 hišne številke. **Sokolska cesta**, ki je poimen-

⁷⁵ V polnih 50-letih je dobil visoka odlikovanja in zahvale. Kot zaveden Slovenec je sodeloval tudi s Slomškom in napisal nekaj šolskih knjig, deloval je kot sadjar, čebelar in uvajal hranilništvo.

⁷⁶ Povzeto po Aplinc, Vošnjaki industrialci iz Šoštanja. Šoštanj.

⁷⁷ Vošnjak, Spomini.; Aplinc: Vošnjaki industrialci iz Šoštanja.

⁷⁸ Tomaš Garrigue Masaryk (1850–1937) je bil prvi predsednik Češkoslovaške 1918 do 1935.

sko izpostavljala nacionalni in državotvorni pomen sokolske organizacije, je vodila od Sokolskega doma do Koroške ceste in je imela 11 hišnih številok.

Obdobje okupacije 1941–1945

Takoj po prevratu je nemški okupator spreminjal zunanjo podobo dežele. Odstranili so slovenske napise in jih nadomestili z nemškimi.⁷⁹ V Velenju je župan Tischler pripravil seznam krajev z dvojezičnim poimenovanjem, vendar niso bili nikoli nameščeni.⁸⁰ *Jutro* (1941) prinaša novico o poimenovanju občin. Okrajni vodja je »prekrstil« nekatere občine v celjskem okraju. Šoštanj je bil poimenovan Schönstein in der Steiermark, Šmartno ob Paki je bilo poimenovano v Packenstein. V občini Schönstein in der Steiermark so naselja dobila naslednja imena: Šoštanj – Schönstein, Družmirje – Schmersdorf, Gaberke – Gaberk, Lokovica – Lokowitzen, Ravne – Raune. V takratni občini Topolšica je Topolšica dobila ime Topolschitz, Bele vode – Weisswasser, Št. Florjan – St. Florian, Skorno pri Šoštanju – Skorno Schönstein, Šentvid – St. Veit, Zavodnje – Savodne.⁸¹ Omenjene navedbe potrjuje tudi karta poštnege območja Šoštanj iz 1943.⁸²

Odstranjeni so bili vsi slovenski napisi z izjemo slovenskih napisov na pokopališčih, cerkvah, znamenjih, opozorilni napisi (železnica in križišča). Četrtega julija 1943 so dobili kraji v občini Šoštanj nova imena: Lokowitzen – Bergwiesen, Raune – Forchtenegg, St. Veit – Kärntnerthörl (prelaz proti Črni), St. Florian bei Schönstein – Katzenstein, Savodne – Schauenberg (zaradi lepega razgleda), Skorno Schönstein – Schorling, Topolschitz – Warmbad Schönstein. Z novim poimenovanjem je želel okupator izbrisati sledi slovenstva v krajevnih imenih. Dve poimenovanji so iskali v gradovih, termalnem vrelcu, poimenovanje Lokovice v Bergwiesen pa je bilo glede na lego neprimerno.⁸³

⁷⁹ Straka, Manfred; Sattner, Wilhelm: Ortsverzeichnis zur Gemeindegrenzkarte von Untersteiermark. Građivo za interno uporabo je vsebovalo nemška imena krajev, ki so bila v uporabi v habsburški monarhiji.

⁸⁰ Ževart, Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini, str. 95.

⁸¹ *Jutro*, Iz Spodnje Štajerske. 8. oktober 1941, XIX, leto XXI, št. 236, str. 5.

⁸² MUS, Fond TUŠ, AŠI, m. 4, sig.1, Plan des Postenbereiches Schönstein.

⁸³ Ževart, Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini, str. 95–96.

Po okupaciji 1941 so bile odstranjene rdeče jugoslovanske hišne tablice, ki so bile nadomeščene v zeleni štajerski barvi. Glede na ohranjene hišne številke, številčenje ni bilo spremenjeno. Podatkov o okupatorjevem poimenovanju ulic ni najti, vemo pa, da je bila uporabljena nemška oblika pisanja krajevnih imen.⁸⁴ Vendar ne prav v vseh primerih. Prebivalstvo je v kolektivnem spominu ohranilo spomin na Adolf Hitler Platz⁸⁵ in Mussi Gasse,⁸⁶ kar dokazujejo ohranjene hišne številke. Po generalu Lanzu naj bi bil poimenovan glavni trg v Šoštanju.⁸⁷ Vodnikov trg v Šoštanju je bil poimenovan po vice-admiralu Wilhelmu von Tegetthoffu (1827–1871).⁸⁸ Poimenovanje po Horstu Weesslu navajamo zaradi morebitnega evidentiranja v prihodnosti. Prešernov trg pa naj bi bil poimenovan v Helden Platz (trg herojev).⁸⁹ Te navedbe bo potrebno v prihodnosti še potrditi.

Kot primer poimenovanja hišnih ulic skozi čas je predstavljena hišna številka 71. Po prvem številčenju opisanem v Franciscejskem katastru se je številka 71 obdržala vse do leta 1930, ko je bila poimenovana kot Mussijeva pot. V času okupacije se je poimenovanje obdržalo v nemški obliki, po poimenovanju 1953 pa je hiša dobila novo hišno številko 1 na Gregorčičevi cesti.

Kot naslednji primer poimenovanja ulic skozi čas je predstavljena hišna številka 10. Po prvem številčenju opisanem v Franciscejskem katastru se je številka 10 obdržala vse do leta 1930, ko je bila poimenovana kot Levstikova cesta 4. V času okupacije je bila poimenovana kot Rosegger Gasse 4.⁹⁰ Leta 1953 pa je dobila hišno številko 2 na Levstikovi cesti.

⁸⁴ Ževart, Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini, str. 95.

⁸⁵ Ustni vir: Edi Vučina, Šoštanj, 2017; Ustni vir: Danilo Čebul, Šoštanj, 2017.

⁸⁶ Zasebna zbirka Vlado Kojc, Šoštanj.

⁸⁷ Ževart, Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini, str. 76.

⁸⁸ Ustni vir: Danilo Čebul, Šoštanj, 2017. Čebulovo trditev potrjuje uradni dopis finančnega urada, ki ga hrani vir.

⁸⁹ Ustni vir: Danilo Čebul, Šoštanj, 2016. Čebul trditev dokazuje s pismi njegovega starega očeta, ki jih je pošiljal iz koncentracijskega taborišča Dachau na naslov njegove sestre pri Tržanu v Šoštanju.

⁹⁰ Peter Rosegger (1843–1918) je bil Avstrijski pisatelj in pesnik, nominiran za Nobelovo nagrado.

Hišne tablice skozi čas (Zasebna zbirka Vlada Kojca, Šoštanj.)

Hišne tablice skozi čas (Zasebna zbirka Boštjana Vrhovnika, Šoštanj.)

Hišne tablice skozi čas, Glavni trg (Zasebna zbirka Edi Vučina, Šoštanj.)

Poimenovanje ulic in trgov 1953

Po drugi svetovni vojni je prišlo po spremembi državne strukture in družbenega sistema tudi do sprememb na področju poimenovanja ulic, ki so potekale v skladu z zakonom o imenih naselij in označevanju trgov, ulic in hiš iz leta 1948.⁹¹ Zakon je med drugim določal, da se za imena ulic in trgov lahko uporabijo imena znamenitih oseb, dogodkov, datumov, zemljepisna, zgodovinska imena itn. »Ne smejo pa se uporabiti imena oseb in dogodkov, ki niso bili v skladu s trenutno družbeno in narodnostno stvarnostjo. Preimenovanje naj poteka tako, da ne bo okrnjena zgodovinska kontinuiteta, da pa mora v novih imenih ulic in trgov dobiti svoj odsev iz NOB.«⁹²

⁹¹ Zakon iz 23. februarja 1948.

⁹² Valenčič, Traven, Ljubljanske ulice, str. 16.

Leta 1953 v dopisu Ljudskega odbora mestne občine Šoštanj o »preimenovanju in obeležbi ulic« najdemo podroben seznam ulic in trgov.⁹³ V dopisu je podrobno navedeno, da so uvedene spremembe v skladu z zakonom⁹⁴ in sklepom MLO Šoštanj z dne 1. junija 1948 in odlokom OLO Mozirje z dne 27. januarja 1948.⁹⁵ Z novimi imeni, ki so spominjala na NOB, revolucijo ter na za osvoboditev zaslužne osebe so bili spremenjeni predvsem nazivi, ki niso več ustrezali novi družbeni stvarnosti. Nove napisne table so bile nameščene na vsakem vhodu v ulico, cesto, trg ali naselje. Nove hišne tablice so prejeli tudi hišni lastniki po novem zaporedju hi-

⁹³ SI_ZAC, OLO Šoštanj, f1, 1953,

⁹⁴ Zakon o ljudskih odborih, čl. 12 in 50; Uradni list LRS št. 10/48, Zakon o imenih naselij in označbi trgov, ulic in hiš; Uradni list LRS št. 24/136-52, Pravilnik o označevanju imen naselij, ulic in trgov ter označevanju hiš.

⁹⁵ SI_ZAC, OLO Šoštanj, f1, 1953.

šnih številčk.⁹⁶ Stare tablice iz Kraljevine Jugoslavije so bile rdeče barve z belim napisom, imele pa so modro – belo obrobo. Nove tablice so ohranjale rdečo barvo z belim napisom in belo obrobo.

Šoštanjski trgi

Glavni trg je po drugi svetovni vojni postal del splošnega ljudskega premoženja,⁹⁷ nato pa je bil leta 1953 poimenovan **Trg maršala Tita**, kasneje, v 80. letih pa je bil poimenovan v **Trg bratov Mravljakov**, kar je ostalo nespremenjeno tudi po osamosvojitvi Slovenije 1991. Trg je bil poimenovan po bratih Mravljak iz Šoštanja. Dušan (1914–1943) je bil zdravnik, partizan in je padel 1943 v Pohorskem bataljonu, njegov brat Božo (1917–1942) je bil predvojni komunist, partizan in je bil ustreljen kot talec 1942.

Danes ima Trg bratov Mravljakov zaradi preštevilčenja 16 hišnih številčk. Občinska stavba št. 9 (prej št. 7), ki ji sledimo skozi čas, je imela to vlogo vse do petdesetih let (1955), ko je bil sedež občine prestavljen v novo stavbo (hišna št. 12), ki je nastala v gornjem delu Trga svobode. Stavba stare občinske stavbe (hišna št. 9) na Trgu bratov Mravljakov je bila 1985 po odloku o razglasitvi kulturnih in zgodovinskih spomenikov v občini Velenje razglašena za kulturni, oziroma zgodovinski spomenik. Leta 1974 je Društvo upokojencev Šoštanj postalo imetnik pravice uporabe nekdanje občinske stavbe št. 9.⁹⁸ Marijin kip, postavljen sredi trga leta 1892, je zaznamoval njegovo podobo vse do leta 1952, ko je bil po 60 letih odstranjen. Po 38 letih (1990) je bil kip ponovno postavljen v trgu, vendar z orientacijo proti severozahodu.⁹⁹

Na **Prešernovem trgu** je prišlo po drugi svetovni vojni do večjih sprememb, porušenih je bilo več manjših hiš (št. 15, 13, 12) in gospodarskih poslopij v zgornjem zahodnem delu, kjer je bila 1955 zgrajena nova stavba občine in razširjena Aškerčeva cesta.¹⁰⁰ Leta 1953 je bil dotedanji Prešernov trg

poimenovan kot **Trg svobode**, v katerem je bilo 10 hišnih številčk. Po preureditvi trga je bil vanj postavljen spomenik padlim borcem in žrtvam okupatorjevega nasilja iz Šoštanja in okolice v času druge svetovne vojne.¹⁰¹ Spomenik je bil sprva izveden v belem marmorju, po preureditvi pa je bil izveden v črnem marmorju. Pomembnejše stavbe na trgu so: Dom sindikatov, stavba občine (1955),¹⁰² stavba Konzumnega društva za Slovenijo¹⁰³ zgrajena 1925 (kasneje Kovinotehna), ki je bila porušena 2009. V spodnjem delu trga je bila 1969 zgrajena betonsko opečna stavba trgovine Merx na mestu prvega gasilskega doma Prostovoljnega gasilskega društva Šoštanj (prej Freiwillige Feuerwehr Schönstein, ustanovljeno 1879), ki je dobilo novo stavbo pri novem mostu proti termoelektrarni.

Vodnikov trg je bil leta 1953 preimenovan v **Prešernov trg**, ki je imel 10 hišnih številčk, kar se je obdržalo vse do današnjega časa. V 80-ih letih je bilo porušenih več hiš, ki so jih nadomestile visoke stanovanjske stavbe – bloki, ki s svojo pojavo izstopajo iz starega trškega jedra in omejujejo mestno veduto. Vodnikovo ime pa se je v Šoštanju vendarle ohranilo, kot **Vodnikova cesta** (prej Mihaela Vošnjaka cesta) z eno hišno številko. Cesta povezuje Tekavčevo cesto in cesto Matije Gubca. Leta 2013 je imela Vodnikova cesta 3 hišne številke.

Šoštanjske ulice

Pri poimenovanju ulic in trgov 1953 je bil deloma ohranjen nabor geografskih imen, kot so **Koroška cesta**, **Goriška cesta** (prej Medvedova), **Metleče**, **Primorska cesta**, **Korotanska cesta**, ki je bila kasneje poimenovana v **Tekavčevo cesto** in **Tovarniška cesta** ter **Nova cesta**, ki sta obdržali svoje poimenovanje vse do danes. Za poimenovanje so bila uporabljena tudi imena znanih Slovencev s področja kulture. Taki primeri so **Aškerčeva cesta**, **Cankarjeva cesta**, **Levstikova cesta**, ki so obdržale poimenovanje. Novo poimenovanje pa so predstavljale: **Gregorčičeva cesta**, **Prešernov trg**, **Vo-**

⁹⁶ SI_ZAC, OLO Šoštanj, f1, 1953.

⁹⁷ Zemljiška knjiga, Zgodovinski izpisek iz stare knjige, vl. št. 226 k.o. Šoštanj, Vložek 28. marec 1950.

⁹⁸ Zemljiška knjiga, Zgodovinski izpisek iz ročne knjige, vl. št. 526, k.o. Šoštanj.

⁹⁹ SI_ZAC, Občina Šoštanj, AŠ 2, m. 1925, Splošne zadeve.

¹⁰⁰ Stavba občine je bila zgrajena 1955.

¹⁰¹ Osrednji spomenik na katerem so imena 249 padlih borcev in žrtev okupatorjevega nasilja iz Šoštanja, Družmirja, Gaberk, Raven, Topolšice, Belih vod, Florjana in Lokovice. Spomenik je projektiral ing. Zdenko Didek, izdelal pa ga akademski kipar Božo Pengov.

¹⁰² Kljajič, Velenje po letu 1945, str. 365.

¹⁰³ SI_ZAC, Občina Šoštanj, AŠ 2, m. 1925, Splošne zadeve.

dnikova cesta. Gregorčičeva cesta (prej Mussijeva pot) je bila poimenovana po duhovniku in pesniku Simonu Gregorčiču (1844–1906). Danes ima ulica dve hišni številki.

Po pripadnikih partizanskega gibanja, ki niso bili iz Šoštanja, so bile poimenovane Heroja Rozmana naselje, Ulica Lole Ribarja, Heroja Gašperja cesta, Heroja Tomšiča naselje, Šlandrova pot in Heroja Šercerja naselje. **Heroja Rozmana naselje** (prej Gorice) je bilo poimenovano po španskem borcu, partizanu, generalu in narodnemu heroju Francu Rozmanu – Stanetu (1912–1944). Cesta vodi od križišča pri Plamenici proti Goricam mimo Ježovnika. **Ulica Lole Ribarja** (prej Kolodvorska cesta) je bila poimenovana po politiku, komunistu in narodnemu heroju Ivu Loli Ribarju (1916–1943). Ulica je segala od križišča pri Kajuhovem domu do reke Pake, na kateri je bil na začetku 50. let zgrajen most, zato je bila ulica podaljšana vse do Termoelektrarne Šoštanj. Ulica ima danes 11 hišnih številk. **Heroja Gašperja cesta** (prej Masarykova) vodi od križišča Koroške ceste do Metleč proti Topolšici in ima 17 hišnih številk. **Heroja Tomšiča naselje** (prej Prode), ki je imelo 1953 tri hišne številke, je bilo poimenovano po Tonetu Tomšiču – Gašparju (1910–1942). Danes tega poimenovanja v Šoštanju ne najdemo več. Ob izgradnji kulturnega doma (1974) z glasbeno šolo in zdravstvenega doma z lekarno 1960 je na tem področju nastal nov **Lampretov trg**, ki ima danes 4 hišne številke. Trg je dobil ime po šoštanjskem rojaku, duhovniku Jožetu Lampretu (1903–1969). Del tega področja, nekdanj imenovano Sejmišče, je bil tudi znani šoštanjski bazen (cesta Lole Ribarja), zgrajen 1964. Zaradi dotrajanosti in novih gospodarskih namenov ga je 2009 nadomestil nakupovalni center. **Šlandrova pot** (prej Strma pot) je bila poimenovana po Slavku Šlandru – Alešu (1909–1941), predvojnem komunistu, ki so ga leta 1941 kot talca ustrelili v Mariboru. Danes ima Šlandrova pot 8 hišnih številk. **Heroja Šercerja naselje** (prej Tičnica) je bilo poimenovano po Ljubu Šercerju (1915–1941). Poimenovanje je bilo spremenjeno in danes ima **Cesta Ljuba Šercerja** 9 hišnih številk.

Cerkvena pot je bila poimenovana kot **Partizanska pot** in Grajska cesta v **Cesto talcev**. Ob Cesti talcev stoji spomenik talcem, ki so bili ustreljeni po napadu na Šoštanj 10. oktobra 1941. Cesta vodi od gornjega dela Trga bratov Mravljakov proti Lo-

kovici, mimo Graščine do Križnika. Cesta talcev ima danes 25 hišnih številk. **Kajuhova cesta** (prej dr. Josipa Vošnjaka cesta) je bila poimenovana po šoštanjskem rojaku, pesniku in partizanu Karlu Destovniku – Kajuhu (1922–1944). Kajuhova cesta ima danes 29 hišnih številk. **Matija Gubca cesta** (prej Kocenova cesta) je bila poimenovana po simbolu kmečkih uporov Matiji Gubcu. Cesta vodi od Plamenice (bivša Strojnikova žaga) do Koroške ceste. Kasneje poimenovana Cesta Matije Gubca ima danes 14 hišnih številk.

Po slovenskih pokrajinah so bile leta 1953 poimenovane tri ceste. **Koroška cesta** je speljana proti severu čez prelaz Šentvid v Črno na Koroškem. Koroška cesta ima danes 56 hišnih številk. **Primorska cesta**, ki pelje proti zahodu skozi sotesko Penk v Savinjsko dolino, ima danes 23 hišnih številk. Obe cesti sta obdržali staro poimenovanje. **Korotanska cesta** (prej Sokolska cesta) je bila poimenovana z arhaičnim imenom za staro slovansko tvorbo Karantanijo. Nekaj let kasneje je prišlo do novega poimenovanja v **Tekavčevo cesto**. Poimenovana je bila po družini Tekavc: Jože, Jožefa, Marica, Jože–Pumi, ki so padli kot partizanski borci leta 1942–1943. Družina Tekavc je živela na Tekavčevi cesti, ki ima danes 17 hišnih številk.

Danes je poimenovanje ulic in trgov z nekaj manjšimi spremembami praktično enako kot leta 1953. Spremembe so opazne kot jezikovno drugačen zapis: Ulica Lole Ribarja v Cesta Lole Ribarja, Matije Gubca cesta v Cesta Matije Gubca, Heroja Gašperja cesta v Cesta heroja Gašperja. Dve naselji sta bili spremenjeni v cesti: Heroja Rozmana naselje v Cesta heroja Rozmana, Heroja Šercerja naselje v Cesta heroja Šercerja. Povsem je bilo spremenjeno poimenovanje Trg maršala Tita v Trg bratov Mravljakov, Heroja Tomšiča naselje v Trg Jožeta Lampreta, Korotanska pa je bila spremenjena v Tekavčevo cesto. Obrežje je bilo nekdanj področje, kjer je danes Termoelektrarna Šoštanj, ki pa je po izgradnji mostu čez Pako dobila na podaljšani ulici Lole Ribarja hišno št. 18 (nekaj hiš je bilo do danes odstranjenih). Z Goric je bilo od srede 70. let prejšnjega stoletja zaradi intenzivnega delovanja Rudnika lignita Velenje odstranjeno večje število hiš, farna cerkev sv. Mihaela, župnišče, kaplanija in Kulturni dom (prej Slomškov dom). Nova ulica danes nima več hišnih številk. Zmanjšalo se je tudi število hiš na Cankarjevi cesti.

Ulice in število hiš v Šoštanjju leta 1931, 1953 in 2013¹⁰⁴

	Poimenovanje leta 1930	Poimenovanje leta 1953		Poimenovanje 2013	
	Ulica/trg	Št. hiš	Ulica/trg	Ulica/trg	Št. hiš
1	Aškerčeva cesta	28	Aškerčeva cesta	Aškerčeva cesta	32
2	Cankarjeva cesta	15	Cankarjeva cesta	Cankarjeva cesta	25
3	Cerkvena pot	8	Partizanska pot	Partizanska pot	16
4	Grajska cesta	11	Cesta talcev	Cesta talcev	25
5	Na Goricah	6	Heroja Rozmana naselje	Cesta heroja Rozmana	6
6	Grad	1	–	–	–
7	Kolodvorska cesta	4	Ulica Lole Ribarja	Cesta Lole Ribarja	11
8	Koroška cesta	30	Koroška cesta	Koroška cesta	56
9	Kocenova cesta	9	Matije Gubca cesta	Cesta Matije Gubca	14
10	Kralja Petra trg/Glavni trg	14	Trg maršala Tita	Trg bratov Mravljakov	16
11	Levstikova cesta	10	Levstikova cesta	Levstikova cesta	18
12	Massarykova cesta	11	Heroja Gašperja cesta	Cesta heroja Gašperja	17
13	Medvedova cesta	11	Goriška cesta	Goriška cesta	9
14	Musijeva pot	3	Gregorčičeva cesta	Gregorčičeva cesta	2
15	Metleče naselje	13	Metleče	Metleče	79 ¹⁰⁴
16	Nova ulica	4	Nova ulica	–	–
17	Na Prodeh	3	Heroja Tomšiča naselje	Trg Jožeta Lampreta	4
18	Primorska cesta	6	Primorska cesta	Primorska cesta	23
19	Prešernov trg	13	Trg svobode	Trg svobode	10
20	Sokolska cesta	11	Korotanska/Tekavčeva	Tekavčeva cesta	17
21	Strma pot naselje	6	Šlandrova pot	Šlandrova pot	8
22	Vodnikov trg/ul	7	Prešernov trg	Prešernov trg	10
23	Miha Vošnjaka cesta	2	Vodnikova cesta	Vodnikova cesta	3
24	dr. Josipa Vošnjaka cesta	17	Kajuhova cesta	Kajuhova cesta	29
25	Tovarniška pot	4	Tovarniška pot	Tovarniška pot	14
26	Tičnica	10	Heroja Šerčerja naselje	Cesta heroja Šerčerja	9
27	Slomškov trg	1	–	–	–
28	Obrežje	–	–	–	–
	SKUPAJ	258			453

Sklep

Poznati mesto, pomeni spoznati njegov značaj, ki ga zaznavamo skozi njegove ulice in trge, parke in poti, vodne in zelene površine. Pozorno opazovanje odkriva spremembe, s katerimi je bil življenjski vsakdan Šoštanjčanov moderniziran tudi z morda manj opaznimi, pa vendarle potrebnimi hišnimi številkami. Z industrializacijo se je močno poveča-

lo število hiš, povečalo se je tudi število prebivalstva. Od prvega številčenja hiš, ki se je obdržalo vse do začetka tridesetih let 20. stoletja, je mesto dobilo ulice, trge in poti, v kasnejši dobi tudi manjši park. Modernizacijo je zaustavil čas druge svetovne vojne, po vojni pa močan industrijski razvoj vzhodnega dela Šaleške doline. Ob prvem poimenovanju ulic in trgov odkrivamo tako stara poimenovanja kot tudi nova, ki so se navezovala na osebnosti iz zgodovine in predvsem slovenske kulture. V času druge svetovne vojne je nemški okupator v skladu z raznarodovalnimi nameni močno posegel na to področje. Preimenovana ali ponemčena so bila vsa imena ulic in trgov. Kasnejša povojna poimenovanja so sledila novi družbeni stvarnosti, uporabljaje-

¹⁰⁴ SI_ZAC, Občina Šoštanj, AŠ 3, m. 1930, Seznam ulic v Šoštanjju; SI_ZAC, OLO Šoštanj, AŠ 89, sign. 417, Preimenovanje ulic v Šoštanjju 1953; Občina Šoštanj, Poimenovanje ulic 2013. V višjem skupnem številu hiš so upoštevane tudi nekatere hiše izven mesta.

¹⁰⁵ Podatek je iz 2016, vir: Občina Šoštanj, urad za Okolje in prostor.

na so bila predvsem po izstopajočih osebnostih iz narodnoosvobodilnega ali revolucionarnega boja.

Primerjava seznamov ulic in števila hišnih številk kaže na to, da se od prvotnega poimenovanja leta 1930 število ulic ni povečalo, po drugi strani pa se je število hišnih številk na nekaterih območjih mesta močno zmanjšalo. V zadnjem času se število novih hiš povečuje na nekaterih nepozidanih mestnih površinah, vendar je to manj opazno ob povečanju okoliških naselij. Ta pojav priča o zastoju širitve mesta v primerjavi z drugimi okolji, za kar je bilo v preteklosti več razlogov: pospešena industrializacija, izkoriščanje premoga in širitev področja ugreznine, spremembe državnih struktur in hkratno poimenovanje ulic in trgov, selitev sedeža občine itn. Vse to pa je imelo za posledico migracije, to je bil sprva proces dnevnih migracij k delovnemu mestu, kasneje pa je prišlo do končne izselitve. Vendar je izseljevanje realno zajemalo veliko večje območje od obravnavanega v pričujoči razpravi. Gre za velik del Šoštanja, naselja Družmirje, Preloge, del Gaberk, ki so v občini Šoštanj doživela izjemno degradacijo okolja in končno izselitev prebivalstva. Obravnava tega širšega območja prav gotovo presega okvir te razprave in predstavlja izziv za prihodnost. Kljub negativnim trendom in stagnaciji pa v zadnjih desetletjih Šoštanj počasi vendarle dobiva podobo mesta, ki pa ga danes ne zaznamuje več usnjarstvo, ampak energetika in drugi gospodarski dejavniki Šaleške doline. Od osamosvojitve 1991 in vnovične ustanovitve občine Šoštanj 1995 je spričo nove družbene stvarnosti prišlo do novih pobud za poimenovanje ulic in trgov v Šoštanju, vendar pa iz različnih razlogov slednje niso bile uspešne.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije (AS)

AS, 177/C/F/C411/s/PT.

AS, 177/C/R/C411/g/E01 in E02.

AS, Franciscejski kataster 1825 za Šoštanj, C206A03.

AS, Zbirka kart in zemljevidov, Franciscejski kataster Šoštanj, 1825.

Geodetska uprava Velenje

Geodetski načrti Šoštanj/0959/

ZKN_2880/0959_2880_0006.djvu

Geodetski načrti Šoštanj/0959/

ZKN_2880/0959_2880_0010.djvu.

Kataster Šoštanj/ZKN_2880/0959_0006.djvu (1875).

Kataster Šoštanj/ZKN_2880/0959_2880_0010.djvu (1905).

Muzej usnjarstva Šoštanj

MUS, Fond TUŠ, AŠ1, m. 4, sig.1, Plan des Postenbereiches Schönstein.

Muzej Velenje (MV)

Janisch, Josef Andreas: *Topografisch-statistisches Lexikon von Steiermark*: mit historischen Notizen und Anmerkungen. Bd. 3.: S–Z, str. 753–1492. Graz: Leykam–Josefstahl, 1878.

Schmutz, Carl: *Historisch Topografische Lexicon von Steyermark*, III. Theil. Bd. Graz, 1822.

Zalar, Zalka: *Spomini na preteklo dobo*. 1. in 2. zvezek. Rokopis, 1952.

Muzej Velenje, Muzej usnjarstva na Slovenskem: Schönstein, Hauptplatz 1908, M Ruppe, 1908, akvarel.

Nadžkofijski arhiv Maribor (NŠAM)

NŠAM, Status Animarum 1846–1852, 1869–1878, 1889–1915, 1916–1924.

Občina Šoštanj

Poimenovanje ulic 2013.

Okrajno sodišče Velenje

Zemljiška knjiga, Zgodovinski izpisek iz ročne knjige, vl. št. 526, k.o. Šoštanj.

Zemljiška knjiga, Zgodovinski izpisek iz stare knjige, vl. št. 226, k.o. Šoštanj.

Zavod za varstvo kulturne dediščine, območna enota Celje (ZVKDS OE Celje)

ZVKD, OE Celje, Strokovne podlage za razglasitev kulturnih spomenikov v občini Šoštanj, 2005.

Zgodovinski arhiv Celje (ZAC)

- SI_ZAC/1019, Družina Woschnagg, AŠ 1, Kupno pismo 14. februar 1788.
 SI_ZAC/0060, Občina Šoštanj, AŠ 2, m. 1925, Splošne zadeve.
 SI_ZAC/0060, Občina Šoštanj, AŠ 3, m. 1928–1940.
 SI_ZAC/0060, Občina Šoštanj, AŠ 0060/027/00010, m. 1930, Seznam ulic v Šoštanju, 28. oktober 1930.
 SI_ZAC/0060, Občina Šoštanj, AŠ 3, mapa 1931, Seznam prebivalstva 1925–1931.
 SI_ZAC/0180, OLO Šoštanj, AŠ 88, sig. 417, Preimenovanje ulic.
 SI_ZAC/0180, OLO Šoštanj, AŠ 89, 417/1–53, št. 18/3–53, Preimenovanje in obeležba ulic.
 SI_ZAC/0201, MLO Šoštanj, 01, 1953, Seznam zgradb po hišnih številkah za naselje Bele vode, Družmirje, Preloge, Gaberke, Lokovica, Ravne, Skorno, Šoštanj, Topolšica, Zavodnja.

Zasebni viri

- Zasebna zbirka Boštjan Vrhovnik, Šoštanj.
 Zasebna zbirka Szabo Štefan, Šoštanj, ser. 104/4, 2. december 1931.
 Zasebna zbirka Vlado Kojc, Šoštanj.
 Zasebna zbirka Edi Vučina, Šoštanj.

Časopisje in serijske publikacije

- Domovina*. Iz Šoštanja, l. 2, 2. julij 1892, št. 34, str. 147.
Gemeinden Ortshaften Derzeichnik, Obersteiermark III. Graz: 1900.
Jutro. Iz Spodnje Štajerske, l. 21, 8. oktober 1941, št. 236, str. 5.
Obširen imenik krajev na Štajerskem. Wien: c. kr. Statistična centralna komisija, 1883, str. 256–259.
Orts-Repertorium des Herzogthumes Steiermark auf Grundlage der Volkszählung vom 31. 12. 1869 bearbeitet. Graz: k. k. statistischen Central-Commission, 1872, str. 128–131.

- Službene novine Kraljevine SHS*, 14. 8. 1929, Zakon o zemljiškem katastru.
Specialni krajevni repertorij Avstrijskih dežel, izdelan na podlagi ljudskega štetja z dne 31. 12. 1910. IV. Štajersko. Dunaj: c. kr. Statistična centralna komisija, 1918, str. 141–143.
Specialni repertorij krajev na Štajerskem: na novo predelan po rezultatih popisa ljudstva dne 31. decembra 1890. Wien: c.kr. Centralna statistična komisija, 1893, str. 358–363.
Südsteiersche Post. Schönstein, l. 12, 2. julij 1892, št. 62, str. 2.
Uradni list LRS št. 10/48, Zakon o imenih naselij in označbi trgov, ulic in hiš.
Uradni list LRS št. 24/136–52, Pravilnik o označevanju imen naselij, ulic in trgov ter označevanju hiš.
Vorläufige ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den im reichsräte vertretenen Königreichen und Ländern. Brünn: k. k. Statistischen Zentralkommission, 1911, str. 27.

Ustni viri

- Danilo Čebul, Šoštanj, 2016, 2017.
 Jože Delopst, Šoštanj, 2017.
 Vlado Kojc, Šoštanj, 2016.
 Edi Vučina, Šoštanj, 2017.
 Marija Žugelj, Celje, 2017.

Literatura

- Aplinc, Miran: *Stanovati v Šoštanju*. V: Planko, Lado (ur.): Šaleški razgledi. Velenje, zv. 14., leto 2012.
 Aplinc, Miran: *Vošnjaki industrialci iz Šoštanja*. Šoštanj: Zavoda za kulturo, 2005.
 Avguštin, Cene: *K problematiki meščanske stanovanjske kulture v 16. in 17. stoletju na Gorenjskem*. V: Zbornik za umetnostno zgodovino. Nova vrsta, l. 7 (1965), str. 93–106, 94.
 Curk, Jože: *Delež italijanskih gradbenikov na Štajerskem v 16. in 17. stoletju*. V: Zbornik za umetnostno zgodovino. Nova vrsta, l. 7 (1965), str. 37–72, str. 58.
 Curk, Jože: *Trgi in mesta na slovenskem Štajerskem: urbano gradbeni oris do začetka 20. stoletja*. Maribor: Založba Obzorja, 1991.

- Golec, Boris: *Zemljiški katastri 18. in 19. stoletja kot vir za stavbno, gradbeno in urbanistično zgodovino slovenskega ozemlja*. V: Arhivi, 33, 2010, št. 2, str. 339–396.
- Grabnar, Marija in Rajšp, Vincenc: *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787*, Karte, 5. zvezek. Ljubljana: Znanstveno raziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti in Arhivi Republike Slovenije, 1999, sekcija 163.
- Grabnar, Marija in Rajšp, Vincenc: *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787*, Opisi, 5. zvezek. Ljubljana: Znanstveno raziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti in Arhivi Republike Slovenije, 1999, sekcija 163, str. 41–60.
- Hribernik, Franc in Ravnikar, Tone (ur., avtor dodatnega besedila): *Mesto Šoštanj – zgodovinski opis*. Šoštanj: Občina Šoštanj, 1998.
- Kaiser, Joseph Franz: *Litografirane podobe slovenještajerskih mest, trgov in dvorcev* (Stara Kaiserjeva suita 1824–1833). Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 1999.
- Kljajič, Damijan: *Velenje po letu 1945*. V: Ravnikar, Tone (ur.): *Velenje, Razprave o zgodovini mesta in okolice*. Velenje: Mestna občina, 1999, str. 359–413.
- Koren Božiček, Milena: *Umetnostno zgodovinski oris mestnega jedra in ostalih objektov v Šoštanju*. V: Ravnikar, Tone (ur.): *Prispevki k zgodovini Šaleške doline. Šaleški razgledi 2*. Titovo Velenje: Kulturni center Ivan Napotnik, 1989, str. 134–169.
- Korošec, Branko: *Naš prostor v času in projekciji*. Ljubljana: Geodetski zavod SR Slovenije, 1979.
- Krajevni leksikon Dravske banovine.
- Poles, Rok: *Internetno brskanje*. V: List: revija za kulturna in druga vprašanja občine Šoštanj in širše – Kulturni listi, leto XXI, št. 18, september 2016, str. 14.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji, med Solčavskim in Kobanskim: občine Mozirje, Velenje, Slovenj Gradec, Ravne, Maribor – Ruše*. 4. knjiga, Ljubljana: Viharnik: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1993, str. 75–78.
- Straka, Manfred: *Ortsverzeichnis zur Gemeindegrenzkarte von Untersteiermark, Miesstal Übermurggebiet*. Graz, 1940.
- Studen, Andrej: *Moderni Avstrijski popisi prebivalstva 1857–1910*. V: Šterbenc Svetina, Barbara (ur.), Kolenc, Petra (ur.), Godeša, Matija (ur.): *Zgodovinski pogledi na zadnje državno ljudsko štetje v avstrijskem Primorju 1910*. Ljubljana: Založba ZRC, 2012, str. 25–36.
- Studen, Andrej: *Uvedba modernih popisov prebivalstva*. V: Cvirn, Janez (ur.): *Slovenska kronika XIX. stoletja*.- Knj. 1: 1800–1860. Ljubljana: Nova revija, 2001, str. 443–444.
- Valenčič, Vlado; Traven, Rezka: *Ljubljanske ulice: izdano ob 35. obletnici osvoboditve Ljubljane*. Ljubljana: Geodetska uprava Skupščine mesta, 1980.
- Vilfan, Sergej: *Pravna zgodovina Slovencev od naselitve do zloma stare Jugoslavije*. Ljubljana: Slovenska matica, 1961.
- Vogelnik, Dolfe: *Prebivalstvo LR Slovenije: Prebivalstvo po naseljih v razdobju 1869–1953*. 1. knjiga. Ljubljana: RSS, 1961, tipkopis.
- Vošnjak, Josip: *Spomini*. Ljubljana: Slovenska matica, 1982.
- Ževart, Milan: *Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini*. Ljubljana: Knjižnica OF 5, 1977.
- Žmavc, Janez: *Otok Walcheren: Mladost v mojem Šoštanju*. Slovenj Gradec–Šoštanj: Cerdonis in Zavod za kulturo, 2005.

Zusammenfassung

„JEDE GASSE, JEDER PLATZ UND JEDE STRASSE, AUCH WENN SIE NUR EIN HAUS HABEN, MÜSSEN EINEN EIGENEN NAMEN HABEN“

Von Hausnummern bis zur Benennung von Straßen und Plätzen in Šoštanj

Eine Stadt zu kennen bedeutet ihren Charakter zu kennen. Über Šoštanj sagen vor allem die älteren Bewohner, dass es eine Stadt mit dem Duft nach Leder ist. Dieser Charakter ist heute, nach der Stilllegung der industriellen Lederproduktion, nicht mehr fühlbar. Es kommen aber zunehmend andere Faktoren zum Tragen, mit denen die Stadt identifiziert wird. Die Benennung der Straßen, Plätze, Grünflächen und öffentlichen Räume stellt die Vergangenheit und das Leben der Stadt Šoštanj dar. Die Verkehrswege spiegeln den Raum, Orts-

namen, historische Ereignisse und Personen und ähnliches wider. Die Benennungen enthüllen das kollektive Gedächtnis der Stadt. Der Beitrag behandelt die Bedeutung der Umbenennungen von Straßen- und Platznamen. Die erste Benennung der Straßen in Šoštanj erfolgte im Jahr 1931, danach folgten Umbenennungen in der Zeit der Okkupation im Zweiten Weltkrieg. Die nächsten größeren Veränderungen waren im Jahr 1953 abgeschlossen und schließlich kam es noch zu Neubenennungen im letzten Vierteljahrhundert. Die Beurteilung der bisherigen Benennungspraxis soll darlegen, auf welche Art und Weise die Benennungen die Vergangenheit und Gegenwart sowie die Einbindung der Stadt in das weitere räumliche Umfeld spiegeln.

Šoštanj war seit der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts das Wirtschafts- und Verwaltungszentrum des Tales Šaleška dolina. Mit Verleihung der Stadtrechte 1911 waren die Bedingungen zur Benennung von Straßen und Plätzen gegeben, es kam jedoch damals noch nicht dazu. Zwanzig Jahre später, also im Jahr 1931 zur Zeit der Wirtschaftskrise, gelang unter Bürgermeister Dr. Fran Mayer der Ausbau der ersten öffentlichen Wasserleitung. In Verbindung damit kam es zur ersten Benennung der Straßen und Plätze. Mit Entwicklung des Kohlenbergbaus und der allgemeinen Industrialisierung ging die zentrale Rolle schlussendlich auf die Stadt Velenje über. Die Entwicklung von Šoštanj stagnierte und aufgrund des intensiven Kohlenbergbaus verlor die Stadt Raum und damit Straßen und Gebäude. Dieser Trend wurde erst vor wenigen Jahren gestoppt.

Zur größeren Übersichtlichkeit werden im Beitrag alle Benennungen chronologisch abgehandelt. Die Namen der Straßen von Šoštanj wurden in der Vergangenheit nach bedeutenden Persönlichkeiten der slowenischen und jugoslawischen Geschichte ausgewählt. Nach dem Zweiten Weltkrieg folgten einige Benennungen nach gefallenen Partisanenkämpfern, Revolutionären, Kommunisten und Volkshelden.

Schlagwörter: Šoštanj, Straßen und Plätze, Hausnummern, Kataster

Mateja Slovenc

»Kdor je šel s časom, lahko živi.«^{*}

Čezmejni kmetijski nakupi v času Jugoslavije

SLOVENC Mateja, univ. dipl. etn. in kult. antrop. in univ. dipl. inž. agr., Glinška ulica 9, SI-1111 Ljubljana

631.171:339.186(497.1:450)"1945/1991"
339.186: 631.171(497.1:450)"1945/1991"

»KDOR JE ŠEL S ČASOM, LAHKO ŽIVI«.

Čezmejni kmetijski nakupi v času Jugoslavije

Čezmejni kmetijski nakupi v času Jugoslavije so posredno vplivali na današnje stanje slovenskega kmetijstva. V prvem delu prispevka sta opisana agrarna politika Jugoslavije in položaj kmeta, ki je imel zemljo v zasebni lasti. S pomočjo literature o jugoslovanskem gospodarstvu in informacijah sogovornikov so predstavljene razmere, ki so nekaterim kmetom gmotno omogočile tudi večje kmetijske nakupe. V nadaljevanju se prispevek osredotoča na kmete, ki so živeli blizu meje, saj so ti lahko prvi prehajali mejo. Sledi poglavje o značilnostih čezmejnih kmetijskih nakupov v času Jugoslavije skozi prakse nakupovalcev in oris njihovih posledic.

Ključne besede: čezmejni kmetijski nakupi, Jugoslavija, kmetijska politika, deagrarnizacija, kmetijska mehanizacija

SLOVENC, Mateja, BA Ethnology and Cultural Anthropology, BA Agriculture, Glinška ulica 9, SI-1111 Ljubljana, Slovenija

631.171:339.186(497.1:450)"1945/1991"
339.186: 631.171(497.1:450)"1945/1991"

“THOSE THAT MOVE WITH THE TIMES
CAN LIVE”:

Cross-border agricultural purchases in Yugoslavia

Cross-border agricultural purchases in Yugoslavia indirectly influenced the situation in Slovenian agriculture today. The introductory part of the article describes the agricultural policy of Yugoslavia and the position of farmers who were private landowners. On the basis of the literature about the Yugoslav economy and first-hand oral accounts, the situation is presented that allowed some farmers to make large agricultural purchases. The article then focuses on farmers who lived near the border and were among the first who were allowed to cross it. The next section deals with the characteristics of cross-border agricultural purchases from the point of view of the buyers and a depiction of the consequences.

Key words: cross-border agricultural purchases, Yugoslavia, agricultural policy, de-agrarianization, agricultural machinery

* Naslov članka povzet po naslovu članka: N. P., *Kdor je šel s časom, lahko živi*, str. 532.

Podoba jugoslovanskega kmetijstva po 2. svetovni vojni, Prekmurje, junij 1949.
(Foto: Zvone Mahorič; hrani: Muzej novejšje zgodovine Slovenije)

Uvod

Slovenci, ki so živeli v Jugoslaviji, se danes z nostalgijo spominjajo nakupov kave, kavbojk in vinilnih plošč v Italiji in Avstriji od sredine 60. let do konca 80. let prejšnjega stoletja. V istem obdobju so čez mejo po semena, sredstva za varstvo rastlin in mehanizacijo hodili tudi številni kmeti. Nakupovalne prakse slovenskih kmetov izven meja skupne države do sedaj še niso bile raziskane. Jugoslovanski etnologi so se po letu 1945 v svojih delih osredotočali na koncept etničnosti in predsocijalistično obdobje, sočasnemu življenju pa niso namenili veliko pozornosti.¹ Po letu 1991 so se začele pojavljati prve raziskave potrošniških čezmejnih nakupov v Jugoslaviji. Božo Repe je edini avtor, ki poleg čezmejnih nakupov predmetov za vsakdanjo rabo in zabavo ljudi omenja tudi nakupe kmetijskih strojev in škropiv.² Pričujoči članek temelji na terenskem delu, opravljenem konec maja 2014. Štirje kmeti iz okolice Ljubljane in profesorja Biotehni-

ške fakultete Univerze v Ljubljani³ so v pogovorih opisali čezmejne nakupovalne prakse in gnotno stanje slovenskih kmetov v Jugoslaviji.

Položaj kmeta v Jugoslaviji, 1945–1991

Povojna leta in predvojen način kmetovanja

Kmetijska gospodarstva so v drugi svetovni vojni utrpela škodo na zgradbah, kmetijskih strojih, orodju, transportnih poteh ter odvzeti živini in poljščinah. Kmetijska zemljišča so bila opustošena in požgana. Komunistična partija Jugoslavije si je po vstopu na oblast leta 1945 zadala cilj, da v prvih povojnih letih obnovi in preobrazi gospodarstvo, torej tudi kmetijstvo. Dve leti po koncu vojne je bila v Sloveniji želja Komunistične partije po normalizaciji jugoslovanskega gospodarskega življenja le delno uresničena. Kmetijska proizvodnja v letu 1946 ni dosegla pričakovane ravni. Primanjkovalo

¹ *Prica po Habinc, Raziskave (post)socijalističnih koledarskih praznikov*, str. 82.

² *Repe, Tihotapijo so vse, razen ptičjega mleka*, str. 91–92.

³ V članku zaradi želje sodelujočih zanje uporabljam izraz »sogovornik«, vir pa navajam s kraticami njihovega imena in priimka.

je delovne sile, semen, umetnih gnojil in orodja, ki jih državni organi niso zagotovili v zadostnih količinah. Popravilo se je stanje živine, za načrti pa sta zaostajali pridelava in mehanizacija.⁴ Sogovornik se spominja, da so kmeti vse do leta 1960 uporabljali predvojno orodje, ki je bilo zastarelo, a še vedno uporabno, saj takratni čas finančno in politično gledano boljših pogojev ni dopuščal. Povečanje proizvodnje kljub velikim potrebam države po hrani zaradi stagniranja kmetijske tehnike ni bilo mogoče.⁵

Začasna ljudska skupščina je sredi leta 1945 je sprejela Zakon o agrarni reformi in kolonizaciji. Njegov cilj je bila odprava izkoriščevalskega značaja privatne lastnine, ki je oblast ni imela namena v celoti odpraviti. Na podlagi določil agrarne reforme so bili leta 1946 razlaščeni kmeti, ki zemlje niso obdelovali sami⁶ ali so jo dajali v zakup oziroma so imeli nad 25–30 hektarov obdelovalne zemlje. Kmetijska zemlja je bila dodeljena vsem, ki so jo želeli obdelovati, tudi kmetom brez zemlje in tistim, ki so je imeli za preživetje premalo.⁷ Agrarna reforma je zelo povečala število manjših kmečkih gospodarstev. Povprečna velikost kmetije je znašala 6,8 hektara, do leta 1981 pa se je zmanjšala za 1,3 hektara. Poleg majhnosti obdelovalnih posestev je na pospeševanje deagrarnizacije vplivalo dejstvo, da je v Jugoslaviji v vseh letih njenega obstoja v kmetijski lastniški strukturi prevladoval zasebni sektor. Za razvoj tega gospodarskega področja to ni bilo dobro izhodišče, saj je delež zasebnega sektorja v družbenem proizvodu padal.⁸ Veliko ljudi, ki so zemljo dobili z agrarno reformo, in mali kmeti, ki so se s kmetijstvom ukvarjali že pred drugo svetovno vojno, so iskali glavni vir zaslужka v neagrarnih gospodarskih panogah:⁹ »Pri nas ni bilo nikoli veliko denarja. Bilo je malo viška krompirja, oče je imel čebele. /.../ Mi, mali kmetije, smo šli pa

v šolo, da smo imeli službo, ker je bilo zaslужka na kmetiji premalo.«¹⁰

Po določenih agrarne reforme so bili do spomladi leta 1946 skoraj vsi kmetijski proizvodi »pod režimom načrtne razdelitve«.¹¹ To je pomenilo, da so morali kmeti pod administrativno določenimi pogoji oddajati presežke oziroma stopiti na trg. Večji in srednji kmeti so se odločili, da bodo pridelovali le še za lastne potrebe, presežkov pa niso želeli oddajati. Povečano povpraševanje po kmetijskih pridelkih in zvišanje njihovih cen ter problemi v preskrbi so omenjenim kmetom omogočili dvig življenjskega standarda.¹² Največ so zaslužili tisti, ki niso prodajali preko zadrug in so sčasoma našli nove tržne niše. Pridelek so samostojno prodajali v menze, hotele in domove za ostarele. Po mnenju sogovornika so med njimi prevladovali Ljubljanci,¹³ ki so pridelovali zelenjavo, in hmeljarji.¹⁴ Popoln državni monopol in nadzor nad uvozom ter slaba ponudba artiklov na jugoslovanskem trgu, ki bi jih kmeti potrebovali, so povzročili akumulacijo

Pobiranje krompirja, v ozadju traktor, star 40 let, okolica Ljubljane, avgust 2009. (Vir: Osebni arhiv J. K.).

⁴ Konjar, Bil je horuk v nove čase, 64–74; Prinčič, Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti 1945–1991, 15–27.

⁵ J. K., Transkript terenskega pogovora, str. 1.

⁶ Ti in tisti, katerih glavni poklic ni bilo poljedelstvo, so lahko obdržali 3–5 hektarov zemlje (Kosmatin Fras itd., Slovenika, str. 1798).

⁷ Čepič, Spreminjanje lastništva zemlje po drugi svetovni vojni, str. 145–156.

⁸ Prinčič, Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti 1945–1991, 262–263.

⁹ Čepič, Spreminjanje lastništva zemlje po drugi svetovni vojni, str. 154–156.

¹⁰ M. Š., Transkript terenskega pogovora, str. 1.

¹¹ Prinčič, Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti 1945–1991, 29.

¹² Čepič, Spreminjanje lastništva zemlje po drugi svetovni vojni, str. 156–157.

¹³ Bližina lokalnih industrijskih centrov je kmetom omogočila, da so služili s prodajo pridelka v omenjena središča, poleg tega pa se jih je veliko odločilo za zaposlovanje v industriji. Posebnost slovenske industrializacije je bil »kmet-industrijski delavec« (Novak, Periferna agrarna transformacija, str. 34).

¹⁴ R. B., Transkript terenskega pogovora, str. 1.

denarja nekaterih kmetov.¹⁵ Kopičenje denarja v zasebnem kmetijskem sektorju je bilo v nasprotju z željami oblasti, ki je podpirala »egalizacijo na vasi s poudarkom na prevladi majhnega in srednjega kmeta«.¹⁶

Vzpon in kriza jugoslovanskega kmetijstva

Politične spremembe v začetku 50. let prejšnjega stoletja, ki jih je sprožil spor z Informburojem leta 1948, so postopoma vodile v enoten sistem samoupravljanja, ki je bil z ustavo sprejet leta 1963. Vpliv države v gospodarstvu se je zmanjšal, uveljavljati se je začelo družbeno planiranje, tržne zakonitosti in večja odgovornost ter samostojnost podjetij pri gospodarjenju.¹⁷ V tem obdobju je oblast opustila kolektivizacijo kmetijstva, kmeti, ki so imeli zemljo v zasebni lasti, pa so ponovno postali ekonomski subjekti. Sprva je bila njihova ekonomska aktivnost omejena, saj so bile investicije države za povečanje kmetijske proizvodnje prenizke, dodatno pa jih je oviral leta 1953 sprejet zemljiški maksimum, ki je po novem znašal 10 hektarov obdelovalne zemlje.¹⁸ Spremenjena agrarna politika tako ni pripeljala do modernizacije kmetijstva, »naraščali so nenačrtna deagrarizacija, drobljenje posesti, nesmotrna raba kmetijskih zemljišč ter nepovezanost pridelovalcev, predelovalcev in trgovcev.«¹⁹ Po začetnem zagonu je kmetijska proizvodnja v letih 1962–1968 zastala. Naložbe države v kmetijstvo so se zmanjševale, cene kmetijskih pridelkov pa so se zvišale.²⁰ V začetku 60. let je bilo kmetov, ki jim je bilo obdelovanje zemlje edini vir zaslužka trideset odstotkov, v začetku naslednjega desetletja pa petina.²¹ »S prehodom večinskega dela prebivalstva v industrijski sektor se je relativno in absolutno povečal dohodek

kmečkega prebivalstva in narasla so razpoložljiva sredstva za investicije. Dodatno je pomemben vir sredstev za višanje kmečke življenjske ravni in investicije predstavljal tudi gozd.«²²

Posamezne republike so od 70. let prejšnjega stoletja dobile večje pristojnosti na področju agrarne politike. Slovenija je sprejela številne zakone o kmetijskih zemljiščih in socialnem položaju kmetov.²³ V omenjenem obdobju je prišlo do »tehno-loške posodobitve kmetijstva, segmentacije proizvodnje in večje usmerjenosti k tržni proizvodnji. Produktivnost v kmetijstvu, merjena z donosi na hektar, je bila visoka in je zagotavljala rast pridelave ne glede na zmanjševanje obdelovanih površin.«²⁴ Od leta 1956 do leta 1980 se je količina uporabljenih umetnih gnojil skoraj potrojila, gledano na hektar pa se je več kot podvojila.²⁵ V tistem obdobju je potekala tudi posodobitev kmetijske mehanizacije, saj so kmeti kupovali traktorje, nakladalke, pluge in druge kmetijske stroje.²⁶ Gospodarska kriza je v 80. letih v kmetijski panogi vplivala na zmanjšanje naložb, slabše pogoje kreditiranja in težave pri zagotavljanju deviz. V naslednjih letih je kmetijstvo najbolj prizadel neustrezen tečaj dinarja in zadrževanje rasti cen pridelkov. Konec 80. let se je kmet znašel v nevzdržnem položaju, ker zadrževane cene kmetijskih izdelkov niso pokrivale proizvodnih stroškov.²⁷

Prehajanja jugoslovanske meje zaradi kmetijstva

Prehajanja avstrijske in italijanske meje obmejnega prebivalstva pred letom 1960

Možnosti in značilnosti prehajanja jugoslovanske meje s severnimi sosedami so se skozi leta spreminjale, odražale pa so notranje politične in ekonomske razmere. V 50. letih in v začetku 60. let prejšnjega stoletja so bila potovanja v tujino omeje-

¹⁵ Mikuž in Živko, *Carina Jugoslavije v obdobju od 1944 do 1991*, str. 55.

¹⁶ Čepič, *Spreminjanje lastništva zemlje po drugi svetovni vojni*, str. 157.

¹⁷ *Kosmatin Fras itd., Slovenika*, str. 194 in 500; Prinčič, *Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti 1945–1991*, 51.

¹⁸ Lazarevič, *Dvestoletne poti slovenskega kmetijstva*, str. 8; *Kosmatin Fras itd., Slovenika*, str. 1798; Prinčič, *Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti 1945–1991*, 264.

¹⁹ *Kosmatin Fras itd., Slovenika*, str. 8.

²⁰ Prinčič, *Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti 1945–1991*, 264.

²¹ Čepič po Rebernik, *Relevantnost socialistične preteklosti za sodobnost*, str. 16.

²² Lazarevič, *Dvestoletne poti slovenskega kmetijstva*, str. 8–9.

²³ *Kosmatin Fras itd., Slovenika*, str. 9–10.

²⁴ Lazarevič, *Dvestoletne poti slovenskega kmetijstva*, str. 9.

²⁵ Čepič po Rebernik, *Relevantnost socialistične preteklosti za sodobnost*, str. 16–17.

²⁶ F. Č., *Transkript terenskega pogovora*, str. 1; J. K., *Transkript terenskega pogovora*, str. 8.

²⁷ Prinčič, *Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti 1945–1991*, 264–265.

na predvsem na obiske sorodnikov in organizirane izlete.²⁸ Posebno skupino ljudi, ki je lahko zgodaj in relativno prosto prehajala zahodno in severno mejo, pa so sestavljali ljudje, ki so živeli in kmetovali na obmejnem območju.

Prebivalcem stometrskega obmejnega pasu in dvolastnikom, ki so imeli v lasti kmetijske površine na obeh straneh meje, je bil prost prehod v Italijo omogočen leta 1954 s sprejetjem Londonskega sporazuma, ki je določil razdelitev Svobodnega tržaškega ozemlja med Jugoslavijo in Italijo.²⁹ Pred tem je bila blagovna menjava med cono A in cono B, ki je gravitirala v Trst kljub političnim oviram živahna, prevladovala pa so dobro organizirane ilegalne gospodarske poti.³⁰ V Avstrijo so obmejni prebivalci s tridnevnimi dovolilnicami za prehod in dvolastniki lahko začeli odhajati leta 1953. Tega leta sta bila podpisana »sporazuma o ureditvi obmejnega prometa in o nepremičninah avstrijskih dvolastnikov v jugoslovanskem obmejnem območju.«³¹ Po besedah sogovornika dvolastnikov ob avstrijski meji ni bilo veliko zaradi naravnih geografskih ovir, kot sta Karavanke in reka Mura. Ob meji z Italijo je bilo dvolastnikov več, saj je meja ponekod presekala celotne vasi in kmetijska zemljišča.³²

Dvolastniki so lahko prihajali do svojega zemljišča po najkrajši poti, v večje kraje pa niso smeli.³³ V domovino so preko meje lahko prepeljali samo svoj pridelek, a kmeti se tega niso držali. Na drugo stran meje so se na primer odpravili s praznim odlagališčem za orodje na traktorju, ki so ga v Italiji napolnili z novim orodjem. »Noben carinik ne bo tja ali nazaj grede gledal, ali imaš polno orodja,« je povedal sogovornik.³⁴ Ena od značilnih potez prehajanja meja obmejnega prebivalstva je bila, da so se cariniki in kupci med seboj poznali zaradi sorodstvenih in prijateljskih vezi. »Cariniki znanih ljudi niso preveč maltretirali, so kar stran pogledali, pomahali – »kar pojdi«, tako da ni bilo tako hudo,«

je pripovedoval sogovornik.³⁵ Carinikom je oblast dodelila določeno moč in s tem je mejne prehode določila za svojevrstne prostore v lasti carinikov. Ti so z vzvodi moči manipulirali in vzpostavljali različne odnose z ljudmi, ki so prečkali mejo. Pri tem so nakupovalci razvili vrsto praks, s katerimi so se izogibali nadzoru.³⁶

Oblikovanje številnih neformalnih taktik prilaganja arbitrarnosti postopanja mejnih oblasti je bila posledica narave in odsotnosti formalnih pravil, ki bi podpirala neformalno vedenje.³⁷ »Najhuje je bilo po mojem to, da nikoli nisi vedel, kaj je in kaj ni dovoljeno,« je odsotnost formalnih pravil komentiral sogovornik.³⁸ Nakupovalci so z različnimi taktikami, ki jih je strategija oblasti bolj ali manj dopuščala, tako le izkoristili razpoke v načinu izvajanja nadzora.³⁹ Eden izmed sogovornikov je opisal zanimivo taktiko prebivalcev Prekmurja in Goriškega po tem, ko je bil vzpostavljen maloobmejni promet. Leta 1960 je bila namreč s podpisom dodatnega sporazuma pravica do prehoda meje z Avstrijo razširjena na deset kilometrski obmejni pas. Tovrstna ureditev obmejnega prometa z Italijo je bila dosežena pet let prej z Videmskim sporazumom. Z ureditvijo maloobmejnega prometa so prehodi obmejnega prebivalstva postali množični. Prebivalci so pridobili stalno obmejno prepustnico, čez mejo so lahko potovali štirikrat na mesec in se lahko tam zadrževali do največ šestdeset ur.⁴⁰ Teh šestdeset ur je za nekatere zadostovalo, da so se z znanci iz Avstrije dogovorili o podrobnostih nakupa in prevzema novega traktorja. Formalni lastnik traktorja je bil avstrijski državljan, ki je lahko v Jugoslaviji pomagal pri kmetovanju kot najeta delovna sila, kar je bil izgovor domačinov, da imajo na posesti traktor avstrijskega lastnika. Pogosto se je čez leta za temi traktorji izgubila vsaka sled, saj so dejanski lastniki preprosto izgubili vse številke in tablice vozila.⁴¹

Traktorji tujih znamk, med katerimi je prevladovala avstrijska znamka Steyer, so se v notranjosti Slovenije začeli pojavljati v 50. letih prejšnjega

²⁸ Mikula, *Highways of desire*, str. 214–215.

²⁹ I. K., *Transkript terenskega pogovora*, str. 1; Repe, *Tihotapijo so vse, razen ptičjega mleka*, str. 91.

³⁰ Prinčič, *Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti 1945–1991*, str. 46–47.

³¹ Repe, *Tihotapijo so vse, razen ptičjega mleka*, str. 91.

³² I. K., *Transkript terenskega pogovora*, str. 2.

³³ Repe, *Tihotapijo so vse, razen ptičjega mleka*, str. 91.

³⁴ I. K., *Transkript terenskega pogovora*, str. 2.

³⁵ I. K., *Transkript terenskega pogovora*, str. 2.

³⁶ Luthar, *Nakupovanje in nadzorovanje*, str. S115.

³⁷ Luthar, *Nakupovanje in nadzorovanje*, str. S115.

³⁸ I. K., *Transkript terenskega pogovora*, str. 2.

³⁹ Luthar, *Nakupovanje in nadzorovanje*, str. S115–S116.

⁴⁰ Repe, *Tihotapijo so vse, razen ptičjega mleka*, str. 91–92.

⁴¹ J. K., *Transkript terenskega pogovora*, str. 4.

stoletja. Pred nakupom je bilo potrebno napisati prošnjo, ki so jo pregledali funkcionarji v Beogradu. V primeru ugodne prošnje, je sledila izdaja posebne dovolilnice za prečkanje meje in nakup. Do tovrstnih ugodnosti je bila sprva upravičena komunistična elita – nekdanji partizanski borci, ki so v Avstriji ohranili poznanstva s sorodniki in znanci. V naslednjih letih so tudi kmeti začeli pošiljati prošnje za nakup traktorjev na prednji in zadnji pogon in nakladalk za mrvo, češ da imajo gorsko kmetijo in ne morejo delati brez zmogljivejših strojev, ki jih jugoslovanske tovarne ne proizvajajo. Prošnjam slovenskih kmetov je bilo pogosto ugodeno zaradi splošnega prepričanja, da je Slovenija hribovita dežela, in lažnega področja kmetovanja, ki so ga ravninski kmeti navajali v prošnjah.⁴²

Steyer letnik 1936, kupljen v prvi polovici šestdesetih let, okolica Ljubljane, marec 2005. (Vir: Osebni arhiv M. Š.)

Čezmejni kmetijski nakupi po letu 1965

Leta 1959 so v Jugoslaviji vse oblike porabe rasle hitreje kot delovna storilnost in proizvodnja, zato sta bila glavna cilja gospodarske politike v začetku 60. let odstranitev ovir za hitrejši tehnološki razvoj in večja vključitev v mednarodno delitev dela.⁴³ Sredi 60. let se je življenjski standard v Jugoslaviji izboljšal, olajšano pa je bilo tudi prehajanje meja, saj so bile leta 1967 ukinjene vize za večino držav in za prehod meje je zadostoval potni list.⁴⁴ Slednji je večini Jugoslovancev omogočal, da so skoraj brez ad-

ministrativnih omejitev prečkali meje tujih držav.⁴⁵ Značilnost obdobja od leta 1961 do osamosvojitve Slovenije so bile med drugim količinske in vrednostne omejitve blaga zaradi pomanjkanja deviz in spodbujanja domače industrije.⁴⁶ Višina vrednosti uvoženega blaga, s katero je država regulirala uvoz, se je skozi leta spreminjala, a je vedno ostala tako nizka, da so nakupljeni izdelki pogosto presegle najvišjo mejno vrednost. Omenjeno »zagato« so ljudje reševali z vrsto »posebnih tehnik tihotapljenja.«⁴⁷ Sogovornik je povedal, da količinske omejitve pri prenosu semen in škropil niso preprečevale, da jih ne bi kupovali. Pretežno so kupovali količinsko manjša pakiranja, ki se jih je dalo »preembalirati«. Sredstva za varovanje rastlin so čez mejo na primer prenašali v steklenicah od soka.⁴⁸

Značilnosti čezmejnih kmetijskih nakupov

Odločujoči faktorji za kmetijski nakup

Maja Mikula je zapisala, da sta bila glavna razloga, da so ljudje odšli po nakupih v Trst, nedostopnost določenih proizvodov na jugoslovanskem trgu in višja kvaliteta tujih izdelkov, ki so bili včasih cenejši kot doma.⁴⁹ Sogovornica je povedala, da so herbicide, pesticide in zdravila za živino kmeti iz njene vasi verjetno kupovali na Madžarskem, in sicer predvsem tista, ki so bila cenejša ali v Jugoslaviji prepovedana.⁵⁰ Na Madžarskem so uporabo nekaterih fitofarmaceutskih sredstev prepovedali kasneje kot v Jugoslaviji. Sogovorniku so znani primeri, ko fitofarmaceutska sredstva, kupljena na Madžarskem, niso delovala. »Ruralna legenda je bila, da so to ponaredki, da so razredčena, ampak tudi tukaj legalno kupljena. Vem, da določeno leto niso delovala, ne vem, zakaj.«⁵¹ Obstaja tudi verjetnost, da sredstva niso delovala, ker jih ljudje niso znali pravilno uporabljati. Sogovornik je povedal, da so ljudem dali v roke »kemijo«, ne da bi jih kdorkoli predhodno podučil o pravilnem ravnanju s

⁴⁵ Mikula, *Highways of desire*, str. 215.

⁴⁶ Mikuš in Živko, *Carina Jugoslavije v obdobju od 1944 do 1991*, str. 61–62.

⁴⁷ Švab, »To si enostavno morala imeti!«, str. 140.

⁴⁸ J. K., *Transkript terenskega pogovora*, str. 5.

⁴⁹ Mikula, *Highways of desire*, str. 220.

⁵⁰ M. Š., *Transkript terenskega pogovora*, str. 1.

⁵¹ I. K., *Transkript terenskega pogovora*, str. 2.

⁴² J. K., *Transkript terenskega pogovora*, str. 2–3.

⁴³ Prinčič, *Slovensko gospodarstvo v drugi Jugoslaviji*, 54–56.

⁴⁴ Repe, *Tihotapijo so vse, razen ptičjega mleka*, str. 93; Luthar, *Nakupovanje in nadzorovanje*, str. S109.

Neprimeren in nevaren način škropljenja, Žalec, junij 1949. (Foto: Mally Jože; hrani: Muzej novejšje zgodovine Slovenije)

kemičnimi izdelki.⁵² K nepravilni uporabi je lahko botrovalo tudi neznanje jezika, saj so imeli izdelki, kupljeni na Madžarskem, navodila priložena le v madžarščini.⁵³

Ljudje so se za nakup največkrat odločali na podlagi notranje regionalne diferenciacije,⁵⁴ oziroma bližine nakupovalnega središča.⁵⁵ V primeru kmetijskih nakupov je bil eden izmed odločilnih faktorjev za izbiro kraja in produktov ter pogostost nakupov tudi finančna zmožnost kmetov. Le najboljši kmetije so lahko čezmejne nakupe kmetijske mehanizacije opravljali na manj kot deset let.⁵⁶ Nakupe gnojil, sredstev za varstvo rastlin in semen so kmeti lahko opravili pogosteje, saj so bile investicije

manjše. Pot v tujino zaradi manjših nakupov je bila v prvi vrsti časovno pogojena s potekom kmetijske proizvodnje, sekundarno pa z že zgoraj omenjenima pomanjkanjem in slabšo kvaliteto določenih jugoslovanskih proizvodov. »Občasno se gnojil pri nas ni dobilo ali pa zelo težko ali pa se je samo Thomasova žlindra dobila /.../ in potem je bila rešitev, da so kmetije tisto, kar se tisto leto ni dobilo, čez mejo nabavljali,« je povedal sogovornik.⁵⁷

Destinacije nakupov so bile podrobno določene, saj je veljalo, da so posamezni izdelki cenovno ugodnejši in predvsem boljši v posameznih državah.⁵⁸ Ljudje so v Italiji najpogosteje kupovali gnojila, sadike in semena⁵⁹ zaradi boljše kaljivosti; eden izmed sogovornikov je v Švici kupoval semena zaradi dobre prilagodljivosti na slovenske rastne razmere; Avstrija in Nemčija sta prednjačili v nakupih kmetijske tehnike; na Madžarsko

⁵² J. K., *Transkript terenskega pogovora*, str. 5.

⁵³ I. K., *Transkript terenskega pogovora*, str. 3.

⁵⁴ Alenka Švab je uporabila izraz *notranje geografske diferenciacije*. Beseda *geografija* se mi zdi v tem konkretnem primeru preširoka in premalo povedna, medtem ko besedo *regija* smatram za ustrežnejšo. V tem kontekstu *regijo* razumem kot *mikro regijo* – prostor »vsakdanje interakcije in izkušenj posameznikov« (Roth, *What's in a region?*, str. 18).

⁵⁵ Švab, »To si enostavno morala imeti!«, str. 135.

⁵⁶ J. K., *Transkript terenskega pogovora*, str. 7–8; F. Č., *Transkript terenskega pogovora*, str. 1.

⁵⁷ I. K., *Transkript terenskega pogovora*, str. 2.

⁵⁸ Švab, »To si enostavno morala imeti!«, str. 136.

⁵⁹ Sogovornik je opozoril, da je veliko kmečkega prebivalstva čez italijansko mejo nosilo semena in sadike, česar zaradi možnosti razvoja virusnih bolezni ne bi smeli početi (I. K., *Transkript terenskega pogovora*, str. 4–5).

pa so se kmeti najpogosteje odpravili po cenejša sredstva za varstvo rastlin.⁶⁰ Zadnjo državo je sogovornik označil za nekonkurenčno Jugoslaviji in zato zanj za kmetijske nakupe ni bila zanimiva. Gonilo napredka, lastnega in jugoslovanskega, je videl v državah, ki so bile po njegovem mnenju na kmetijskem področju vse do sredine 60. let trideset let pred Jugoslavijo. Kmetijske nakupe je opravljal v Italiji, Avstriji, Nemčiji in Švici.⁶¹ Mnenje sogovornika razkriva specifičen vrednostni sistem, ki se je oblikoval znotraj določenih družbenih okoliščin, ki so podrobneje opisane v prvem poglavju. Le redki kmeti, morda eden ali dva v vasi blizu industrijskega središča, so si lahko privoščili, da so na podoben način zadovoljevali in izpolnjevali individualne preference in potrebe, ki so se oblikovale znotraj določenega načina življenja.⁶² Slednji je pogojeval tudi izbiro blaga in kraja nakupa na drugi strani meje.⁶³

Prečkanje meje

Prečkanje meje je bila ena najpomembnejših mikrosituacij celotnega nakupa blaga v sosednji državi. Prenos denarja v eno smer in blaga v drugo je pomenil, da je posameznik na meji predpise kršil dvakrat.⁶⁴ »Vse povsod se je nekaj dalo, ampak vsak niti ni bil sposoben niti se ni znašel, starejši sploh ne,« je povedal sogovornik.⁶⁵ Strategija oblasti je bila za številne taktike nakupovalcev nedoločena, zato posameznik nikoli ni vedel, kaj se bo zgodilo ob prečkanju meje. Če je nakupovalec ob srečanju s predstavnikom oblasti na meji čutil negotovost,⁶⁶ ga je občutek strahu spremljal že ob načrtovanju nakupa. To je bilo še posebej izrazito pri nakupu kmetijske mehanizacije, kjer se je rokovalo z velikimi vsotami denarja. Potek menjave dinarjev v tuje valute pri določenem prekupčevalcu je predstavil

sogovornik: »In si rekel po telefonu, on se je bal, ti si se bal, da prideš po toliko in toliko brinjevca, kar je pomenilo, da prideš po toliko in toliko lir, en liter cvička pa je pomenilo neko drugo valuto.«⁶⁷ Nadaljnji denarni transfer je bil v primeru drugega sogovornika naslednji: »Jaz sem v Nemčijo nesel tisoč mark, drugo je prišel on (Nemec op. a.) sem iskat, on je lahko denar nesel. Drugače pa mi je tudi eden, ki je gor delal, denar čez nesel.«⁶⁸

Iz zadnjega citata je razvidno, da je bila mreža neformalnih odnosov ključen vidik sociabilnosti v socializmu, saj je ljudem zagotavljala določeno blago, pomembne informacije in usluge. Iz tovrstnih mreženj, ki se predejo med sorodniki, prijatelji in znanci, »izhajajo personalizirane oblike družbene življenja, ki nadomestljive družbene odnose preoblikujejo v osebne in enkratne« (namesto zdravnika je treba imeti znanca, ki je zdravnik).⁶⁹ Zapis Brede Luthar je z opisom hipotetične mreže, ki bi lahko delovala v Švici, potrdil sogovornik: »Tisti (švicarski državljani op. a.) pozna, ne vem, doktorja v Ljubljani, doktor k meni po solato hodi, tisti po prašiča; ta veriga je neskončna.«⁷⁰ Ključni strukturni element socialistične družbe, ki ga je predstavljalo antagonistično nasprotje med uradnim in zasebnim, je v javnem prostoru določalo naravo interakcijskih praks.⁷¹

Čeprav je prenos blaga čez mejo spremljala negotovost, je bila vsaj tako pomembna tudi vrnitev domov s trofejo z druge strani.⁷² Sogovornik je povedal, da je bila možnost, da te je na meji doletela denarna kazen vsakokratna in da si moral nanjo računati že pri snovanju nakupa. Le tako je bilo gotovo, da bo posameznik novo blago prinesel tudi na kmetijo. Da bi kmeti odvrnili pozornost carinikov od nakupljenih kmetijskih proizvodov in morebitnih kazni, so čez mejo kupili tudi nekaj nekmetijskih proizvodov: »Alergija je bila na veliko noč na pomaranče. Ti si moral dve gajbici ali vreči pomaranč nabasati, tudi če si kaj drugega imel. Carinik se je razjezil, je rekel, naj jih vržem stran, a te pomaranče so bile zame nepomembne,

⁶⁰ M. Š., *Transkript terenskega pogovora*; R. B. *Transkript terenskega pogovora*; I. K. *Transkript terenskega pogovora*; F. Č. *Transkript terenskega pogovora*; J. K. *Transkript terenskega pogovora*.

⁶¹ J. K., *Transkript terenskega pogovora*, str. 4.

⁶² R. B., *Transkript terenskega pogovora*, str. 1.; Luthar, *Nakupovanje in nadzorovanje*, str. S108.

⁶³ Mikula, *Highways of desire*, str. 223.

⁶⁴ Luthar, *Consumption, desire and surveillance in socialism*, str. 13.

⁶⁵ J. K., *Transkript terenskega pogovora*, str. 3.

⁶⁶ Luthar, *Consumption, desire and surveillance in socialism*, str. 13.

⁶⁷ I. K., *Transkript terenskega pogovora*, str. 5–6.

⁶⁸ J. K., *Transkript terenskega pogovora*, str. 2.

⁶⁹ Luthar, *Nakupovanje in nadzorovanje*, str. S112.

⁷⁰ J. K., *Transkript terenskega pogovora*, str. 5.

⁷¹ Luthar, *Nakupovanje in nadzorovanje*, str. S112.

⁷² Mikula, *Highways of desire*, str. 229.

jaz sem peljal nekaj drugega.«⁷³ Prečkanje meje je predstavljal prostor discipline in nadzora. Nasprotno je izkušnja nakupa na drugi strani meje za posameznika pomenila osebno avtonomijo in vir za konstrukcijo individualnih in socialnih idej.⁷⁴ »Področje izrednega, obrobne ali liminalnega niso nikoli zgolj področja popolne svobode ali popolnega nadzora,« je zapisal Rob Shields.⁷⁵ Te dvojnosti, ki se je stalno prepletala, so se posamezniki zavedali, zato so nakupe skrbno načrtovali, hkrati pa so bili pripravljani na nenačrtovano.

Na drugi strani

Nakupovanje je imelo pragmatično vlogo zadovoljevanja potreb, hkrati pa je omogočilo sanjarjenje v prostoru. Z objekti želje, ki so spominjali potrošnike, »kdo si želijo biti in kako bi si želeli biti,«⁷⁶ se je kupec srečal že na poti od meje do mesta nakupa. Sogovornik se spominja, da je bilo pred Celovcem veliko trgovin z oglasi za kmetijske stroje in pralne praške ter gnojila in fitokemična sredstva. Pred številnimi trgovinami so ponujali preše.⁷⁷ Kmeti so bili intenzivno osredotočeni na blago, za katerega so si zadali cilj, da ga kupijo in pripeljejo domov. Nakupovanje je bilo doživeto kot delo in časa za hedonistično razgledovanje ni bilo.⁷⁸ Izjema so bili avstrijski in nemški sejmi kmetijske mehanizacije, ki se jih je v preteklosti udeležil tudi sogovornik, še danes očaran nad predstavljeno opremo in razsežnostjo sejmov.⁷⁹ Diskurz o moških praksah nakupovanja temelji na retoriki potreb in je umeščen v okvir dela.⁸⁰ Moški so kupovali le blago, ki so ga nujno potrebovali na kmetiji, vzporedni potrošniški nakupi pa so služili primarnemu namenu in kamuflaži.⁸¹ Nakupe so izvajali samostojno in se z drugimi kmeti niso povezovali v interesne skupine,⁸² »zato ker ima vsak svojo glavo

pa vsak svojo denarnico.«⁸³ Večje nakupe kmetijske mehanizacije so opravljali moški, manjše pa vsi člani družine.

Ženske, ki so živele na kmetijah, so kupovale z ozirom na potrebe domačega gospodarstva in družine. Kupovale so za sebe in druge,⁸⁴ tako so se s tržaških izletov vračale s kavbojkami in semeni. Ženske so se po nakupih odpravile z organizirano skupino, »/.../ za 8. marec v Gorico in v Trst.«⁸⁵ Pomemben aspekt »ženskega nakupovanja« je bilo druženje, zato je bila ženska praksa nakupovanja umeščena v okvir prostega časa, zabave in zadovoljevanja potreb.⁸⁶ Podobno vlogo kot ženske so imeli tudi otroci: »Če je en mulec z dvojnimi kavbojkami šel, saj si ni nobeden mislil, da si bo še dve vrečki semen nakupil.«⁸⁷ Po besedah sogovornikov se starejši čez mejo niso odpravljali zaradi strahu⁸⁸ in miselnosti, da bodo nakup lažje in boljše opravili mlajši člani gospodinjstva: »Mi, ta mladi, smo bili takrat korajžni, si šel v ta rizik; kje boš takrat starega človeka v Nemčijo poslal. Pa niti nima pojma, kako naj bi ta mašina zgedala, kako to dela, kaj to sploh je.«⁸⁹ Člani kmečke družine se po nakupih niso odpravljali skupaj, a vsako prečkanje meje je pomenilo, da bo družinsko gospodarstvo pridobilo novo blago, ki ga potrebuje.⁹⁰

Razlike med jugoslovanskimi kupci na drugi strani meje so se zarisovale preko izbire blaga, trgovine in ponavljajočih se vzorcev nakupovalnih ekspedicij.⁹¹ Hierarhične kategorije, ki so se nanašale na samorazumevanje in razumevanje drugih, niso bile le sestavni del interakcij med sodržavljani, v katerih je prišlo do reartikulacije razrednih razlik, ampak tudi odnosov med nakupovalci in prodajalci.⁹² Razlike med socialnim statusom in načinom življenja so se preoblikovale v neenakost: »V navadnih trgovinah so bili kar prijazni, ampak v nekaterih trgovinah so bili pa do Slovencev, zlasti

⁷³ J. K., *Transkript terenskega pogovora*, str. 6.

⁷⁴ Luthar, *Consumption, desire and surveillance in socialism*, str. 5.

⁷⁵ Shields po Luthar, *Nakupovanje in nadzorovanje*, str. S114.

⁷⁶ Luthar, *Nakupovanje in nadzorovanje*, str. S118.

⁷⁷ I. K., *Transkript terenskega pogovora*, str. 5.

⁷⁸ Luthar, *Nakupovanje in nadzorovanje*, str. S117.

⁷⁹ J. K., *Transkript terenskega pogovora*, str. 4.

⁸⁰ Luthar, *Nakupovanje in nadzorovanje*, str. S113.

⁸¹ J. K., *Transkript terenskega pogovora*, str. 6.

⁸² J. N., *Transkript terenskega pogovora*, str. 1; M. Š., *Transkript terenskega pogovora*, str. 1.

⁸³ J. K., str. 5.

⁸⁴ Luthar, *Nakupovanje in nadzorovanje*, str. S112-S113.

⁸⁵ J. K., *Transkript terenskega pogovora*, str. 6.

⁸⁶ Luthar, *Nakupovanje in nadzorovanje*, str. S112-S113.

⁸⁷ J. K., *Transkript terenskega pogovora*, str. 6.

⁸⁸ I. K., *Transkript terenskega pogovora*, str. 1.

⁸⁹ J. K., *Transkript terenskega pogovora*, str. 3.

⁹⁰ Švab, »To si enostavno morala imeti!«, str. 139-140.

⁹¹ Mikula, *Highways of desire*, str. 223.

⁹² Luthar, *Nakupovanje in nadzorovanje*, str. S120.

Razstava kmetijskih strojev in bele tehnike, Gospodarsko razstavišče, Ljubljana, december 1966.
(Foto: Miloš Švabič; hrani: Muzej novejšje zgodovine Slovenije)

na Koroškem, precej neprijazni. In tudi na Štajerskem, dokler niso videli, da je toliko kupcev iz Slovenije. To je bil večvrednostni kompleks. Neprijazen je, takoj sumi, da si hotel nekaj goljufati⁹³ ali kaj takega. /.../ So pa imeli tudi naši ljudje preveč ob-

čutka manjvrednosti, da jih bodo postrani gledali, ni bilo nujno vedno tako,« je povedal sogovornik.⁹⁴ Občutek manjvrednosti je izhajal iz sprejemanja kriterijev drugega in aplikacije teh kriterijev nase. Jugoslovanski nakupovalci so »obstajali skozi pogled zahodnjakov in anticipirali presojanje in vrednotenje zahodnjakov, obsojeni na ocenjevalni pogled drugega.«⁹⁵ Neenakost med akterji nakupa

⁹³ Sogovornik se spominja, da so v Italiji pogosto goljufali ravno kupce. Poznali so metodo metle: ob blagajni so imeli metlo in kupcem, tudi tistim, ki metle niso kupili, so jo zaračunali. Če je kupec to pravočasno opazil, so denar brez ugovaranja vrnili (I. K., *Transkript terenskega pogovora*, str. 4).

⁹⁴ I. K., *Transkript terenskega pogovora*, str. 4.

⁹⁵ Luthar, *Nakupovanje in nadzorovanje*, str. 120.

se je zmanjševala s pogostostjo nakupov in višjim socialnim statusom nakupovalca.⁹⁶ Velik kmet, ki je pogosto kupoval čez mejo, je na vprašanje o odnosih prodajalcev do njega povedal: »Mi smo bili za njih zelo dobri in zelo pošteni kupci. Uslužnostni, celo uslužnostni so bili.«⁹⁷

Ponovno doma

Nakup in uporaba opreme in sredstev, kupljenih čez mejo, je »vsakodnevno izkušnjo spremenila v prikaz okusa in socialne pripadnosti, vsakdanja okolica pa je postala teren kulturne različnosti.«⁹⁸ Ljudje, ki so kupovali blago na Zahodu, so imeli vlogo kulturnih posrednikov in so vplivali na predstave ljudi o sebi in svetu.⁹⁹ Sogovornik je opisal, kako je bilo, ko so ljudje okoli leta 1970 prvič videli snopovezalko, predhodnico kombajna: ».../avtomatska mašina – TO je bila senzacija, to smo samo gledali, kako more pa to delati.«¹⁰⁰

Predvsem nakupi kmetijske mehanizacije so med sovaščani, malimi in velikimi kmeti, ustvarili še večje razredne razlike. Sogovornik je v 70. letih prejšnjega stoletja kupil štiri nove traktorje, njegova sovaščanka pa je v 60. letih lahko kupila le rabljenega štajerja: »Takrat so veliko kupovali obnovljene stare stroje v Nemčiji in Avstriji, ker ni bilo denarja za nove, mi smo njivo prodali, da smo to lahko kupili.«¹⁰¹ Prvi je nakupe opravljal z denarjem od prodaje pridelka na trgu in svoje starejše mehanizacije v druge jugoslovanske republike.¹⁰² Vse stare traktorje je sčasoma prodal in jih zamenjal z zmogljivejšimi, medtem ko ima njegova znanka stari traktor še vedno na kmetiji. Lastniki nove kmetijske mehanizacije so ostalim kmetom in sovaščanom dajali pozitivne predstave o življenju na Zahodu, kjer naj bi bilo življenje boljše in lažje, ter ustvarjali norme, ki so veljale le v specifičnem socialističnem kontekstu.¹⁰³

Traktor avstrijske znamke, kupljen leta 1970, ki je na kmetiji sogovornika še vedno v uporabi, Ljubljana, maj 2014. (Foto: Mateja Slovenč)

Zaključek

Če je potrošniško nakupovanje ustvarilo in utrdilo srednji sloj prebivalstva,¹⁰⁴ so nakupi čez mejo še bolj ostro zarezali v razlikovanje med kmeti. Na eni strani so bili bogati kmeti, ki so se pojavljali na trgu in so bili zmožni slediti kmetijskim inovacijam, ki so jih znotraj Jugoslavije narekovali sami; na drugi strani so bili mali kmeti, ki jim je glavni vir zaslužka predstavljalo udejstvovanje v neagrarnih panogah, kmetijsko dejavnost pa so ohranili zaradi tradicije ali samooskrbe. Veliki kmeti iz časa socializma so tudi v obdobju samostojne Slovenije ohranili svojo gospodarsko dejavnost, medtem ko so mali kmeti kmetovanje ohranili v zmanjšanem obsegu ali pa so ga opustili. To se odraža tudi v prostoru, saj so le redke vasi v okolici Ljubljane ohranile ruralni videz.¹⁰⁵ Nakupovalne prakse iz časa Jugoslavije se kažejo tudi v prepričanjih ljudi, kaj je kje dobro in kvalitetno. Sosed mi je ob delu na vrtu povedal, da je kupil seme motovilca iz Italije in je zato prepričan, da bo vzkalilo.¹⁰⁶ Številni slovenski kmeti so mnenja, da so traktorji avstrijskih ali nemških znamk še vedno prve kvalitete.¹⁰⁷ Veliko kmetov ob meji z Madžarsko pa v sosednji državi še vedno iz navade in zaradi prihrankov kupuje sredstva za varstvo rastlin.¹⁰⁸

⁹⁶ I. K., *Transkript terenskega pogovora*, str. 4.

⁹⁷ J. K., *Transkript terenskega pogovora*, str. 4.

⁹⁸ Luthar, *Consumption, desire and surveillance in socialism*, str. 8.

⁹⁹ Luthar, *Consumption, desire and surveillance in socialism*, str. 21.

¹⁰⁰ J. K., *Transkript terenskega pogovora*, str. 9.

¹⁰¹ M. Š., *Transkript terenskega pogovora*, str. 1.

¹⁰² J. K., *Transkript terenskega pogovora*, str. 8–9.

¹⁰³ Švab, »To si enostavno morala imeti!«, str. 136–141.

¹⁰⁴ Luthar, *Consumption, desire and surveillance in socialism*, str. 21.

¹⁰⁵ Glej Klaus idr., *Urbano življenje ob kmetijah ali ruralno življenje ob stolpnihah?*

¹⁰⁶ Slovenč, *Terenski dnevnik*, str. 1.

¹⁰⁷ J. N., *Transkript terenskega pogovora*, str. 1.

¹⁰⁸ I. K., *Transkript terenskega pogovora*, str. 2–3.

Viri in literatura

Osebni intervjuji

- Slovinc, Mateja: *Terenski dnevnik: Kmetijski nakupi čez mejo v Jugoslaviji (maj – avgust 2014)*. Neobjavljeno gradivo. Ljubljana, 2014.
- F. Č., Transkript terenskega pogovora, Ljubljana, 2014.
- I. K., Transkript terenskega pogovora, Ljubljana, 2014.
- J. K., Transkript terenskega pogovora, Ljubljana, 2014.
- J. N., Transkript terenskega pogovora, Ljubljana, 2014.
- M. Š., Transkript terenskega pogovora, Ljubljana, 2014.
- R. B., Transkript terenskega pogovora, Ljubljana, 2014.

Časopisje

- N. P.: Kdor je šel s časom, lahko živi. *Sodobno kmetijstvo*, 22, 1969, št. 12, str. 532–533.

Literatura

- Čepič, Zdenko: Spreminjanje lastništva zemlje po drugi svetovni vojni. *Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. Stoletju: 1918-1945-1991* (ur. Neven Borak in Žarko Lazarevič). Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996, str. 145–159.
- Habinc, Mateja: Community building through festivities: A case of dirty togetherness? *Studia ethnologica Croatica*, 23, 2011, št. 1, str. 239–258.
- Habinc, Mateja: Raziskave (post)socialističnih koledarskih praznikov. *Traditiones*, 37, 2008, št. 1, str. 79–97.
- Klaus, Simona, Saša Starec in Barbara Turk Niskač: Urbano življenje ob kmetijah ali ruralno življenje ob stolpnica? Dilema jasne ločnice med urbanim in ruralnim. *Urbani izziv*, 21, 2010, št. 1, str. 32–41.
- Konjar, Viktor: *Bil je horuk v nove čase: Tisočdevetstopenštirideseto na naših tleh v brušenem ogledalu takratnega slovenkega pisanja*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1995.

- Kosmatin Fras, Mojca itd.: *Slovenika: Slovenska nacionalna enciklopedija*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2011.
- Lazarevič, Žarko: *Dvestoletne poti slovenskega kmetijstva*. Tehniški muzej Slovenije, b. n. l. Dostopno na: http://www.tms.si/fck_files/image/Dogodki11/TE/kmetijstvo.pdf [10.5.2016].
- Luthar, Breda: *Consumption, desire and surveillance in socialism*. Stockholm: Frontiers of sociology, 2005. Dostopno na: http://www.swedishcollegium.se/IIS2005/total_webb/tot_html/papers/consumption_desire.pdf [10.5.2016].
- Luthar, Breda: Nakupovanje in nadzorovanje: Fenomen »Trst«. *Javnost*, 11, 2004, št. 1, str. S107–S124.
- Mikula, Maja: Highways of desire: Cross-border shopping in former Yugoslavia, 1960s–1980s. *Yugoslavia's sunny side: A history of tourism in socialism (1950s–1980s)* (ur. Hannes Grandits in Karin Taylor). Budimpešta in New York: Central European University Press, 2010, str. 211–237.
- Mikuž, Stanislav in Ivan Živko: Carina Jugoslavije v obdobju od 1944 do 1991. *Zgodovina carine na Slovenskem: Od antike do slovenske osamosvojitve* (ur. Boštjan Hebe). Ljubljana: Carinska uprava Republike Slovenije, 2011, str. 55–66.
- Novak, Mojca: Periferna agrarna transformacija: Slovenski primer. *Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. Stoletju: 1918-1945-1991* (ur. Neven Borak in Žarko Lazarevič). Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996, str. 23–35.
- Prinčič, Jože: *Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti 1945–1991*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2013.
- Prinčič, Jože: *Slovensko gospodarstvo v drugi Jugoslaviji*. Ljubljana: Modrijan, 1997.
- Rebernik, Zarja: *Relevantnost socialistične preteklosti za sodobnost*. Neobjavljena izpitna naloga. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 2013.
- Repe, Božo: Tihotapijo so vse, razen ptičjega mleka: Vpliv nakupovalnega turizma na kulturne spremembe in način življenja v

Sloveniji po drugi svetovni vojni. *Zgodovina za vse*, 5, 1998, št. 2, str. 90–96.

Roth, Klaus: What's in a region?: Spatheast european regions between globalizaion, EU integration and marginalization. *Ethologia Balkanica*, 11, 2007, str. 17–41.

Švab, Alenka: »To si enostavno morala imeti!« – nakupovalni turizem v vzhodni Evropi. *Časopis za kritiko znanosti*, 26, 1998, št. 189, str. 131–143.

Zusammenfassung

„WER MIT DER ZEIT GING, KANN LEBEN“

Grenzüberschreitende landwirtschaftliche Einkäufe zur Zeit Jugoslawiens

Zur Zeit Jugoslawiens kauften die Menschen auf der anderen Seite der Grenze Kaffee, Jeans und Schallplatten ein, viele wissen jedoch nicht, dass auch die Landwirte oft in die benachbarten Staaten gingen, um landwirtschaftliche Geräte, Saatgut und chemische Mittel zu besorgen. Der Beitrag behandelt die bisher unbekanntenen Einkaufspraxen der Bauern und ihren Einfluss auf die damalige und heutige Lage der slowenischen Bauern und der landwirtschaftlichen Tätigkeit. Die sozialistischen Machthaber lösten mit den agrarischen Reformen nach dem Krieg einen Prozess der Deagrarisierung aus und beeinflussten die Aufsplitterung von landwirtschaftlichem Besitz, die unzweckmäßige Verwendung landwirtschaftlicher Flächen und die fehlende Verbundenheit der Akteure der Nahrungsmittelkette. Der private landwirtschaftliche Sektor war zwar durch die Reformen betroffen, konnte jedoch aufgrund seiner früheren Größe und dem staatlichen Bedürfnis nach einer umfangreichen Nahrungsmittelproduktion weiterbestehen. Mit den Jahren kam es zu einem Umstieg der Mehrheit der Bevölkerung in den industriellen Sektor, was das Einkommen der landwirtschaftlichen Bevölkerung sowohl relativ als auch absolut vergrößerte. Mitte der 1960er Jahre begannen die Behörden in die Modernisierung der Landwirtschaft zu investieren, getrieben vom Wunsch nach einer stärkeren Marktorientierung dieser Wirtschaftstätigkeit. Dies fiel mit der Abschaffung der Reisevisa im Jahr

1967 zusammen, was die leichtere Überquerung der Grenze mit einem Reisepass bedeutete. Die technologisch vernachlässigten und über Investitionsmittel verfügenden Bauern nützten das neue politische Klima und begannen landwirtschaftliche Einkäufe jenseits der Grenze zu tätigen. In Italien wurden am häufigsten Düngemittel, Jungpflanzen und wegen der höheren Qualität auch Saatgut gekauft. In der Schweiz kauften die Bauern Saatgut, weil es gut an die slowenischen Wachstumsverhältnisse anpassbar war. Österreich und Deutschland standen beim Einkauf von fortschrittlicher landwirtschaftlicher Technik an erster Stelle, und nach Ungarn begaben sich die Bauern am häufigsten zum Einkauf von günstigeren Pflanzenschutzmitteln. Die meisten landwirtschaftlichen Käufe waren genau geplant, allerdings mussten die Käufer an der Grenze mit dem Unvorhergesehenen rechnen. Die Schlüsselemente der grenzüberschreitenden landwirtschaftlichen Einkäufe waren Findigkeit, Bekanntschaften, Beobachtung des Marktes und eine gute finanzielle Basis der Käufer. Zweifellos erleichterten die Einkäufe die landwirtschaftliche Tätigkeit und veränderten sie auch tiefgreifend. Nicht alle Bauern konnten sich Einkäufe jenseits der Grenze leisten oder hatten den Mut dazu, daher schufen solche Praxen Unterschiede zwischen den Bauern hinsichtlich ihres Vermögens und ihrer Produktionskapazitäten. Die kleinen Betriebe konnten mit der Zeit nicht mehr mit den großen konkurrieren, die mit den Einkäufen den Innovationen folgten, die sie selber innerhalb Jugoslawiens generierten. Die Großbauern aus der Periode des Sozialismus behielten auch im selbständigen Slowenien ihren wirtschaftlichen Tätigkeitsbereich, während die Kleinbauern ihre Tätigkeit nur in kleinerem Umfang aufrechterhielten oder sie gänzlich aufließen, was sich auch im Raumbild widerspiegelt. Die Einkaufspraxen aus der Zeit Jugoslawiens blieben bis heute in den Überzeugungen erhalten, wo etwas gut und qualitativ hochwertig ist, zum Beispiel Saatgut in Italien und Traktoren in Österreich und Deutschland.

Schlagwörter: grenzüberschreitende landwirtschaftliche Einkäufe, Jugoslawien, Agrarpolitik, Deagrarisierung, landwirtschaftliche Mechanisierung

Stanislav Južnič

Alkimija celjske cesarice

Ob 580. letnici kronanja češke kraljice Barbare Celjske

Uvod

Grof Herman II. Celjski si je svoje talente raje omislil zunaj debelih bukev, tako da mu je latinščina ostala španska vas. Toliko več pa je dal na učenost svojih otrok, kjer mu je sekira najbolj padla v med prav pri najmlajši hčeri Barbari¹ in pri varovanki Ani,² hčeri Hermanovega bratranca Viljema Celjskega.

Dne 11. 2. 1437 so v zlati Pragi soprogo cesarja Sigismunda Luksemburškega Barbaro Celjsko okronali za češko kraljico. To je bil svojevrsten višek družbenega vzpona tedaj petinštiridesetletne gospe, ki od nekdanj ponazarja svojevrstno zgodbo o uspehu pod tremi celjskimi zvezdami. To pot nas bodo manj zanimale njene politične zdrahe, toliko bolj pozorno pa bomo spremljali njeno navdušenje za poglobitveno učenost njenih dni, ki se je spogledovala z danes nič kaj ugledno alkimijo.

Barbara Celjska nikakor ni bila zgolj vladarica, temveč se je obenem nadvse uspešno ukvarjala z laboratorijskimi poskusi tiste vrste, ki jih danes radi krstimo s kar nekako zavrženim nazivom alkimija. V Samoborju med Zagrebom in Notranje Avstrijsko mejo je preživela veliko časa kot cesarjeva vdova. Ker je bila daleč najbogatejša gospa v tedanji ogrsko-hrvaški kraljevini, si je lahko privoščila marsikaj in še ščepec za po vrhu. Nosila

je seveda tudi ogrsko-hrvaško krono, kajpada ne na vsakdanjih sprehodih. Tedanja ogrsko-hrvaška kraljevina pa ni bila kar tako, saj je ob deželah omenjenih v svojem imenu obsegala še današnja Slovaško, Romunijo, dele Avstrije in danes prekmursko Slovenijo.

Alkimija v samoborski kleti

Barbari je ljubezen do nekoliko bolj okultnih ved vsadil že oče Herman II., ki naj bi hranil eno izmed domnevno pristnih kup Svetega Graala (St. Grail, Graal) v svojem gradu Rogatec.³ Seveda ni bil edini, saj so se za podobno čast potegovali mnogi z drugačnimi kupami. Skupaj s sinom, Barbaro, njeno hčerko in zetoma je bil Herman član nadvse uglednega Reda Zmaja,⁴ ki je imel kar nekaj okultnih podstati. Ustanovitelja Reda Zmaja sta bila Barbara Celjska in ogrski kralj Sigismund Luksemburški, zato Hermanu niti ni bili treba pretirano prositi za sprejem med članstvo.

Barbarin Samoborski dvorec ni bil od muh, saj si je v njegovi kleti zvedava gospa uredila alkimistični laboratorij. Njeni zapisi niso ohranjeni, saj vladarici Barbari seveda ni bilo treba objavljati knjig, pisati ali poročati o svojih dosežkih. Kaj podobnega se za tedanjo družbeno smetano niti ni spodobilo. Preveč javno razlaganje dosežkov pri raziskovanju praktično uporabne alkimije s (po)

¹ Mlinar, *Podoba Celjskih grofov*, 55; Sivec, *Kraljica*, 27.

² Lukanc, *Ana Celjska*, 12

³ Likar, *Vloga viteških redov*, 61-62.

⁴ Žižek, *ABC Arhivska Barbara Celjska*, 8

Današnji izgled Barbarinega Samoborskega gradu, ki je bil v kletnih prostorih opremljen kot laboratorij. (www.academia.edu/33129501/Central_European_Scientific_Heroes, str. 76).

tvorbami zlata pa bi bilo tako ali tako nenavadno ali celo brez haska. Zato je Barbara raje pustila, da so o njenih laboratorijskih tehnikah in skrivnostnih dosežkih poročali drugi, seveda ne prav vsi povsem dobronamerno.

Dobro pričevanje o njenem delu dobimo iz zapisov njenega sodobnika, češkega alkimista Johanna iz Laaza (Laz, Laatz, Ledce, * okoli 1410; † okoli 1465), ki je bil bržkone doma iz vasi Ledce pri Plznu ali pa nedaleč proč iz enako imenovanega kraja Ledce pri Brnu na Moravskem. Johannes iz Laaza se je alkimije priučil bržkone kar v bližnji Pragi, ki je dve stoletji pozneje postala središče evropskih alkimistov cesarja Rudolfa II. Ob smrti Rudolfa II. leta 1612 je Praga ostala brez poglobitve opore alkimistov in astrologov, tako da ji je dal slovo tudi poglobitni astrolog Kepler. Ker v Pragi njega dni še bilo pravega kruha za alkimiste njegove baže, si je Johannes iz Laaza poiskal veselje z zaslužkom vred drugod, čeravno je poglobitni zgodovinar alkimije protežiranec Lorda Kelvina, Škot John Ferguson (* 1838; † 1916), svoj čas z dvomom gledal na italijanska pota Johanna iz Laaza.⁵ Razen Fergusona je večina znalcov-strokovnjakov doslej verjela, da je Johannes iz Laaza deloval večinoma v Italiji, kjer se je ukvarjal z izdelovanjem zlata in s preobrazbo kovin iz manj žlahtnih v žlahtne zvrsti. Njega dni to ni bilo tako nenavadno, kot bi bilo danes, je pa bil vmes seveda svojevrsten riziko. Zaradi neuspehov pri vedno znova obljubljeni preobrazbi manj

⁵ Ferguson, *Bibliotheca chimica*, 10.

čislanih kovin v zlato se je vrli Johannes postopoma zameril raznoraznim laskim vladarjem in lokalnim mogotcem, tako da je moral bežati iz Italije. Dobil je celo za svoj poklic alkimista nič kaj laskavi vzdevek Lasnioro (Laz-nien-oro, »Laz brez zlata«). Ko si je na vrat na nos urno obrusil pete in pustil nejevoljne Italijane za svojim hrbtom, je na veliko potoval in obiskoval številne znane alkimiste. Vedno znova je svojim poklicnim kolegom skušal z zvijačo

ali kako drugače izpuliti skrivnostne formule, na katerih je slonela tehnika tedanjega priljubljenega pečanja s kemijskimi pretvorbami. Seveda se je zvečine slabo odrezal, saj so tedanji alkimisti in alkimistke svoja znanja pretežno skrbno skrivali pred zvedavimi očmi nepoklicanih vsiljivcev.

Ko je nadobudni Laaz takole vandral naokoli brez pravega haska, si je spotoma nabral kar nekaj novic in hudomušno ljubosumnih govoric o zmogljivosti Barbarinega kemijskega laboratorija. Beseda je dala besedo in ukaželjni in zvedavi Laaz si je že brusil pete pred vrati Barbarine graščine, da bi obiskal še skrivnosti polni dvor kraljice Barbare v Samoborju. Tam so ga Barbarini pomočniki sprejeli precej bolje, kot je bil sicer vajen pri drugih tekmečih alkimistih. Barbari je Laazova pozornost namreč kar dišala, saj je bil Laaz kljub številnim spodrslijem v alkimističnih krogih dokaj znana osebnost in nikakor ne zgolj pavliha. Laaz je namreč sestavil spis *Tractatus aureus de lapide philosophorum*, kjer je takoj sprva in znova na koncu v svojem *Tractatus II de lapide philosophico* zatrjeval, da je bil svoj čas študent slovečega alkimista Antona iz Firenc. Skrivnostni možakar je zaslovel z latinskim imenom Antonius de Florentia (de Florentia).⁶ Zgodaj v 15. stoletju je bil bržkone lekarnar v Pragi, ko je moral biti Johannes iz Laaza še rosno mlad ali pa niti še ni

⁶ Láng, *Unlocked Books*, 157; Laaz, *Tractatus aureus de Lapide Philosophorum*, 479, 484; Ferguson, *Bibliotheca chimica*, 10-11; <http://ciphermysteries.com/2009/09/02/anthony-z-florentie-manuscript-continued>

bil spočet.⁷ Kljub donosnemu mešanju zdravil – ali pač ravno zavoljo njih – naj bi Antoniusa de Florentia njega dni ugonobili in v Pragi spravili s sveta v svojevrstnem obračunu tedanje, lahko bi rekli kar praške alkimistične mafije. Slednja je še dolgo čakala na svojega vsemogočnega razsodnika cesarja Rudolfa II. Bila je to zgodnja doba husitskih zdrah in marsikatero življenje Zlate Prage je viselo na nitki.

Predstavljati se za (praškega) učenca Antoniusa de Florentia je prinašalo svojevrsten prestiž, predvsem pa tovrstne učne dobe ni bilo mogoče preverjati ne v Laazovem času, ne danes; Antonius de Florentia pa je tako ali tako pravočasno obmolknil. Barbara je kot češka kraljica seveda dobro poznala zgodbe Antoniusa de Florentia, zato ji je znanstvo z njegovim domnevnim dijakom Laazom še bolj laskalo. Svoj znameniti čeravno kratki spis na sedmih straneh skupaj s sliko je Johannes iz Laaza sicer datiral nekako osem let po obisku Barbarinega laboratorija, vendar pa so Laazovi izumi, domislice in mnenja že mnogo prej krožili med smetano tedanje evropske kemije in alkimije. Prav bogata kraljica Barbara je bila daleč najbolje obveščena med vsemi sodobniki, ki so se njega dni ukvarjali s tehnikami proizvodnje novih materialov, tako da so novice v njen laboratorij trumoma pritekale in je pogosto kar težka ločevala zrna od plev. Laazove ideje pa so se ji zdele nadvse pomembne, saj si je Johannes iz Laaza v svojem traktatu med drugim privoščil opise pridobivanja živega srebra, žvepla in arzena v povezavi s slovitimi vedeži, kot sta bila legendarni Hermes in Tomaž Akvinski.⁸ Idrijski živosrebrni rudnik njega dni resda še ni obratoval, kljub temu pa je zvečine špansko živo srebro igralo odločilno vlogo pri domnevnih ali resničnih pretvorbah kemijskih spojin. Barbarin nečak Ulrik Celjski je že dobrih ducat let pred Laazovim obiskom Barbarinega laboratorija romal v Španijo, tako da je znala imeti Barbara španskega živega srebra kar dovolj na razpolago.

Zadnji del Laazovega teksta, oziroma njegovo nadaljevanje v zbornikih tedanje alkimije, je bil posvečen opatu Johannesu Trithemiusu,⁹ ki je slovel

po svojem tajnopisu. Nekoliko nagajivi Laaz je celo priporočal uporabo sperme, ženskih tekočin in krvi po trojni destilaciji, ki se je njega dni postopoma uvajala v kemijo po Arabskih predlogah sposojenih pri Kitajcih,¹⁰ čeravno je severnoitalijanski inovator Taddeo Alderotti razvil svojo inačico frakcionirne destilacije že nekaj let predno so bili Evropejcem na voljo kitajski potopisi Marka Pola. Barbara zaradi dvornih igrin in mahinacij ni spremljala svojega soproga na njegovo cesarsko kronanje v Rim, čeravno si je veliko obetala od vmesnih obiskov italijanskih laboratorijev. Zato so bile njene povezave z italijanskimi tehnološkimi inovatorji slabše, kot si je bržčas želela in so ji Laazove informacije o laških novotarijah prišle nadvse prav, še posebno zategadelj, ker se je pregnani Johannes iz Laaza bahal s svojim domnevnim študijem pri slovitemu skrivnostnemu Antonu iz medičeskkih Firenc.

Sklep Laazovega pisanja krasi podpis domnevnega sodelavca Joannesa Lucianusa na zadnji 584. strani.¹¹ Laazovo delo iz leta 1448 naslovljeno *Via Universalis* naj bi vsebovalo pravi verni posnetek velikega Lucianusovega dela iz leta 1440, torej iz leta Laazoverga obiska pri Barbari. Žal Lucianus ni bil znan ne Fergusonu ne komu drugemu med zgodovinarji alkimije, tako da gre morda kar za psevdonim samega Johannesesa iz Laaza oziroma za danes neznano avtoriteto med tedanjimi alkimisti, s katero je Laaz skušal poudariti točnost svojih navodil za alkimiste, podobno kot s svojim izpostavljanjem študija pri Antoniusu de Florentia.

Pričujoča slika na strani 89 je priloga k zadnji strani 584, ki kaže Laazova namigovanja o povezavah med kovinami, njihovimi pretvorbami, raztopinami v vodi in nebesnimi telesi, kot jih je Laaz nedvomno rade volje predebatiral z Barbaro Celjsko, preden sta se sprla. Johannes iz Laaza je navodila svoje alkimije povezoval s postopnim manjšanjem Lune od ščipa naprej v osmih stopnjah. Seveda še ni uporabljal heliocentričnega sistema, kot ga je Kopernik spravil na plan stoletje pozneje, čeravno je v središčni sliki prav Soncu pripisal osrednji položaj med planeti.

⁷ <http://ciphermysteries.com/2009/09/08/the-secret-history-of-antonio-of-florence>

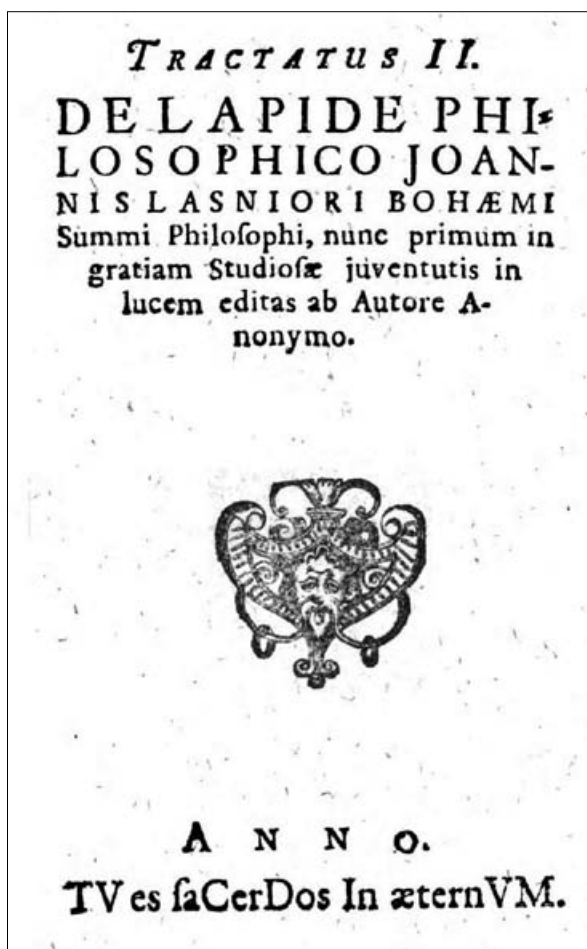
⁸ Laaz, *Tractatus II*, 8; Laaz, *Tractatus aureus de Lapide Philosophorum*, 482.

⁹ Zetzner, Lazarus (ur.). *Theatrum chemicum, præcipuos selectorum auctorum tractatus de chemiæ et lapidis philo-*

sophici antiquitate, veritate, iure, præstantia et operatio-nibus, continens... 4: 485.

¹⁰ Grdenič, *Alkemija*, 195; Laaz, *Tractatus aureus de Lapide Philosophorum*, 483.

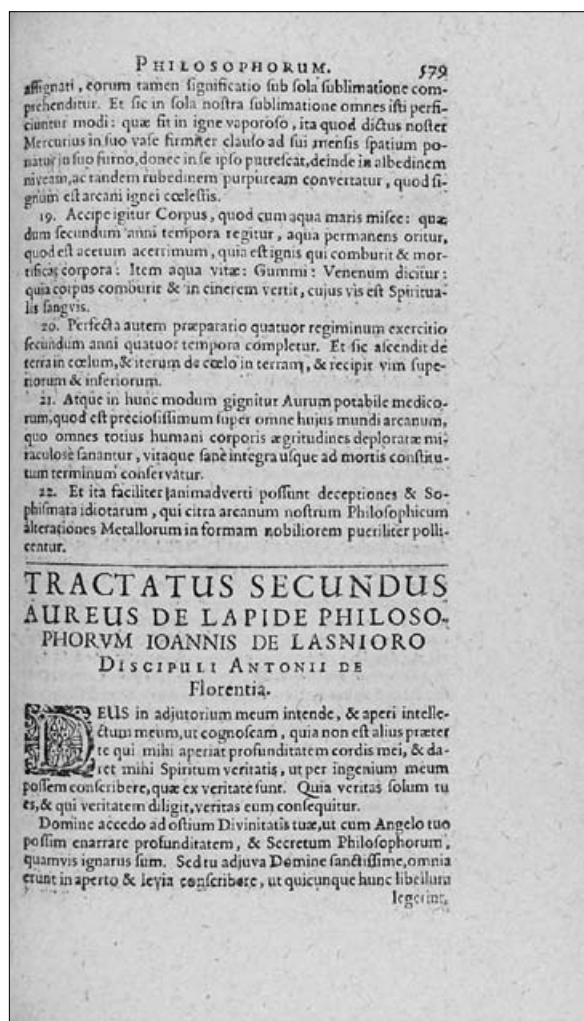
¹¹ Laaz, *Tractatus aureus de Lapide Philosophorum*, 484.

Naslovnica Laazove knjige iz leta 1611.

Obenem je v prvem levem stavku zanikal veljavo Sonca podobno kot žlahtnost z vodo krščenega vina na desni strani. V sklepnem stavku se je med osmiimi lepotami Lune skliceval na Eneado (Enneadem, deveterica, grško: Evveás, egipčanska črka Pesedjet) zbora devetih velikih egipčanskih Ozirisovih (*wsjr, jsjrt*, koptsko οϣϣⲓⲈ) božanstev. To so bili Atum, Shu, Tefnut, Geb, Nut, Oziris kot Bog (posmrtnih) sprememb, Isis,¹² Set, in Nephthys, obenem pa je bila Eneada dovršen namig na skupek vseh Bogov. Johannes iz Laaza je znameniti deveterici Eneade očitno prištel še znamenitega sina Ozirisa in njegove vsestranske simpatije brhke nedavno uzurpirane Isis imenovanega Horus (Hor), da je dobil vsečno univerzalno število deset. Po Laazovem in bržkone tudi

¹² Po nemarnem pretvorjen v naziv sodobne Islamske države; Isis (Aset, Iset) je (bila) obenem Ozirisova sestra in nevesta kot zaščitnica narave in magije, kar ni povsem v skladu s sodobno vlogo Islamske države v Trumpovi ali Putinovi inačici, da o gospe Merkel sploh ne govorimo.

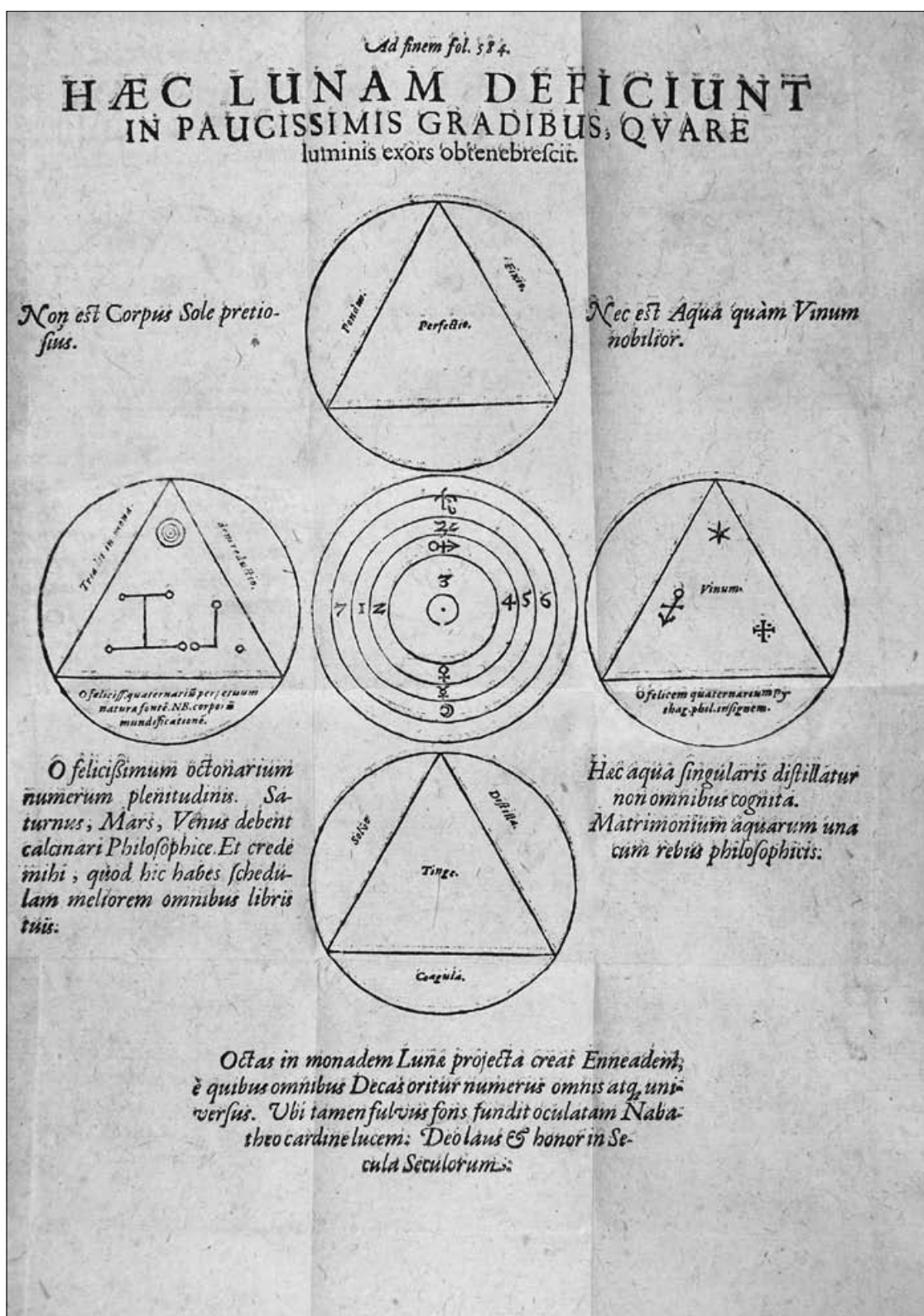
Izdaja Laazove knjige pod naslovom Joannes de Lasniore. Tractatus aureus de Lapide Philosophorum v: Zetzner (ur). *Theatrum chemicum, præcipuos selectorum auctorum tractatus de chemiæ et lapidis philosophici antiquitate, veritate, iure, præstantia et operationibus, continens...* Zvezki I-IV. (Ober)Ursel: Zetzner. 1602.

Ponatis: 1613. Strasbourg: Zetzner, 4: 579-584.

Tu prva stran 579.

Barbarinem prepričanju, osem Luninih men (monad, elementov, enot, grško: μονάδες) ustvarja za vse ljudi Eneado z univerzalnim številom deset. Nato vodnjak poglavitne rdeče svetlobe znova prelije oči Nabathea, bržkone v povezavi z vplivnim arabskim trgovskim lončarskim plemenom kraljestva Nabatejcev (Nabatea, arabsko: الأنباط *al-'Anbāf*, grško: Ναβαταῖος, latinsko Nabatæus) Kristusovih dni.¹³ Okultna raz-

¹³ Octas in monadam lunæ projecta creat Enneadem, è quibus omnibus Decas oritur numerus omnis atq, universus. Ubi tamen fulvus fons fundit oculatam Nabatheo cardine lucem (The eighth casted monades of the moon create the Ennead,

Izdaja Laazove knjige s citiranjem Hermesa in Tomaža Akvinskega na 572. strani in z zapisom o Joannesu Lucianusu na zadnji 584. strani pod naslovom Joannes de Lasniore. Tractatus aureus de Lapide Philosophorum v: Zetzner (ur.). *Theatrum chemicum, præcipuos selectorum auctorum tractatus de chemiæ et lapidis philosophici antiquitate, veritate, iure, præstantia et operationibus, continens...* Zvezki I-IV. Zetzner, Ursel. 1602. (ponatis: 1613. Strasbourg: Zetzner), 4: 579-584.

laga končnega navodila za veliki postopek alkimije imenovan *ars magna* iz malhe pretvorb Johanesa iz Laaza je bila nedvomno tudi Barbarino verovanje ne glede na količino zlata, ki ga je kateri od njiju utegnil ustvariti med skrivnostnim slepomišenjem z bolj ali manj obetavnimi kemikalijami, ki bi nedvomno prišla prav tudi sodobnim obubožanim Slovincem.

Da bi naredila kar se da prijeten vtis na Johanesa iz Laaza, ga je še ne povsem odcvetela cesarica vdova Barbara povabila v svoj impozantno opremljeni kletni grajski laboratorij. Govorila sta morebiti kar po češko, saj je Barbara več jezikov odlično obvladala, svetovljanski Johannes iz Laaza pa se je seveda najraje oklepal svoje domače govornice. Seveda sta si strokovne izraze pripovedovala v posodobljenem latinskem jeziku, ki je bil še v naslednjih stoletjih skupni enotni okvir sporazumevanja med učenjaki.

Tisti čas se je pisalo leto 1440 in alkimistične pretvorbe so bile vedno bolj priljubljeno pečanje mnogih radovednežev, ki so imeli dovolj pod palcem za nakup razmeroma dragih laboratorijskih pripomočkov in snovi. Bogato opravo, kot jo je prebrisan Johannes iz Laaza videl v Barbarinem kletnem samoborskem laboratoriju, in poskuse, opravljene v njegovi navzočnosti, je premeteni Laaz opisal v knjigi *Via Universalis* (»Univerzalna pot«), ki jo lahko imamo za svojevrstno Laazovo tehniško zapuščino namenjeno bodočim dobronamernim alkimistom.

Pretežni del teksta iz tega Laazovega umotvora je bil pozneje ponatisnjen v sedmi izdaji alkimističnega dela *Currus Triumphalis Antimonii* (»Zmagujoči antimonov voz« ali »Triumfalni antimonov voz«), ki je bila zavoljo boljšega trženja pripi-

sana bržkone umišljenemu benediktinskemu alkimistu Basilu Valentinu.¹⁴ Pri pisanju domnevnega benediktinca z dobrodušno pametnim obrazom na naslovnici knjige Basila Valentina je šlo bržkone za prvovrstno potegavščino. Med domiselnimi pisci, ki so se skrivali za posrečeno domislivo, je bil tudi navdušeni Paracelzijanec, leipziški profesor Joachim Tancke (Tancky, 1557/1559 Perleberg v Brandenburgu-1609 Leipzig).¹⁵ Vrli Joachim je pri prvovrstno izpeljani krivotvorbi pomagal sosedu solastniku proizvodnje soli Johannu Thöldeju (1565–1624) iz mesta Hesse. Pri čiščenju soli se je seveda možakar naučil kar nekaj kemije, kar

Naslovnica *Basilica chimica* Oswalda Crolla pripisane Basilu Valentinu, ki jo je Volf Engelbert Turjaški (Auersperg) imel v svoji ljubljanski knjižnici. Marsikatera Barbarina misel se je vpela v bogate slavospeve domnevno Basilovih pretvorb.

the number of all of which gives rise to all the ten, which is all the men. There, however, the fountain of the red light pours forth of the hinge in the eyes of Nabatheia).

¹⁴ Basilius Valentinus, *Currus Triumphalis Antimonii*.

¹⁵ <https://www.wikidata.org/wiki/Q1613237> <https://thesaurus.cerl.org/record/cnp01113736>

je Johannu Thöldeju nadvse prav prišlo v knjigah posrečeno zamišljenega Basila Valentina, ki so se prodajale za med.

Johannes iz Laaza je takole osmisлил začetek svojega nepozabnega nekoliko nevarnega obiska v Barbarinem laboratoriju: »Ko sem od več strani slišal o kraljici, vdovi kralja Sigismunda, blagega spomina, sem zvedel, da je veščica v fizikalni umetnosti; stopil sem k njej, da bi jo preizkusil. Ta ženska mi je odgovarjala zelo premeteno. Videl sem, da je vzela živo srebro in arzenik ter še nekaj drugega, kar je ona sama vedela.¹⁶ Iz tega je naredila prašek, od katerega se je baker pobelil. Dobljeno snov je bilo mogoče drgniti ne da bi pokazala pravo barvo. Preizkusa s kladivom pa ta snov ni prenesla. Tako je ogoljufala mnoge ljudi«.

Glede goljufanja je Johannes iz Laaza prejkone ustrelil v prazno, saj se je Barbara nedvomno kopala v zlatu. Njen poskus je Laaz seveda poznal iz alkimistične literature in ga je tudi sam mnogokrat svojeručno zastavil. Gre za priročno spajanje bakra z živim srebrom in arzenom, pri čemer dobljena spojina dobi telo lepo srebrno barvo. Barva je bila namreč temeljna reč pri tedanjih alkimistih¹⁷ in ostaja velepomembna tudi danes v donosnem proizvodnji tankih prevlek. Že neznanec, ki je pisal pod izmišljenim imenom kot Psevdo-Demokrit, je v 2. stoletju odkril skrivnost tovrstnega navideznega spreminjanja bakra v srebro. Takšni poskusi v egipčanski Aleksandriji njega dni niso bili nič nenavadnega; strokovnjaki so si pač brez slabih namenov skušali pridobiti potrebne veščine za cenejše pridobivanje kovin, ki so bile videti kot žlahtne. Pri tem niso imeli v mislih prevare, podobno kot v sodobni industriji tankih prevlek brez slabih namenov nezaželene lastnosti izdelka prekrijemo z nekaj molekulami zaželene trdote, barve in/ali bleska.

Kot je znal povedati že Mali princ Antoina de Saint-Exuperyja, je notranje bistvo očem nevidno, za sodobnega potrošnika pa tudi ni važno, kaj se skriva pod bleščečo zunanostjo nakupljenega predmeta. Podobno je bilo tudi v Barbarinih časih: zlati videz je pomenil veliko, čeravno je pronicljiv

Johannes iz Laazov dobro vedel, da ni zlato prav vse, kar se sveti.

Barbara Celjska portretirana kot Venera, ki je bila ekvivalentna bakru v njenih laboratorijskih poskusih (Konrad Kyeser, *Bellifortis*, manuscript 1360, folio 002v, Bibliothèque municipale de Besançon, first half of the fifteenth century, "Liber de septem signis", Bellifortis-fragment).

Laaz seveda ni ostal le pri tem prvem poskusu iz Barbarinega repertoarja in je Barbaro nagovarjal, da naj mu pokaže, kaj še zna pametnega postoriti v svojem laboratoriju. Barbara si ni dala dvakrat reči in je svoje pomočnice in pomočnike takoj potegnila k demonstracijam novih tehnik, ki si jih je malce pristranski Laaz takole zapomnil:

»Prav tako sem videl pri njej, da je sekret baker posipala z nekim praškom, ki se je vpil v baker in je baker obarval, kot bi bil fino srebro. Ko se je baker ponovno strdil, je postal baker, kakor je bil prej. Pokazala mi je še več takih lažnih umetnosti.«

Seveda je Barbara pričakovala Laazovih pohval in se je bržkone nadejala še kakšnega učenjaškega

¹⁶ Zvita Barbara očitno ni povedala Johannesu iz Laaza, za katero snov gre, čeravno si je vrli Čeh kot izkušen alkimist seveda mislil svoje.

¹⁷ Grdenić, *Alkemija*, 50, 52

svetovljanskega nasveta z njegove strani. Takšen postopek z bakrom prav tako ni bil posebna novost za Laaza, saj je bil zelo natanko poznan v alkimistični literaturi. Že Stockholmski papirus star kakih sedemnajst stoletij, ki ga je švedski generalni konzul prinesel domov iz egipčanskih Teb, govori o beljenju bakra (halkoy leukosis) med svojimi 154 recepti, kjer so pomembno mesto zavzemale domiselne imitacije zlata in srebra. Eksperiment se po navadi opravi z arzenom, tako da so na Barbarin način realgar (rdeči arzenov sulfid, $\alpha\text{-As}_4\text{S}_4$) in arzenik (strupen prah, arzenov tri-oksidi) vrgli v raztaljeni vreli baker. O škodljivosti arzena in hlapov živosrebrnih spojin so tisti čas manj razmišljali, čeravno so si vladarji Barbarinega kova umetelno znali pomagati z raznovrstnimi zvarki, če so se hoteli na hitro odkrižati neljubih tekmecev in tekmic. Ker se je očitno premalo navdušeni Laaz še vedno obotavljaval s pričakovanimi pohvalami, je še vedno dokaj čedna kraljica naročila nov poskus, ki naj bi Laaza še bolj osupnil:

»Drugič je vzela *crocus martis* (*Crocus martis* dobesedno pomeni »Marsov žafran«, v resnici pa gre za železov oksid s formulo FeSO_4), ki običajno vsebuje dokajšen delež nečistosti), bakreno apno in druge praške. Snovi je pomešala in s tem cementirala enake dele zlata in srebra. Kovina je imela na zunaj in odnotraj videz finega zlata, ko pa se je raztalila, je izgubila zlato barvo. S tem je prevarala mnoge trgovce«.

V drugem postopku uporabljen *crocus martis* (žafran železa) oziroma železov dva-oksidi je rume ne barve, medtem ko je bakrov oksid rdeče barve. Cementacija se v tem kontekstu v alkimiji imenuje postopek odvajanja zlata od srebra, ki je bila del vsakodnevnih Barbarine in Laazove prakse.

Kovine in kovinske okside so tedanji strokovnjaki razžarili v posebni posodi skupaj z navadno soljo in galico, ki je predstavljala tako imenovan cement. Na takšen način očiščeno zlato je bilo pravzaprav celo čistejše od naravnega. Takšno posebno čisto zlato se je kasneje, v dobi Paracelzove jatrokemije, koristilo kot zdravilo, seveda predvsem za blagodat teles dovolj petičnih lastnikov. Bolnikom so ga dajali v obliki tankih zlatih lističev, še raje pa v obliki pitnega zlata, torej zlata topljenega v zlato-topki, ali v zmesi alkohola in limonovega soka. Zlati

vitamini so opravili svoje in včerajšnji onemogli bogatin ali bogatinka sta bil nared za nove zmage.

Laaz pa je iz vse te kolobocije vendarle očitno potegnil ta kratko, saj je bil nedvomno malce preveč jezikov za oblastizeljno Barbaro, ki se nikakor ni pustila ugnati v kozji rog kateremukoli moškemu prišleku. Laazovo ne vedno najbolj verodostojno pričevanje se je namreč zaključilo v napeti, nedokončani in nedorečeni zgodbi nekako takole: »*Videl sem mnogo goljufij in prevar, zato sem ji to očital. Ona pa me je hotela zapreti, a ušel sem ji z Božjo pomočjo.*«¹⁸

Seveda je bil znani prevarant v resnici Laaz, Barbara pa najbrž zlepa ne, saj je imela pod palcem toliko cvenka, da ji ja ni bilo treba prigoljufati dodatnih zaslužkov. Žal pa Laaz nekako ni hotel poročati o spornem zaključku svojega sodelovanja v Barbarinem laboratoriju, ki je moral biti kaj vratolomen in vznemirljiv. Barbarina oblast in vpliv sta bila namreč nadvse dolgih rok in ni prav verjetno, da bi ubogi Laaz lahko kar tako zlahka ušel njeni užaljeni jezi, če se je seveda v resnici razhudila nanj in si Laaz ni epiloga pač izmislil za bolj zasoljen konec že itak napete zgodbe.

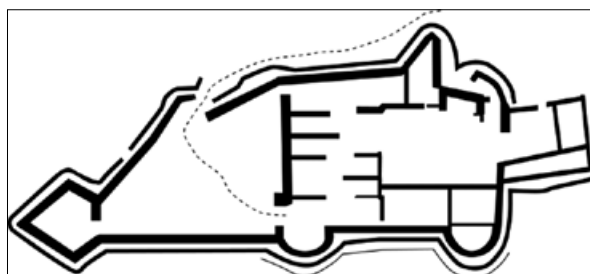
Barbara je zavoljo takšnih in drugačnih Laazovih potegavščin resda kmalu prišla ob dober glas. Še danes se je v Samoborju in Medvedgradu, seveda pa tudi v bližnjem Zagrebu, spominjajo kot črne kraljice.¹⁹ Ne glede na njen okultni sloves so Barbarina znanja nedvomno kmalu obrodila mlade. Iz njenega spodnještajerskega okolja so namreč kmalu izšli prvovrstni učenjaki, ki so predavali predvsem na Dunajski univerzi. Prva med njimi sta bila Bernhard Perger (* okoli 1440; † okoli 1502 Dunaj) iz Ščavnice v Slovenskih goricah, po nemško imenovanih Stanz²⁰ in njegov vrstnik ter sodelavec Brik-

¹⁸ Fugger Germađnik, *Barbara Celjska*, 32; Sivec, *Kraljica*, 244-245, 252-256; Láng, *Unlocked Books*, 156. 211; Petraeus, *Fr. Basillii Valentini, pregovor o Laazovem obisku pri Barbari*; Kopp, *Die Alchemie*, I: 60-61; Büttner & Schwär, *Barbara von Cilli*, 63-68. Prevodi Laazovega pričevanja so povzeti po: Žvab, *Baročna alkimija*, 202.

¹⁹ Paušek-Baždar, *Königin Barbara*, 275, 279; Žvab, *Baročna alkimija*, 202; Katanec, *The Perquisite*, 9, 10.

²⁰ Glede kraja Pergerjevega rojstva je več tehtnih dvomov (Faustman & Luger, *Humanist und Naturwissenschaftler*, 143, 146, 148, 150).

cij Preprost iz Celja (Briccius Preprost, Preprosz, Praepost, Praepositus, * okoli 1440; † 29. 1. 1505).

Tloris gradu Samobor formalno v posesti Celjske hiše, kjer si je Barbara Celjska uredila znameniti kletni laboratorij (https://www.academia.edu/33129501/Central_European_Scientific_Heroes_str.77).

V Pergerjevih in Brikcijevih deških letih se je dokončno skrhalo dotedanja moč njegovih celjskih knežjih gospodarjev. Ob začetku Pergerjevih in Brikcijevih najstniških let je lepe oči zatisnila mogočna cesarica Barbara Celjska, dobrih pet let za njo pa še njen nečak Ulrik kot zadnji Celjan. Eden od povodov za »celjski danes in nikoli več« je bila pomanjkljiva skrb za univerzitetno izobrazbo, saj Celjani kljub silni moči in znanju niso obvladovali nobenega univerzitetnega mesta, niti se niso posebej trudili za ustanovitev kakšne nove univerze. V nasprotju s tem jim je bil višji cilj potegovanje za ustanovitev celjske škofije, medtem ko so gostili pred beneško sabljo pobeglega oglejskega patriarha Ludvika II./IV. vojvodo Tecka (* po 1375; † 1439 Basel).²¹ Ubogi Ludvik je postal sorodnik grofov Celjskih, potem ko je Ana Poljska (* 1366; † 1422), vdova Hermanovega bratranca Viljema Celjskega in mati varovanke Hermana II. Ane Celjske, poročila Ludvikovega starejšega brata Ulricha vojvodo Tecka († 1432) leta 1394.²² Ker doma ni bilo na voljo dovolj visokih šol, se je ukaželjni Perger slaba tri leta po umoru Ulrika Celjskega leta 1459 odpravil po znanje na dunajsko univerzo, ki je prav tedaj slovela po Peurbachovih in Regiomontanusovih predavanjih o astronomskih in astroloških vedah. Perger je bil humanist bolj italijanske usmeritve, kot si jo je prisvojil v mladih študijskih letih. Med njegovimi nasprotniki na dunajski univerzi je bil predvsem nemški humanist Konrad Celtis, ki je

našega junaka v zbadljivi pesmi imenoval celo »zahrbtnega Slovana«.

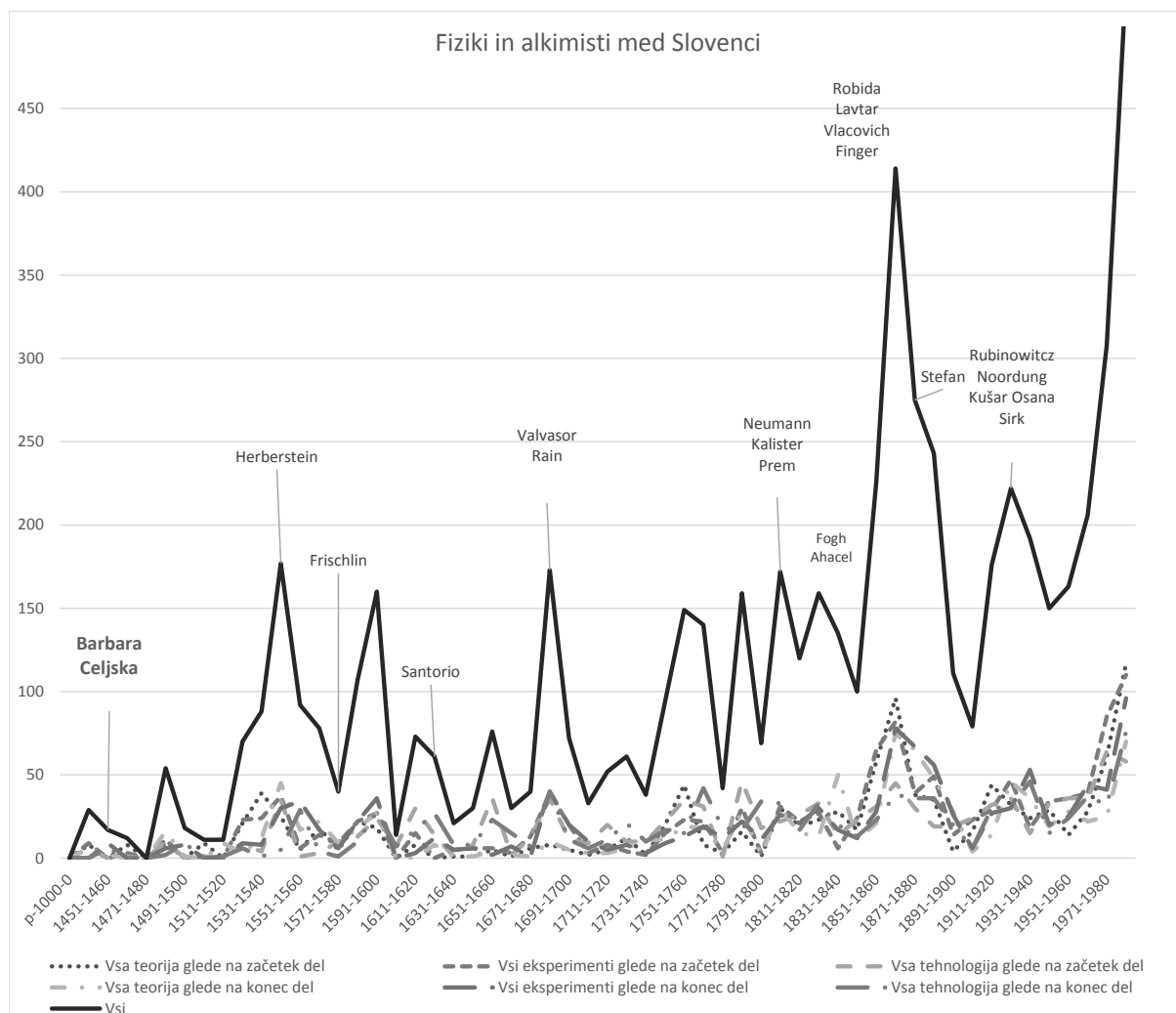
Zaključek

Čeravno zaenkrat nimamo vpogleda ne v Barbarino zbirko eksperimentalnih naprav, ne v naravoslovni del njene knjižnice, si vendarle lahko predstavimo vzgibe za raziskave te nadvse mikavne premožne alkimistke, prav tako pa upanja, ki so jo vodila k njenim laboratorijskim snovanjem. Barbarin družbeni položaj je bil seveda mnogo premožčen, da bi si belila glavo z objavljanjem svojih dosežkov. Zagotovo pa si bo dodatno predstavilo o zmogljivostih Barbarinih laboratorijskih podvigov kmalu mogoče bolje predočiti iz ohranjenega dela njenih pisem in iz dokumentov o domnevno velikanskih izdatkih, ki jih je imela pri nakupih eksperimentalnega orodja in kemijskih materialov.²³ Gotovo ni zaresnega upanja za najdbe ostankov njenih laboratorijev, kjer so jo pretvorbe alkimije vodile k njenim snovanjem. Nič pa ne bi bilo napak, če bi Barbarin laboratorij v priročni posodobljeni spominski izvedbi postavili na ogled sodobni mladini, denimo kar v Celju.

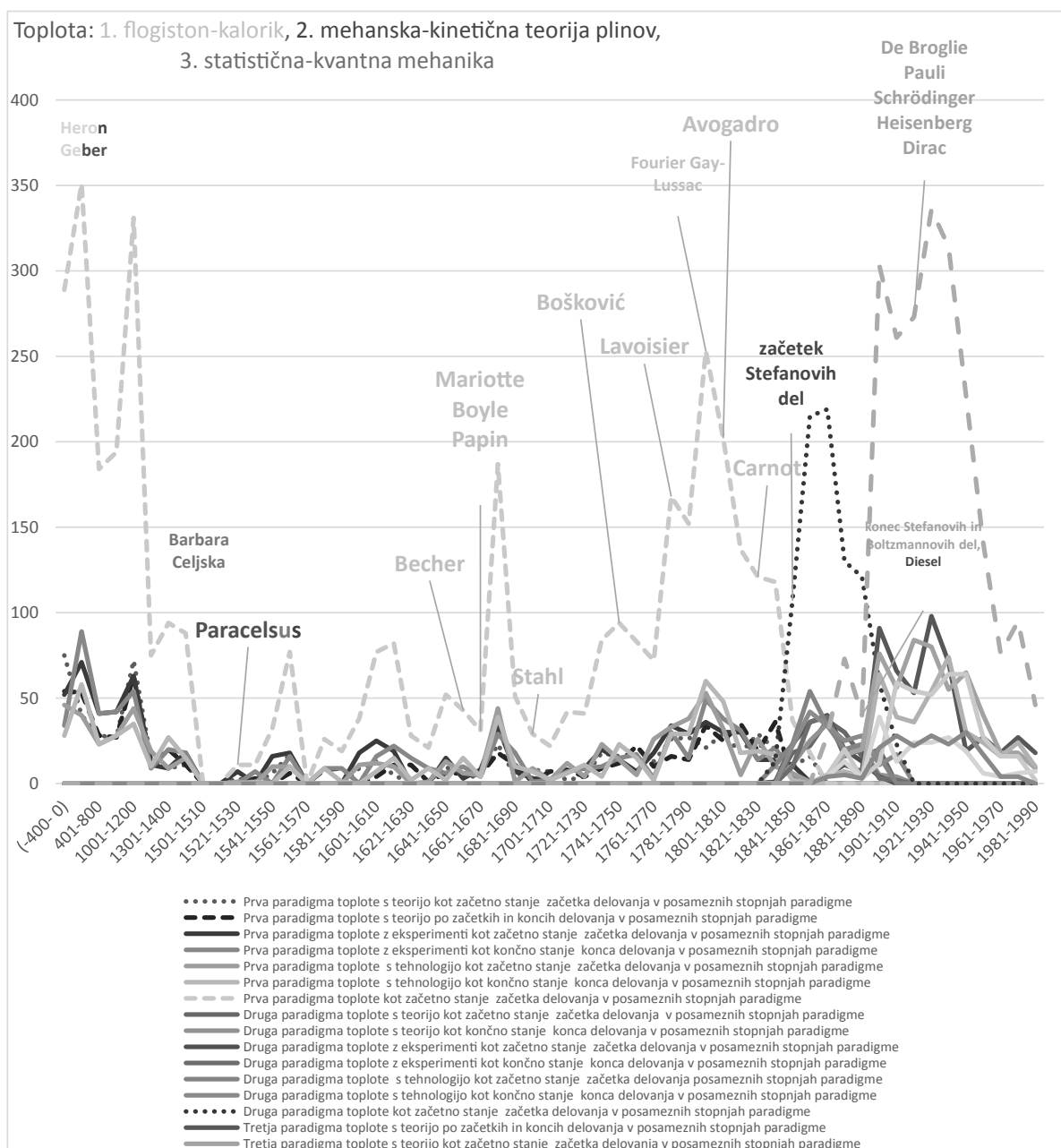
²¹ <http://www.librideipatriarchi.it/en/louis-of-teck/>

²² Lukanc, Ana Celjska, 12; <http://genealogy.euweb.cz/baden/baden1.html>

²³ https://www.academia.edu/31751274/Queen_Sisters_Barbara_and_Anna_of_Celje

GRAF 1: Znanstveno-tehnološki predvsem eksperimentalni dosežki Barbare Celjske v kontekstu drugih prizadevanj na ozemljih poseljenih s Slovenci. Ocene od 1 do 9 so podane glede na vplivnost objavljenih del, predavanj, in slovesa, ki je bil pri Barbarinih poskusih odločilnega pomena.

GRAF 2: Znanstveno-tehnološki dosežki Barbare Celjske na področju raziskovanja toplotnih pretvorb snovi v luči drugih prizadevanj v svetu. Barbarini prispevki k tehnologiji so ocenjeni s 6, prispevki k eksperimentom z najvišjo oceno 9 in h teoriji z oceno 2. Vseskozi je delovala v predparadigmi raziskovanja toplote, medtem ko je Paracelsus v zreli dobi že prispeval h genezi prve paradigme teorije toplote v kateri so učenjaki nato s pomočjo natančnejših termometrov, kalorimetrov in tehtnic majavo Stahlovo flogistonsko domnevo nadomestili z Lavoisierjevimi kalorikom.²⁴

²⁴ Južnič. *Toynbee Nonsense Book*, 21-54; https://www.academia.edu/14030352/Nonsense_Book_The_Developments_of_Physics_Past_Teaches_Future_str.395.

Viri in literatura

Arhivski viri

Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár
– Diplomataikai Levéltár (MNL OL DL),
Budapest
MNL OL DL 78655

Internetni viri

https://www.academia.edu/14030352/Nonsense_Book_The_Developments_of_Physics_Past_Teaches_Future_ (dostopno 16. 6. 2017)
https://www.academia.edu/31751274/Queen_Sisters_Barbara_and_Anna_of_Celje (dostopno 16. 6. 2017)
https://www.academia.edu/33129501/Central_European_Scientific_Heroes (dostopno 16. 6. 2017)
<https://www.wikidata.org/wiki/Q1613237> (dostopno 16. 6. 2017)
<https://thesaurus.cerl.org/record/cnp01113736> (dostopno 16. 6. 2017)
<http://ciphermysteries.com/2009/09/08/the-secret-history-of-antonio-of-florence> (dostopno 16. 6. 2017)
<http://ciphermysteries.com/2009/09/02/anthony-z-florence-manuscript-continued> (dostopno 16. 6. 2017)
<http://www.librideipatriarchi.it/en/louis-of-teck/> (dostopno 16. 6. 2017)
<http://genealogy.euweb.cz/baden/baden1.html> (dostopno 16. 6. 2017)

Literatura

Basilii Valentinus (psevdonim): *Currus Triumphalis Antimonii. Fratris Basilii Valentini monachi benedictini. Opus medicinae & philosophiae hermeticae studiosis dicatum. É germanico in latinum versum operâ, studio & sumptibus Petri Joannis Fabri doctoris medici Monspeliensis. Et notis perpetuis ad marginem appositis ab eodem illustratum. [Vsebuje tudi:] Rogerii Bacconis Tractatus de oleo stibii (str. 115-126) Tractatus brevis et optimus. De particulari et universali tincturâ. Anonymi philosophi (str. 126-165). Georgii Phaedronis Rodocheri theoria et practica lapidis sapientum*

(str. 166-189). Antiquissimum bellum equitum (str. 190-201). Opus Saturni Joannis Irsaci [sic] Hollandini (str. 201-221). Considerationes septemdecim de materia lapidis in usum physicorum (str. 222-243). Brevis tractatus de antiqua chymicorum philosophia (str. 244-261). Theoria et practica arboris aureae et argentae (str. 261-294). Basilii Valentini conclusiones (p. 294-321). Brevis tractatus de natura elementorum... per Tornelium Prebellianum (p. 322-338). Chimica scripta doctissimi philosophi Georgii Triplani (str. 338-391). Quartus tractatus docti & pii viri. In quo elixir Thephrasti (Sic! Theophrastus, tj. Paracelsus) exponitur (str. 392-396), Tolosae (Toulouse): Peter Bosc, 1646.

Büttner, Ulrich & Schwär, Egon: Barbara von Cilli – Empress, Femme Fatale, and Vampire, V: (ur. Ulrich Büttner, Egon Schwär), *Konstanzer Konzilgeschichte*, Constance: Publisher Stadler, 2014, str. 63-68.

Faustman, Cornelia & Luger, Daniel: Humanist und Naturwissenschaftler? Bernhard Perger zwischen Kanzleihumanismus, griechischer Philologie und dem Erbe Georgs von Peurbach, V: *Wissensheft und Kultur an der Yeitenwende. Renaissance/Humanismus, Naturwissenschaften und universitärer Alltag im 15. Und 16. Jahrhundert* (ur. Helmuth Grössing & Kurt Mühlberger), Vienna: University Press, 2012, str. 129-156.

Fugger Germadnik, Rolanda: *Barbara Celjska 1382-1451*. Celje: Pokrajinski muzej, 2010.

Ferguson, John: *Bibliotheca chimica*, 2, Glasgow: James Maclehose and sons, 1906.

Grdenić, Drago. *Alkemija*. Zagreb: Jasenski i Turk, 2003.

Lukanc, Maja: *Ana Celjska*. Celje: Pokrajinski muzej, 2016.

Južnič, Stanislav: Toynbee Nonsense Book for Slovenians. *Studia Historica Slovenica (Maribor)*. 12/1, 2012, str. 21-54.

Katanec, Sara: *The Perquisite of a Medieval Wedding: Barbara of Cilli's Acquisition of Wealth, Power, and Lands*. Magistrska teza, Budapest, 2014.

Kopp, Hermann: *Die Alchemie in älterer und neuerer Zeit*. Heidelberg: Carl Winters, Volume 1, 1886.

- Laaz, Johannes: *Tractatus II de lapide philosophico/ Tractatus aureus de lapide philosophorum*, 1611 (nepaginirano).
Dopolnjena izdaja pod naslovom Joannes de Lasnoro. *Tractatus aureus de Lapide Philosophorum*. V: Zetzner, Lazarus (ur.). *Theatrum chemicum, præcipuos selectorum auctorum tractatus de chemiæ et lapidis philosophici antiquitate, veritate, iure, præstantia et operationibus, continens...*
Zvezki I-IV. (Ober)Ursel: Zetzner, 1602.
Ponatis: 1613. Strasbourg: Zetzner.
- Láng, Benedek: *Unlocked Books: Manuscripts of Learned Magic in the Medieval Libraries of Central Europe*. Penn State Press, 2010.
- Likar, Silvo: *Vloga viteških redov na obrambnem i karitativne področju s poudarkom na Nemškem viteškem redu na Slovenskem*, Diplomaska naloga. Teološka Fakulteta Univerze v Ljubljani, 2007.
- Mlinar, Janez: *Podoba Celjskih grofov v narativnih virih*. Ljubljana: Historia znanstvena zbirka Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani 11, 2005.
- Paušek-Baždar, Snježana: *Königin Barbara zu Cilli als Alchimistin in Samobor*. *Godišnjak Njemačke narodnostne zajednice* 15/1, 2008, str. 275, 279.
- Petraeus, Nicolaus (ur.): *Fr. Basilii Valentini Chymische Schriften*. Hamburg, 1717, 1740.
- Žižek, Aleksander: *ABC Arhivska Barbara Celjska*. Celje: Zgodovinski arhiv, Pokrajinski muzej, 2015 (nepaginirano).
- Žvab, Andraž: *Baročna alkimija na Kranjskem*. *Kronika*. 2, 2016, str. 199–224.

Franc Rozman

Še dva obiska cesarja Franca Jožefa I. v naših krajih

V zborniku Franc Jožef I., ki ga je uredil Gregor Antoličič, izdala pa Cankarjeva založba v Ljubljani¹, je tudi razprava Eve Holz »Potovanja Franca Jožefa na slovensko ozemlje«², ki pa ne upošteva njegovega prvega obiska na našem ozemlju, ko sicer še ni bil cesar, in tudi ne obiska iz leta 1891. Prvega, iz leta 1845, sicer omenja Filip Čuček v svojem članku o mladosti cesarja.³ Očitno ga omenja le zato, ker je bil poseben članek namenjen prav obiskom cesarja v slovenskih deželah.

Naj bo to tu dopolnjeno. Gre namreč za daljše potovanje,⁴ ki se je začelo že 28. avgusta 1845, ko je nadvojvoda in poznejši cesar s spremstvom iz Nussdorfa pri Dunaju odplul proti Linzu, od tam pa s konjsko železnico preko Cortine d'Ampezzo v Belluno. Franc Jožef je v svojem dnevniku pripomnil, da je tu že vse italijansko in tudi prebivalci zglejajo drugače kot avstrijski Tirolci. V Bellunu se je srečal z maršalom Radetzkyjem, kar je Franca Jožefa zelo razveselilo. Naslednje dni so se ustavili še v Tridentu, Modeni, Vicenzi, Benetkah, kjer so ostali nekaj dni. 26. septembra so z vojaškim parnikom Marianna odpluli proti Pulju, kamor so prišli ob pol petih popoldne. Sprejel jih je guverner Trsta grof Franz Stadion na Lloydovem parniku

Imperator. Stadion je bil guverner od 1841 do 1846 v Trstu, kasneje pa notranji in šolski minister v Schwarzenbergovi vladi 1848/49. Navzoč je bil tudi vojaški poveljnik Trsta, feldmaršalporočnik baron Ludwig von Piret de Bihain in drugi dostojanstveniki. Naslednjega dne so visoki gostje prišli v Trst, kjer so si zvečer ogledali po mnenju Franca Jožefa dolgočasno Cherubinijevo opero Medea.

V nedeljo 28. septembra je nadvojvoda s spremstvom najprej odšel k maši v cerkev sv. Antona, potem pa so v spremstvu guvernerja in predsednika magistrata obiskali umetniško razstavo v Tergesticumu (stavba poleg borze, 1842 preurejena v nakupovalno galerijo). Obiskali so tudi bolnišnico in veliko ubožnico, šli do sv. Justa in si ogledali muzej na tamkajšnjem vrtu. Popoldne je guverner priredil kosilo za 24 oseb, nato so šli še v »lepo gledališče Muroner«, kjer je bila po besedah poznejšega cesarja »na sporedu neka mizerna italijanska komedija. To gledališče nima lož in bi ga bilo zlahka mogoče spremeniti v cirkus.«

Naslednjega dne so bili gosti že ob sedmih pri maši, potem pa so si ogledali novo in staro bolnišnico, svetilnik, Lloydov arzenal in novi pomol. Po odhodu iz Trsta so se ustavili na Opčinah in občudovali lep razgled. Okrog šestih popoldne so prišli v Postojno, kjer jih je sprejel guverner Ilirije baron Joseph Weingarten, postojnski okrožni glavar in nek nadporočnik 17. pešpolka, katerega imejitelj je bil tedaj princ Hohenlohe-Langerburg in bi bil zato mogoče tisti nadporočnik princ Egon

¹ Antoličič Gregor (ur.), *Franco Jožef. Ljubljana: Cankarjeva založba 2016.*

² Holz, *Potovanja cesarja Franca Jožefa na slovensko ozemlje*, str. 89-113.

³ Čuček, *Franco Jožef – otroštvo, mladost in prva leta vladanja*, str. 27-47.

⁴ Cerny, *Die Jugend-Tagebücher Franz Joseps*, str. 110-122.

Nadvojvoda Franc Ferdinand razlaga cesarju razmere na bojišču ob manevrih 6. septembra 1907. (*Kaiser Galerie. Bilder aus dem Leben Kaiser Franz Joseph I. Neue Folge zu Viribus Unitis: Das Buch vom Kaiser. Hrsg. von Max Herzig, Budapest / Wien / Leipzig 1909*)

Hohenlohe-Waldenburg ali pa grof Sigismund Thurn-Valsassina.⁵ Ogledali so si Postojnsko jamo, ki je bila zanje posebej razsvetljena in je na nadvojvodo napravila velik vtis (kot je naslednjega dne poročala *Laibacher Zeitung*⁶ sta bila v spremstvu tudi brata Franca Jožefa nadvojvoda Ferdinand Maksimilijan in Karl Ludwig). Tu sta se jim pridružila tudi vzgojitelj Franca Jožefa baron Joseph Gorizzutti in grof Johann Coronini-Cronberg ter gubernialni svetnik grof Paul Eduard Coudenhove, sin dvornega nadmojstra grofa Franza in dvorne dame nadvojvodinje Sofije grofice Auguste Coudenhove. Naslednjega jutra, 30. septembra, so se ob osmih zjutraj odpeljali proti Ljubljani, kamor so prispeli ob pol enih popoldne. Pričakali so jih guverner Joseph Weingarten, škof Anton Alojzij Wolf, feldmaršalporočnik Franz grof Luidolf, štabni oficirji 17. pešpolka in dva predsednika (ni jasno

česa). Franca Jožefa je impresioniralo ekserciranje čete 17. pešpolka. Prenočevali so v gostilni Pri divjem možu (*Zum wilden Mann*), ki so ji Ljubljanci rekli Bidelmon in ki je stala pred škofijo in sprejemala najodličnejše goste, vladarje in druge velikaše. Delovala je do leta 1868.⁷ Tam so tudi večerjali. Poleg že naštetih je bil na večerji še komandant 17. pešpolka Moritz von Görger.⁸ Popoldne so visoki gostje obiskali še ljubljanski muzej, ki pa Franca Jožefa ni navdušil in šli tudi na grad. Po vrnitvi jim je vojaška kapela 17. pešpolka igrala podoknico. Zvečer je bila »v majhnem gledališču prav dobra predstava nemške komedije.«

Prvega oktobra so ob 7. zjutraj zapustili Ljubljano in se odpeljali proti Celju, kjer jih je sprejel okrožni glavar in šibka četa domobranskega bataljona, s komandantom stotnikom Pflugom na

⁵ *Strobl von Ravelsberg, Geschichte des k.u.k. Infanterie-Regimentes Ritter von Milde No. 17, str. 119.*

⁶ *Laibacher Zeitung, št. 79, 4. oktobra 1845, str. 527.*

⁷ *Staroslav, Gostilne v stari Ljubljani, str. 16.*

⁸ *Strobl von Ravelsberg, Geschichte des k.u.k. Infanterie-Regimentes Ritter von Milde No. 17, str. 119.*

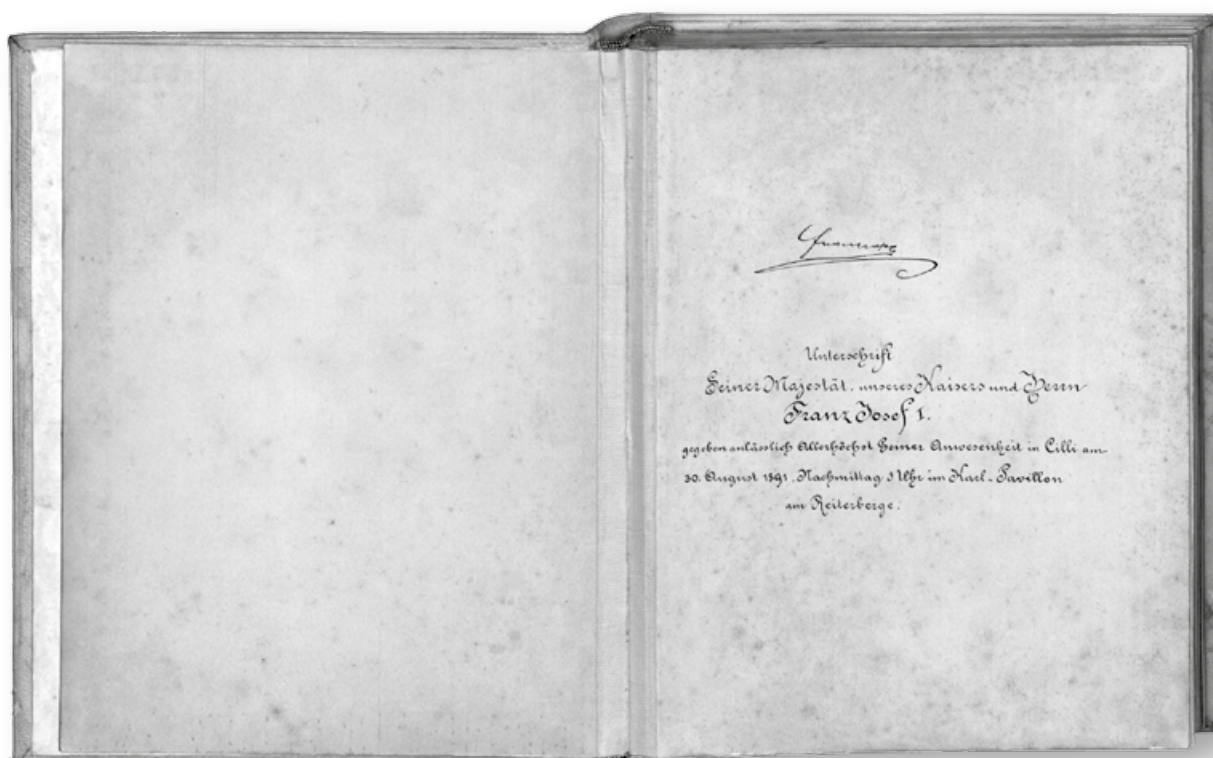
Cesar s feldcajgmojstrom baronom von Beckom na manevrih v Totisu (Tata) na Ogrskem 1897.
(*Viribus Unitis. Das Buch vom Kaiser. Hrsg. von Max Herzog, Budapest / Wien / Leipzig 1898*)

čelu. Po kosilu so se odpeljali v Maribor, kamor so prispeli ob 20. uri. Tudi tam jih je sprejel okrožni glavar, množica civilnega prebivalstva in major 3. bataljona 47. pešpolka Kinsky. Tu je grof Bombelles srečal svojo hči Louiso, ki je bila svakinja Franc Jožefove tete Marie Louise von Parma, vdove cesarja Napoleona I. in tretjič poročena z grofom Carlom Bombellom, bratom vzgojitelja Franca Jožefa Heinrichom Bombellom.

Naslednje jutro so že ob sedmih šli na pot. Ogleдали so si gradnjo železniškega mostu čez Dravo (Franc Jožef je pomotoma zapisal čez Savo) in gradnjo predora v Košakih. Ob 13. uri so prišli v Gradec (Graz), kjer sta jih pričakala guverner Mathias Konstantin grof von Wickenburg in feldmaršalporočnik baron Julius Haynau, znan po svoji krvoločnosti pri zatiranju revolucije v Italiji in na Ogrskem. Zraven sta bila še feldmaršalporočnik grof Peter von Spannoch, tedaj divizionar v Gradcu (Grazu) in kasnejši general kavalarije. Srečali so se tudi z nadvojvodo Janezom, ki jim je po kosilu razkazal svoj prenovljeni grad Meran. Tudi v Grad-

cu (Grazu) so podobno kot v Ljubljani stanovali v gostilni Bei wildem Mann. Zvečer so si ogledali opero Alberta Lortzinga Car in tesar. Naslednje jutro so se z vlakom odpeljali do Brucka, od tam pa s kočijami preko Maria Zella in Lilienfelda ter 5. oktobra prispeli v Schönbrunn in tako zaključili to dolgo potovanje.

V slovensščini so takrat izhajale le Bleiweisove Novice, ki pa o tem obisku niso poročale. Zato pa je o tem poročala uradna Laibacher Zeitung, in sicer v uvodniku 1. oktobra 1845. Poleg tega kar je napisal Franc Jožef sam, je v tem uvodniku novo to, da sta kot sopotnika omenjena tudi oba njegova brata Ferdinand Maksimilijan in Karl Ludwig, da je bil guverner Ilirije baron Joseph von Weingarten, postojnski okrožni glavar pa Joseph Kotscherer, v ljubljanskem muzeju pa jih je sprejel (kot je zapisano predsednik) baron Leopold von Lichtenberg. Laibacher Zeitung je bila tako kot Triester Zeitung ali Grazer Zeitung uradno glasilo, žal pa vse premalokrat uporabljana v slovenski historiografiji.

Cesarjev vpis v spominsko knjigo častnih obiskov mesta Celja iz leta 1891.
(SI_ZAC/0006/00016 Zgodovinski arhiv Celje)

Še en obisk cesarja v zborniku ni upoštevan, in sicer v Celju 30. avgusta 1891, ko je bil cesar na vojaških manevrih v okolici Celja. Omenjenega dne je prišel v Celje in tam dvakrat prespal. O tem obisku sta podrobneje pisala Bojan Cvelfar in Andrej Studen, zato ga le omenjam.⁹ Andrej Studen pa obisk cesarja na vojaških manevrih v celjski okolici omenja še v drugi razpravi, in sicer je v njej citirano zanimivo pismo cesarja njegovi takratni simpatiji gledališki igralki Katarini Schratt. Takole pravi: »Program (v Celju) je bil natrpan, peklenska vročina pa utrudljiva. V Celju sem bil lepo sprejet. Po maši je bila avdiencia pri mestnih dostojanstvenikih, ki ni bila dolga, potem sem delal in po 2. uri sem obiskal novo, lepo civilno bolnišnico, farno cerkev in muzej ter na koncu res lep in velik mestni park, kjer so nastopali šolski otroci, igrala je godba in zbralo se je veliko ljudi. V odprtem paviljonu sem v navzočnosti publike moral jesti jagode, ki so mi jih postregle mestne dame. Jagode pa niso bile tako sladke kot Vaše. Potem sem se moral povzpeti še na prav visok grič, oziroma na vzpetino nad parkom,

od koder se je nudil lep razgled po okolici. To je bilo sicer zdravo, vendar je bilo vroče in še daleč ne tako prijetno kot so najini sprehodi po gozdu v Ischlu. V parku in tudi v drugih krajih na Savinji so kopališča, ki so čudovito vzvalovana in ki se segrejejo do 23 stopinj Celzija. To bi bilo nekaj za Vas. Ob šestih je bila v veliki dvorani hotela Slon večerja. Potem sem si ogledal še iluminacijo, zapeli so mi serenado. Še najbolje je bilo, ko sem že ob devetih šel v posteljo.«¹⁰

Zanimivo pa je, da Ignac Orožen v svoji Celjski kroniki ne omenja obiska iz leta 1845, pač pa omenja bežna ustavljanja, ko se je cesar 13. septembra 1851 ustavil v Celju in tam zajtrkoval, skozi Celje pa se je vračal 1. oktobra 1851.¹¹ Na poti v Italijo je moral skozi Celje. Podobno je bilo 26. februarja 1852, ko je spet šel v Italijo in se ob povratku ustavil v Celju 11. marca 1852.¹² Zadnja omemba je 14. oktobra 1852, ko se je cesar iz Ljubljane vračal na Dunaj in se ustavil v Celju. Kdaj pa je šel v Ljubljano,

⁹ Cvelfar, Studen, *Posameznosti iz vsakdanjega življenja v Celju pred prvo svetovno vojno*, str. 344-347.

¹⁰ Studen, *Einfluss der Eisenbahn*, str. 71-72.

¹¹ Orožen, *Celjska kronika*, str. 224.

¹² Prav tam, str. 226.

pa Orožen ni zapisal.¹³ To so res drobnarije, vendar pa bi obiska 1845 in 1891 morala biti omenjena v članku. Naj ne bo mišljeno kot zajedljivost pa naj rečem, da je vsem, ki so pregledali tekst ušlo, da je Statthalter pač državni in ne deželni namestnik, pa tudi ljubljanski škof ni kranjski.

Viri in literatura

- Antoličič, Gregor (ur.): *Franc Jožef*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2016.
- Cerny, Helmo (izd.): *Die Jugend-Tagebücher Franz Joseps (1843-1848)*. Wien: Böhlau, 2003.
- Cvelfar, Bojan in Studen, Andrej: Posameznosti iz vsakdanjega življenja v Celju pred prvo svetovno vojno. *Iz zgodovine Celja 1848-1918*. Celje: Muzej novejša zgodovine, 1998, str. 323-365.
- Čuček, Filip: Franc Jožef – otroštvo, mladost in prva leta vladanja (1830-1851). V: *Franc Jožef*, str 27-47.
- Holz, Eva: Potovanja cesarja Franca Jožefa na slovensko ozemlje. V: *Franc Jožef*, str. 89-113. *Laibacher Zeitung*, št. 79, 4. oktobra 1845.
- Orožen, Ignac: *Celjska kronika* (faksimile iz 1854). Celje, 1997.
- Staroslav (Vrhovnik, Ivan): *Gostilne v stari Ljubljani*. Ljubljana: Založba Jutro, 1926, str. 16.
- Strobl von Ravelsberg, Ferdinand: *Geschichte des k.u.k. Infanterie-Regimentes Ritter von Milde No. 17 (1674-1910)*. Laibach 1911.
- Studen, Andrej: Einfluss der Eisenbahn auf die reisekultur und auf die Entwicklung des Tourismus in Slowenien im 19. Jahrhundert, v: *Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 2004*, zv. 24. Kaposvar, 2005, str. 63-72.

¹³ Prav tam, str. 227.

Podobe oglaševanja

Od prvih oglasov do interneta: k zgodovini oglaševanja na Slovenskem. Uredil: Andrej Studen. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016. 244 strani. (Vpogledi; 13).

Znanstvene razprave v monografiji *Od prvih oglasov do interneta* predstavljajo prvo celovito historiografsko obravnavo te teme na Slovenskem. Ob pomanjkanju podobnih razprav slovenskega zgodovinskega pisarja se ob univerzitetnem učbeniku *Oglaševanje* Zlatka Jančiča iz leta 2013, so se na Inštitutu za novejšo zgodovino prvič resneje lotili do danes neupravičeno spregledane zgodovine modernega oglaševanja na Slovenskem. Programska skupina *Podobe gospodarske in socialne modernizacije na Slovenskem v 19. in 20. stoletju* je tako organizirala simpozij, ob katerem je nastalo 11 znanstvenih razprav, ki tvorijo ocenjeno monografijo.

V uvodnih besedah urednik Andrej Studen oriše fenomen oglaševanja, ki je do danes prodrlo v vse pore vsakdanjega življenja slehernega posameznika. Oglaševanje izpostavi ne samo kot temo socialne in gospodarske zgodovine, ampak tudi kot razmerje med komercialnim oglaševanjem in družbeno gospodarskimi spremembami, torej tudi kot del zgodovine medijev, gospodarske, socialne in kulturne zgodovine in končno tudi kot del zgodovine moderne potrošniške družbe. Oglaševanje kot spremljajoč fenomen industrializacije in civilizacijski proces oblikovanja moderne potrošniške družbe je v moderni dobi postalo kreator novih izkušenj, potrošniških navad, oziroma kar nov način življenja nasploh. Izpostavljeno je vprašanje ciljnih skupin, ki so se skozi čas diferencirale po spolu, starosti, družbenem sloju in nacionalni orientaciji. Oglaševanje je od konca 19. stoletja v temelju zaznamovalo zgodovino vsakdanjika posameznika, njegov življenjski stil in življenjski milje družbenih skupin. Urednik izpostavi tudi raziskovanje oglaševanja kot temelj za razumevanje zgodovine moderne potrošniške družbe na Slovenskem. Skozi preoblikovanje družbenih razmer je potrošnja postala osrednja

tema in vsebina posameznikovega prostega časa. Človek je postal predvsem potrošnik in različne družbene skupine so skozi potrošnjo odkrile možnost za pozicioniranje smisla njihovega življenja.

Monografija prinaša študije primerov oglaševanja kot ekonomske in kulturne prakse ter simbola komunikacije od konca 19. stoletja do danes. Razprave so nanizane v štirih sklopih: *Od prepovedanega do svobodnega*, *Nacionalne in politične reminiscence*, *Strategije nagovarjanja in prepričevanja* in *Antropološke refleksije*.

V prvem sklopu v svoji razpravi Aleksander Žižek obravnava vprašanje predmoderne sveta ponudbe in povpraševanja brez oglaševanja v času cehov. Cehovsko obrtništvo zaradi omejevanja konkurence oglaševanja ni podpiralo, vendar avtor ugotavlja, da je kljub temu najti sledi reklame v cehovskih knjigah in arhivskem gradivu tega časa. Andrej Studen je obravnaval vprašanje oglaševanja kot motorja potrošniške družbe od začetkov potrošniške družbe, prve korake oglaševanja na Slovenskem, od seznanjanja in prepričevanja na lokalni

ravni do nadregionalnega prodiranja v možgane modernih potrošnikov.

V drugem sklopu Marko Zajc obravnava vprašanje historično pogojenega oglaševanja in nacionalizem na primeru *Družbe sv. Cirila in Metoda* in njenih izdelkov na začetku 20. stoletja. Avtor je predstavil razmerje med nacionalizmom in reklamo, *Družbo sv. Cirila in Metoda*, razmerje med produktom in reklamo ter težavno razmerje med nacionalizmom in poslovnim interesom. Neja Blaj Hribar predstavlja oglaševanje v *Slovenskem narodu* in *Slovcu* na prelomu 19. in 20. stoletja in zpostavlja vprašanje oglasa kot vir financiranja časopisja in moč inseratov kot dela politike.

V nadaljevanju se avtorji lotevajo modernega oglaševanja od konca 19. stoletja do današnjega časa in analizirajo oglaševanje kot motor potrošniške družbe od začetkov prehoda v liberalno tržno gospodarstvo in pojava potrošniške družbe pa vse do današnje družbe. V tretjem sklopu torej Meta Remec obravnava debelost in vitkost v medijskem diskurzu na začetku 20. stoletja. Pri tem obravnava zmernost in druga pravila zdravega prehranjevanja, kdo je bil pravzaprav debel, kakšna je bila prehranjenost otrok in žensk, fenomen debelosti, ki ni več lepotni ideal in bližnjice do lepote tega časa. Marija Počivavšek je obravnavala vprašanja o potrebi reklame, brez katere ni trgovine in prometa in življenja ter dobička. Izpostavila je osveščanje trgovcev o pomenu reklame, kakšna naj bo dobra reklama v časopisu, zunaj na trgovini in izložbi ter plakatih, svetlobnih reklamah, razstavah in sejmihi. V nadaljevanju je predstavila interno reklamo kot katalog, demonstracijo itn., predstavljeni so bili trendi v reklamiranju v obdobju med obema vojnama. Maja Gombač je obravnavala oglaševanje modnih izdelkov na Slovenskem v obdobju med obema vojnama. Predstavila je širjenje industrijske, preoblikovanje hišne in obrtniške proizvodnje, vpliv množičnih medijev, vzpostavljanje elitne in množične potrošnje na primerih, pomen uporabnosti, menjalne in simbolne vrednosti v oglasih ter nove prostore nakupov in moderne nakupovalne prakse. Avtorica je v nadaljevanju predstavila prvo fazo potrošniške družbe in njene nove potrebe. Mojca Šorn pa je raziskala oglaševanje kozmetike v *Jutru* in *Slovcu* v času druge svetovne vojne (1939–1945). Predstavila je življenjske stile, navade

in vrednote dela slovenske družbe v omenjenem obdobju pomanjkanja. Zanimiva je tudi razprava Jurija Hadalina o oglaševanju avtomobila v času socializma, v kateri predstavi tegobe in dobre strani lastnika avtomobila v času socializma. Evropsko potrošniško družbo 20. stoletja je najbolj zaznamoval avtomobil, razcvet tovrstnega potrošništva pa je Slovenijo dosegel v 70. letih.

V četrtem sklopu sta avtorici obravnavali vprašanje najmodernejših oglasov na internetu, njihovih skritih sporočil in tabujev. Nina Vodopivec je v razpravi *Bodi to kar si: podobe oglaševanja in skrita sporočila*, predstavila zgodovino oglaševanja oziroma oglaševanje v zgodovini, pomen čustvenega trženja in ideologijo izbire, ozadje oglaševanja in potrošnje, korporativne logike in globalne produkcije ter vprašanje oglaševanja in družbene kritike. Mojca Ramšak je v razpravi *Tabuji v preventivnih kampanjah proti raku na Slovenskem* predstavila kampanje proti raku in socialni marketing, humor v oglasih o raku, izobraževanje in šokantna sporočila ter upanje ob oglasih o raku. Avtorici sta razmišljali o oglaševanju kot identitetnem sredstvu, kot oblikovalcu želja, potreb in fantazij v medijski in potrošniški kulturi in kot o ideološkem mehanizmu učinkovitega upravljanja življenja slehernega posameznika. Zgodovinskimi študijam je tako smiselno dodana antropološka perspektiva, ki pričujočo monografijo umešča v širši historični in teoretski okvir.

Relevantno, tehtno in dosledno delo *Od prvih oglasov do interneta* fenomen oglaševanja obravnavano integrativno, pri čemer je pomembna tudi antropološka perspektiva. Objavljene študije primerov predstavljajo prvo tovrstno obravnavo, s katero se dopolnjuje neraziskanost tega področja in obenem nudi izhodišče ter spodbudo za nadaljnje raziskave. Spričo aktualnosti pričujoče teme bo prebiranje tekoče napisanih besedil gotovo pritegnilo vse tiste, ki jih zanimajo vprašanja moderne potrošniške družbe izobilja, v kateri živimo.

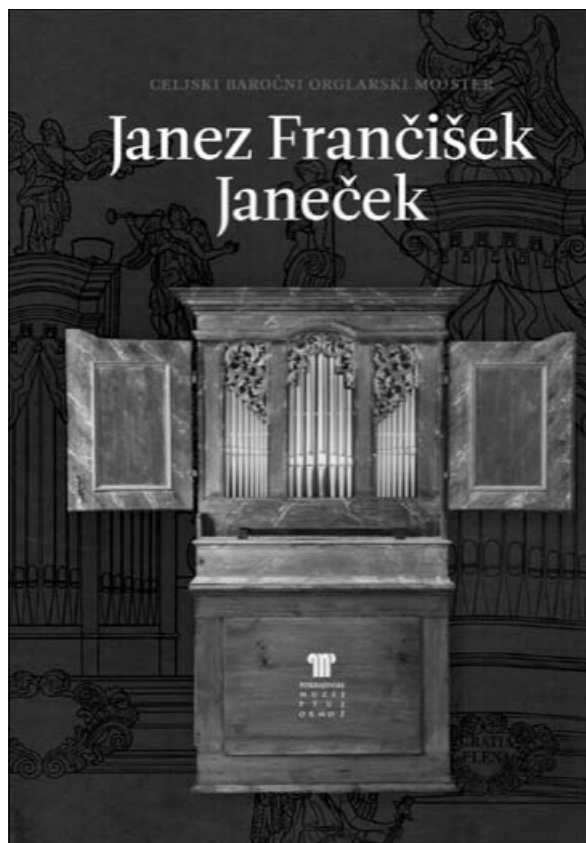
Miran Aplinc

Celjski Janeček

Celjski baročni orglarski mojster Janez Frančišek Janeček. Uredila: Tatjana Štefanič. Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj – Ormož, 2016. 280 strani.

Ob slovenskem kulturnem prazniku so letos na Ptuj, v mestu z največjo zbirko (glasbenih) instrumentov pri nas, predstavili novo znanstveno monografijo o celjskem baročnem orglarskem mojstru Janezu Frančišku Janečku. V tamkajšnjem muzeju so poskrbeli za izdajo, ki na podlagi spoznanj organološke, zgodovinske, umetnostnozgodovinske in konservatorsko-restavratorske stroke prikazuje celostno življenje in delo tega orgelskega mojstra. Janeček je prav na prostoru severno zahodne kohezije zapustil največ instrumentov, največ orgel različnih tipov in večinoma v cerkvenih prostorih. Taka izjema je npr. tudi salonski pozitiv iz leta 1747, na katerega je zdaj v njegovi restavrirani podobi zaigral eden naših tovrstnih solistov Tomaž Sevšek.

Četudi orglar Janeček izhaja s konca 17. in sredine 18. stoletja je o njegovi biografski sliki bolj malo znanega. Bil je češkega rodu, kjer naj bi se rodil okrog leta 1697. Tudi ni znano, ali je prišel s Češkega (kjer so Janečki znani orglarji), ali pa je bil morebiti tudi rojen že v Celju? Obrti se je izučil verjetno v družinski delavnici na Češkem. Od leta 1721 je živel v Celju, kjer je 1722 dobil celjske meščanske pravice, kar pomeni, da je bil takrat star 24 let. Potem je tam odprl lastno delavnico. Kot izdelovalec orgel je značilen predstavnik srednjeevropskega baročnega orglarstva s češkimi odtenki. Ti se kažejo v doslednem postavljanju kopol (tj. spoji, vezi, vezniki; maior 8' in minor 4') na vsakem manualu (tj. ročne tipke) oz. v vsakem Janečkovem glasbilu nasploh. Zaradi različne postavitve znotraj glasbila ti pari kopol pojejo drugače. Po drugi strani pa je dosledno logičen v sestavi principalove (tj. glavni register) arhitekture, pri čemer začne z miksturo (tj. register z mešanimi toni) zelo visoko, v večjih orglah po mali kvinti (1 1/3), pri manjših pa seveda po oktavi (2'). Obrtniško so Janečkovi instrumenti zelo vzdržljivi. Njegove orgle še dandanes (restavrirane in posodobljene) krasijo zagrebško stolnico (1726), na Hrvaškem pa še v Laduču (1733), cerkvi

Sv. Marka (1740), Kupincu (1752), Brezovici (1771), v Sisku (1767) in Selih pri Sisku (1777); v Sloveniji pa še opatovo kapelo v Celju (1731), stolnico Sv. Nikolaja v Ljubljani (1734 in 1739), Tržišče-Slačnji vrh (1740), Kostanjevico (1742), Rogatec/Sv. Hijačinto (1743), Staro Loko pri Šk. Loki/Crnogrob (1743), Stično (1747), Podčetrtek/Pesek (1751), Ruše (1755), Sladko Goro (1755), Žetale/Čermožišče (1763), Olimpije (1764), Idrijo (1767) in drugje. Njegovi instrumenti so umetniško in obrtniško zelo izpopolnjeni. Vseskozi je torej živel in deloval v Celju, kjer naj bi tudi umrl (1778?).

Celjski meščan Janeček je zagotovo eden najpomembnejših baročnih orglarjev 18. stoletja, ki je deloval na območju Štajerske, Kranjske in Hrvaške. Njegov opus je velik in danes mu lahko pripišemo avtorstvo vsaj 37 ohranjenih orgel. Nekateri se sicer pritožujejo, da je navkljub temu odsoten iz zavesti slovenske muzikologije in organologije, kar pravzaprav ni res: J. F. Janeček je prisoten tako rekoč v vsej tovrstni (leksikalni) literaturi. Če je vprašljiva ali neznana njegova življenjska pot pa vsaj omenjeni opus (glasbenih) instrumentov daje možnosti za Janečkovo predstavitev, ki je zdaj pred nami. Kot se ga

še posebej in ponovno tokrat dotakne naš organoslovski doayen in nestor Edo Škulj, ne more mimo komparativne metode raziskovanja slovenske organologije. Janeček ni deloval sam, ampak je v zamiku manj kot tridesetih let izdelal orgle za ljubljansko stolnico tudi Primorec Frančišek Ksaver Križman (Branik, 1726 – Rottenmann, 1795). Šele oba skupaj pa sta prispevala v bogato tradicijo orglarstva na Slovenskem in pomenita enega izmed vrhuncev tovrstne izdelave (glasbenih) inštrumentov – orgel in še kakšnega njim podobnih inštrumentov s tipkami. Oba, oziroma vsak zase pa sta seveda imela povsem različna izdelovalska pristopa. Ocenjena monografija se ukvarja le z Janečkom, kar pomeni, da nas Slovence še čaka Križman?

Uvodne *misli in zahvale* je v knjigo prispevala (glavna) urednica monografije in tudi ena od avtoric objavljenih člankov Tatjana Štefanič (str. 6-7), predgovor pa je prispeval direktor založnika Aleksander Lorenčič (8-9). Prvi in uvodni (komparativni) članek z naslovom *Janeček versus Križman* je prispeval upokojeni profesor Edo Škulj. Z natančnim popisom nekaterih najbolj značilnih dispozicij orgelskih inštrumentov enega in drugega izdelovalca avtor opozori na njuno (skupno) bogastvo in graditeljske razlike. Že v tem delu monografije pa se pojavijo tudi že prve posamične (barvne) fotografije, ki se do konca monografije samo še stopnjujejo, tako po obsegu, obliki in številu (10-18). Dejan Zadravec, arhivist v Zgodovinskem arhivu na Ptujju piše o »nekaj drobtinica iz življenja celjskega baročnega orglarja J. F. Janečka« (19-34). V prispevku se dotakne njegovih dosedanjih omemb, razprede Janečkovo ime in priimek, rojstni dan in kraj, prihod v Celje in ustalitev, posest in lokacija delavnice v Celju, njegov družbeni status in končno o njegovi (neznani) smrti in (nadalnji) usodi delavnice. V tem separatu gre zagotovo za povsem nove ugotovitve za novo slovensko organologijo, četudi jo je podpisal tujec (Janeček). O *značilnostih Janečkovih orgel* piše Jurij Dobravec (raziskovalec slovenskih orgel in skrbnik /elektronske/ podatkovne zbirke *Ars organi Sloveniae*), naveden tudi kot avtor (številnih) fotografij, razpredelnic, tabel, ... (35-108). Gre za eno najboljšežnejših poglavij, ki natančno (na zemljevidu) označi vse Janečkove orgle, opremljeno pa je tudi z bogato (kolorirano) ikonografijo kronološkega pregleda Janečkovih napisnih lističev in lastnoročnih popisov v sapnicah njegovih in-

štrumentov (1725-1775). *Tipologijo ohišij glasbil J. F. Janečka in njihov ornamentalni ter kiparski okras* predstavi avtorja kustosinja in urednica Tatjana Štefanič in njen muzejski kolega konservator in restavrator Boštjan Roškar (109-196). Isti avtorski tandem dodaja v omenjeno monografijo *katalog ohranjenih ohišij glasbil J. F. Janečka na območju Slovenije* (197-256), slednji (Roškar) pa se predstavi še sam s prispevkom o *restavratorskih posegih na pozitivu J. F. Janečka iz leta 1748* (257-272). *Literaturo in vire* (273-280) so vsi navedeni popisali na kar osmih dvokolonskih straneh, kar pomeni, da je doma in tujem kar precej literature in virov omenjenega organološkega fenomena. Poleg literature in virov so navedeni še spletni viri (14 enot), arhivsko gradivo (33) in osupljivo število odličnih fotografskih reprodukcij (čez 200!), ki so jih prispevali J. Dobravec (54), Boris Farič (135) in drugi. Praviloma se namreč (glasbene) inštrumente (kot so orgle) obenem posluša in gleda. Gre za enega redkih ali kar edini glasbeni inštrument, ki ima tovrstne interdisciplinarne in multidisciplinarne (umetnostne) funkcije.

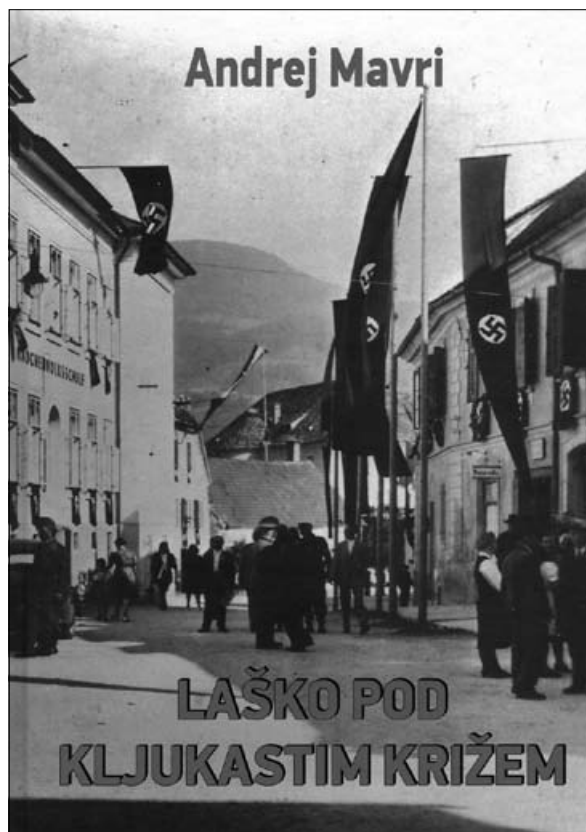
Franc Križnar

Laško (1941-1945)

Andrej Mavri: *Laško pod kljukastim križem*. Slovenske Konjice: Grafoplast, 2016. 312 strani.

Splošno zgodovino Laškega s širšo okolico obravnava kar nekaj knjig. V zadnji, ki zajema tudi čas do 1945 pa je obdobje druge svetovne vojne in narodnoosvobodilnega gibanja obdelano bolj na splošno. O tej tematiki je namreč za območje Laškega objavljeno le zelo malo zgodovinskih del. Za del laške občine je objavljena le knjiga *Iz trpljenja in krvi. Laško in Rečica v borbi za svobodo* (1958). Zgodovinski zapis za laško območje v obdobju 1941-1945 je prispeval tudi ljubiteljski zgodovinar Edo Jelovšek, a ta ni objavljen, v tipkopisu ga hrani laška knjižnica. Z laško zgodovino tega obdobja se je ukvarjal tudi Lojze Požun, ki je obljubil ustrezen prispevek o tej tematiki, ki naj bi izšel v Laškem zborniku ob 750. letnici kraja Laško leta 1977, a zaradi bolezni slednji prispevka ni uspel zaključiti. Lani pa je izšla knjiga laškega rojaka in amaterskega zgodovinarja Andreja Mavrija z naslovom *Laško pod kljukastim križem*. Menim, da je Mavrijeva knjiga uspela kombinacija na terenu zbranih podatkov in podatkov iz arhivskih virov, ki jih je avtor veliko uporabljal.

Uvodoma je nekaj splošnih poglavij, ki jih uva-ja spremna beseda dr. Tončka Kregarja in kratek pregled obdobja med vojnama. Opisan je teritorij sedanje občine Laško, ki je bila tedaj upravno-politično razdeljena na občine Jurklošter, Laško, Marija Gradec, Sv. Krištof., Sv. Lenart in Zidani Most. Na kratko je opisano njeno gospodarstvo, posebej tedanji premogovnik v Rečici in tedanje toplice v Laškem. Opisano je tudi tedanje strankarstvo, kjer je v mestu samem prevladovala liberalna stranka z dolgoletnim županom, advokatom dr. Franom Rošem, na podeželju pa Slovenska ljudska stranka, kjer je zadnjih pet let, z mestom Laško vred, županoval kmet Karel Hrastnik iz Stopce. Nato sledi sestavek o laških Nemcih, ki so v trgu Laško prevladali šele od srede 19. stoletja, zaradi priselitve državnih in železniških uradnikov ter osebja v tedanje toplice. Odtlej je Laško postalo pravo nemško gnezdo.

Slovenci so se sicer začeli tudi precej uveljavljati, k njihovem sicer majhnemu uspehu pa so največ pripomogli priseljeni zavedni Slovenci, kirurg (neke vrste zdravnik) Žnidaržič, ki se je prvi v Laškem podpisoval v gajici s tremi strešicami, pivovarnar Kukec, ki je postavil novo pivovarno v Podšmihelu in je zaposloval le Slovence in trgovska družina Elsbacher, ki je izvirala iz Kanalske doline, ki je tedaj spadala pod Koroško. Slovenstvo so podpirali tudi laški kaplani in odvetniki.

Neposredni nenapovedani napad Nemčije na Jugoslavijo se je zgodil 6. aprila 1941 z bombardiranjem Beograda. V knjigi je podrobno opisano, kako so Laščani doživljali napad, ker so nemška letala Laško preletavala. V Laško je nemška armada, oz. 1. gorska divizija prispela iz Dravograda, prek Slovenj Gradca in Mislinjske, Šaleške in Savinjske doline na veliki petek, 11. aprila 1941 dopoldne. Tu se je zadrževala le nekaj časa, nato pa je po dolini Savinje, Save in Mirne, prek Novega mesta in Metlike odhitela proti Karlovcu. Nekaj drugih enot je ostalo v Laškem, kjer so razoroževale bežeče jugoslovanske vojake in jih pripravljale za ujetništvo.

Laški Nemci in nemškutarji so prve nemške vojake, ki so se pripeljali v eskorti in v paradnih uniformah, sprejeli pri hotelu *Henke* (zdaj *Hum*) z navdušenjem in s cvetjem ter jih pogostili s slaščicami, pecivom, bomboni in s pijačami. Na skoraj vseh hišah so bile že izobešene nemške zastave s kljukastim križem. Za vojaki so začeli prihajati na Spodnje Štajersko predstavniki nove civilne oblasti, večinoma z območja anektirane Avstrije, ki so se od začetka opirali na domače nemškutarje. Okupacijske oblasti so 14. aprila 1941 razpustile stare občinske odbore, politični komisarji pa so 15. in 16. aprila imenovali nove župane iz vrst uradnikov, nekaj pa tudi iz vrst Nemcem lojalnih Spodnještajercov. Župani so bili podrejeni celjskemu deželnemu svetniku. Okupator je ozemlje Spodnje Štajerske priključil Štajerski pokrajini (*Gau Steiermark*), ki jo je vodil pokrajinski vodja Nemške socialistične delavske stranke gauleiter dr. Siegfried Überreiter. Prejšnjo upravopolitično sestavo laškega okraja so kar precej preuredili. Prejšnjemu laškemu okraju so priključili še občine Radeče, Sv. Jurij pod Kumom, Polšnik, Dole pri Litiji, del občine Sv. Križ in Šent Janž ter občini Zagorje in Mlinše. Nemški Tretji rajh je Spodnje Štajersko vključil v svojo državo, vendar zgolj za interno poslovanje. Okupatorji so takoj začeli izdajati tudi svojo zakonodajo in preurejati sodstvo. Šolstvo naj bi služilo hitremu ponemčevanju spodnještajerskega prebivalstva. Slovenska beseda se javno ni smela izreči. Nacistični režim je bil seveda hud sovražnik katoliške cerkve, posebej v teh krajih, ker jo je štel za zagovornico in nosilko slovenstva. Zato je izselil na Hrvaško in v Srbijo približno 80% spodnještajerskih duhovnikov. Iz laškega območja je izselil župnike iz Sv. Jedrti, Sv. Lenarta, Sv. Ruperta in Jurkloštra ter laškega kaplana. V Laškem je ostal prileten nadžupnik in dekan dr. Franc Kruljc. Ker je bil slovenski jezik tudi v cerkvi prepovedan, je nadžupnik vse obrede opravljal v latinščini. Cerkevne pesmi je prevedel v latinščino, melodija pa je seveda ostala enaka. Tako je bilo slišati, kakor da pojejo slovenske pesmi.

Edine politične organizacije Štajerske domovinske zveze (ŠDZ) (*Steirische Heimatbund*) tukaj ne kaže predstavljati, ker je ustrezno opisana že v drugih publikacijah, prav tako Bojno moštvo (*Wehrmannschaft*) in njegove prisilne pripadnike. Rudniške in industrijske straže (*Werkschutz*) so okupatorji vpeljali že takoj po prvih partizanskih

industrijskih sabotajah. Sestavljali so jo večinoma priseljeni nacisti, pozneje so za dopolnitev vključevali tudi domače nemške simpatizerje in ovaduhe ter znane delomrzneže. Dokaj izčrpno je opisano tudi gospodarstvo laškega kraja v času okupacije. To se je takoj po zasedbi zelo razraslo, vsi brezposelni pa so takoj dobili zaposlitev. Pozneje je gospodarstvo zaradi trajanja vojne in partizanskih sabotaj precej usihalo, večina podjetij pa je vseeno vsaj v zmanjšanem obsegu delovala skoraj do konca vojne.

V zapisu *Priprave na upor* je navedeno, da je Centralni komite komunistične partije (KP) že v maju 1941 ustanovil poseben pokrajinski komite za Štajersko, Prekmurje in Koroško. To je bilo nujno zaradi tega, ker je bil na Štajerskem drug okupator, kakor v Ljubljani in so meje postajale čedalje manj prehodne. Za sekretarja tega komiteja je bil imenovan Slavko Šlander, ki je bil že od leta 1932 sekretar celjskega partijskega okrožja. Seveda je takoj sklical sestanek. Naslednja konferenca je bila v gozdu na Ostrožnem. Tretja je bila na Golovcu pri okoliškem pokopališču. V Celju je bilo v mesecih pred vojno kar nekaj sestankov, na katerih so sodelovali uglednejši celjski komunisti in se dogovarjali o pripravah za upor. Tak sestanek je bil tudi v Laškem že leta 1940 v gostilni Emilije Rozin (kjer je zdaj trgovina *Laščanka*), ki so se ga udeležili zastopniki vseh v Laškem obstoječih strank, seveda brez Slovenske ljudske stranke. Posredno se ga je udeležila tudi KP, s tem da je zaprosila člana neke druge stranke, da na sestanku izjavi, da KP soglaša z vsemi sklepi, ki bodo sprejeti na tem sestanku. Najbolj pomemben je bil sestanek v Kojzici pri Šmarjeti oz. Rimskih Toplicah, kjer so razpravljali o organizaciji Osvobodilne fronte (OF) in njenih nalogah. Ustanovili so tudi Pokrajinski odbor OF za Štajersko. Nadaljnjih sestankov tu ne moremo navajati.

Okupatorji so takoj po zasedbi začeli z izseljevanjem zelo zavednih Slovencev, ki so seveda bili nasprotniki Nemcev, na Hrvaško in v Srbijo. Seznam so pripravili nemški tajni zaupniki in nemška peta kolona, ki je bila v zadnjih letih infiltrirana v vse državne organe, v policijo in žandarmerijo. Izbor izseljencev je koordiniral Avstrijski jugovzhodni inštitut (*Südostinstitut*) v Gradcu. V noči s 17. na 18. aprila so v Laškem aretirali 35, dejansko pa je bilo izseljenih preko 300 Laščanov, vse z namenom čiščenja slovenskega elementa s Štajerske. V prvem

valu naj bi iz Spodnje Štajerske do 5. julija 1941 izselili 5.000 Slovencev V drugem valu, od 10. julija do 30. avgusta 1941 naj bi izselili 25.000 Slovencev. Tretji val naj bi obsegal 65.000 slovenskih kmetov iz obmejnih krajev Spodnje Štajerske in okoli 80.000 slovenskih kmetov iz južnih obmejnih krajev na Gorenjskem. Oboji bi morali biti izseljeni v času od 15. septembra do 31. oktobra 1941 na Hrvaško.

Po uredbi z dne 6. junija 1941 so prešle v last štajerske oblasti elektrarna Fala s svojimi transformatorskimi postajami, Trboveljska premogokopna družba z vsemi njenimi rudniki, premogovnik v Velenju in Kranjske deželne elektrarne. 23. junija istega leta je najbrž zaradi propagirane rasne čistosti izšla uredba o sklepanju zakonske zveze, po kateri sta morala ženin in nevesta za veljavnost zakona pridobiti soglasje samega šefa civilne uprave. Če pa sta imela ženin in nevesta stalno ali vsaj začasno člansko izkaznico ŠDZ pa je lahko izdal dovoljenje tudi župan.

V poglavju *Pravosodje* je opisano, kako je okupator odpravil prejšnja sodišča in organiziral svoje izpostave. Za območje Laškega je bila taka izpostava v Celju. Te izpostave so se ukvarjale predvsem z natančno predpisanimi civilnimi nepravdnimi zadevami. Pravih sodišč v bivših okrajih okupator ni nikoli vzpostavil. Policijska oblast – upravni policijski in orožniški funkcionarji so lahko izrekli mandatne kazni, tudi zaporne in denarne kazni, vendar le do določenega obsega. Za obravnavo nepolitičnih hudodelstev je bil pristojen kazenski oddelek pri komandantu varnostne policije in varnostne službe v Mariboru, za politične pa Gestapo (*Geheime Staatspolizei*). Referent na Gestapu je po zaslišanju osumljenca, ki je bilo lahko tudi poostreno (praviloma z udarci), sestavil sklepno poročilo s predlogom kazni. Ta je lahko bila izgon v koncentracijska taborišča I., II. in III. stopnje ali pa usmrtitev.

Z interno priključitvijo Spodnje Štajerske k Nemškemu rajhu je država pridobila možnost, da je ustrezne letnike moških postopoma mobilizirala v redno nemško armado (*Wehrmacht*), pa tudi v paravojaške enote SS (*Sturmstaffel*) in SA (*Sturmabteilung*). Moške, ki so vojaščino že odslužili v jugoslovanski armadi, so po mobilizaciji kot »Kanonenfutter« poslali neposredno na vzhodno fronto,

mladi rekruti pa so morali opraviti najprej običajne vojaške vaje. Za mladeniče, ki jih niso poslali v armado in za dekleta pa je bila predpisana obvezna služba (*Arbeitsdienst*), za nekatere poklicne profile moških pa je bilo predpisano tudi obvezno delo v Organizaciji Todt.

V poletju in jeseni 1941 so potekali sestanki posameznih skupin upornikov – prihodnjih partizanov in aktivistov. Za vse datumi niso znani. Na enem teh sestankov so voditelji hudajamskih knapov, v bistvu klerikalni sindikalisti Jugoslovanske strokovne zveze, predvsem Lojze Lešnik, sklenili, da bodo v uporuh sodelovali s komunisti v notni fronti. Na sestanku junija 1941 so člani istega sindikata sklenili, da bodo skupno nastopali s krščanskimi socialisti in komunisti. O tem so po Tonetu Fajfarju obvestili vodstvo KP Slovenije v Ljubljani. Širši sestanek na temo organiziranja OF je bil 6. julija 1941 v Govcah pri kmetu Blažu Kurniku, kjer so postavili odbor OF za celjski okraj. Naslednje seje odbora so bile pri Rebeku v Celju. Vsak odbornik je imel poleg rednih zadolžituh tudi določen teren, na katerem je moral organizirati sestanke in postavljati odbore vaških organizacij OF. Agitacijo za območje Laškega in Rečice je prevzel Lojze Lešnik. V Laškem je bilo več skupin pristašuh osvobodilnega gibanja: krščanski socialisti, sokoli, mladina, socialni demokrati in primorski priseljenci. Člani klerikalne stranke se teh sestankov niso udeleževali. V Ložah je bil 10. oktobra 1941 ustanovljen terenski odbor OF. V njem je bil tudi prejšnji klerikalni politik Matevž Deželak. Nadaljnje ustanavljanje in delovanje teh skupin ne kaže opisovati.

V naslednjem odseku so opisane prve partizanske enote. Prva je bila Celjska četa. Njeno delovanje in žalosten konec sta skrbno opisana. Ker pa obstaja o Celjski četi kar nekaj ustreznih zapisov, lahko njeno obravnavo na tem mestu opustimo. Morda velja omeniti, da so jo sestavljali skoraj sami komunisti, ki so bili v stari Jugoslaviji zaradi članstva v KP po več let zaprti v kaznilnicah v Lepoglavi v Hrvaškem Zagorju in v Sremski Mitrovici. Druga je bila Savinjska četa, ki je delovala bolj na obrobju laškega območja. Tretja je bila Revirska četa, ki je nastala z združitvijo Trboveljske čete in zagorske partizanske skupine na Čemšeniški planini 1. avgusta 1941. Četrta enota je bil Štajerski partizanski bataljon, ki je nastal iz Savinjske čete. Tudi ta ni deloval na

laškem območju. Peta enota je bila Modrasova četa, ki je delovala je na vsem laškem območju, še največ pa na Kozjanskem. Šesta enota je bila Štajerska četa, ki so jo ustanovili na Dolenjskem in jo poslali na Kozjansko, da bi okrepila Kozjansko četo. Kozjanski bataljon je bil ustanovljen z namenom, da bi se razrasel v Kozjanski odred, deloval pa je v raznih krajih Spodnje Štajerske. Veličkovo četo – imenovano po Lojzetu Hafnerju – Veličku, so ustanovili na Dobrovljah nad Braslovčami in je delovala na območju Šmohorja, Mrzlice in Gozdnika. Pogosto je minirala progo med Celjem in Laškim.

Med uspešnimi akcijami prvega štajerskega bataljona je bil napad na premogovnik Huda jama v Rečici. Ta napad je politično vodstvo odporniškega gibanja načrtovalo z namenom, da bi okrepili zaupanje prebivalstva v odporniško gibanje in krepili narodno zavest Slovencev na Štajerskem, ki je zaradi nemške propagande bila marsikje zelo šibka. Partizani so bili uspešni in pridobili veliko razstreliva, vžigalne kapice in vrvice, kar je bila zaloga za miniranje proge med Celjem in Zidanim Mostom. Aktivisti OF so na vso moč delali reklamo s tem zares uspešnim napadom. Organizacije OF so se prerodile.

V večini zgodovinskih knjig so o obravnavanem obdobju opisani predvsem dogodki (aretacije, izseljevanje, zapori, zasliševanje, mučenje, streljanje, obešanje, odpošiljanje v koncentracijska taborišča, policijske patrulje, večje ali manjše hajke itd.), akterji ali žrtve pa so ostajale bolj v ozadju. Posebnost Mavrijeve knjige pa je, da je poudarek na osebnostih, ki so bili borci ali aktivisti v narodnoosvobodilnem gibanju, torej akterji in padli partizani ali siceršnje žrtve, seveda vse v zvezi z lokalnimi dogodki. Skoraj za vsakega v knjigi omenjenega upornika je avtor knjige sestavil kratek biografski sestavek, večinoma s fotografijo, prikazal je njegovo uporniško delovanje in trpljenje in naposled preživetje ali smrt. Takih junakov je v knjigi opisanih kar 44 (v nekaj primerih so zajete cele družine) in pri vsakem njihovem zapisu je navedena presenetljiva množica podrobnosti.

V zadnjem mesecu vojne so se na laško območje zgrinjale različne formacije, tako tiste, ki so vojno izgubljale, kot tiste, ki so bile zmagovalke. Dolina Savinje med Zidanim Mostom in Celjem je posta-

jala vse pomembnejša prehodna pot za umik prvih in za napredovanje drugih.

Opisati pa gre tudi pojav četnikov na Štajerskem. Na levem bregu Savinje med Laškim in Zidanim Mostom so se najbrž okoli 10. aprila 1945 pojavili četniki pod poveljstvom Jožeta Melaherja – Zmagoslava. Ljudje so jih tedaj in vsa povojna leta šteli za belogardiste. Melaher je bil aktivni član Slovenske ljudske stranke. Po kapitulaciji Jugoslavije se je povezal z organizacijo OF, v kateri je zastopal katoliško skupino. Uspelo mu je oditi v Ljubljano, kjer je navezal stike z ustanovitelji Slovenske legije – vojaške organizacije predvojnih strank. Poleti 1942 ga je gestapo zaprl »zaradi komunistične dejavnosti«. Nato so ga izpustili. Postopno je pridobival zaupnike in širil svojo ilegalno organizacijo od predmestja Maribora po Slovenskih goricah do Ljutomera. Imenovali so se Slovenski četniki na Štajerskem ali pa Zmagoslavovi četniki. Oblečeni so bili v nemške vojaške uniforme. Na glavi pa so imeli kape z jugoslovanskimi kokardami. Ti četniki so se v zimi 1944/1945 znašli v težki situaciji, saj so imeli kot nasprotnike tako Nemce kot partizane. Zmagoslav je rešil to težavo s tem, da je 30. januarja 1945 na gradu Vurberk sklenil sporazum o nenapadanju z vodjo ŠDZ Franzem Steindlom, v zameno pa so bili še oskrbovani z orožjem, uniformami, strelivom in hrano. Nato je Zmagoslava sprejel njegov komandant general Ivan Prezelj – Andrej. On je dal povelje, da mora njegova skupina zaščititi železniško križišče Zidani most za primer, če bi zahodni zavezniki prodirali iz Italije skozi Slovenijo proti vzhodu. Bali so se, da bi Nemci ob umiku železniško križišče v Zidanem Mostu pognali v zrak. Po prihodu na območje Laškega so se nastanili v graščini na Marija Gradcu, drugi del v šoli na Razborju, poveljniško mesto pa so imeli na domačiji predvojnega zadnjega laškega župana in politika Slovenske ljudske stranke oz. tedaj krovne Jugoslovanske radikalne zajednice Karla Hrastnika v vasi Stopce blizu Laškega. Kot je bilo že omenjeno, je bilo tedaj na laškem območju zelo malo partizanov, saj je vodstvo partizanske vojske edino tukajšnjo enoto, Kozjanski odred, preko Hrvaškega Zagorja poslalo s strateško nalogo zasesti Prekmurje, kjer dotlej ni bilo partizanov.

Med štajerskimi četniki je bil tudi Laščan Marjan Fretze, ki je izviral iz ugledne laške družine, ki

je imela v središču mesta pekarno in gostilno. Po končani ljudski šoli je hodil v mariborsko gimnazijo. Zadnje leto ga je verouk učil prof. Potokar z Breznega pri Sedražu. Stike je imel tudi z Jožetom Tovornikom, ki je študiral medicino v Ljubljani. Že v aprilu 1941 se je udeležil sestanka klerikalno usmerjene skupine, ki je razmišljala, kako se upreti okupatorju. Naslednje sestanke so imeli v mariborskem parku. Iz te osnovne skupine se je v povezavi z Melaherjem in s Slovensko legijo razvila gornja četniška skupina. Poveljnik te skupine Zmagoslav je menda že po koncu vojne dal povelje, da se naj vsi člani te skupine s tovornjaki odpeljejo na Avstrijsko Koroško, kjer so se v vasi Lansdorf 12. maja predali angleški vojski. Prve tri tovornjake so Angleži poslali v Italijo. Preostali četniki so ostali zajeti skupaj z domobranci na Vetrinjskem polju pri Celovcu. Od tam so jih po 24. maju vrnili v Slovenijo v roke partizanom. Doletela jih je enaka usoda kakor vrnjene domobranci in večina je bila usmrčena na skrivnih krajih.

V odseku *Tretja (Črnogorska) divizija partizanske vojske* je opisano prodiranje enot partizanske vojske proti Spodnji Štajerski, v glavnem ob reki Savi in Savinji. Pred seboj je gnala množico beguncev, nemško armado in razne vrste pronemško usmerjenih vojaških enot, kakor npr. enote prejšnjega sovjetskega generala Vlasova, ki je prestopil na nemško stran. Nadaljnji opis tega dogajanja bomo zaradi preobsežnega opisa tu opustili.

Po železnici pa so se domala sklenjeno pomikali vlaki proti Celju. Laški nemški oblastniki in njihovi laški podporniki so se že prej dokončno odpravili proti severu. Prek Kozjanskega in Laškega so skušali proti Koroški bežati hrvaški ustaši in številni civilni Hrvati, v glavnem ženske z otroci in starčki nad 60 let, ki so po Kozjanskem in po okoliških vaseh laškega območja prosili za hrano in pijačo. Skupine civilistov brez ustašev so bile kar miroljubne, skupine, v katerih so bili ustaši pa so bile skrajno agresivne, najhujše pa so bile skupine samih ustašev, ki so na svoji poti skozi vasi streljale domačine. Pri mojih znancih blizu Vrha nad Laškim so ustaši ustrelili desetletnega domačega sina na pragu domače hiše in v kamri osemdesetletno starko.

Po umiku nemške vojske iz Laškega so 8. maja v mesto prišli pripadniki Okrožnega načelstva narodne zaščite Jurklošter – Laško z načelnikom Brankom Defarjem – Stričkom, ki je vzpostavil komando mesta. Okrožni odbor OF je vzpostavil civilno oblast. Predsednica Mestnega ljudskega odbora Laško je postala partizanka Vera Suhar, ki je pred odhodom v partizane služila pri tedanjem županu in vodji ŠDZ Leu Hermanu za služkinjo ali kuharico. Ona je bila živ dokaz, da je v novi državi prišel na oblast delavski razred.

Jože Maček

Skočite, preklete, skočite!

Edward F. Logan ml., *Skočite, preklete, skočite!*: Spomini pilota sestreljenega letala B-17 med drugo svetovno vojno. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2016. 238 strani.

Morda je naključje, a opažam, da se letos v Sloveniji kar precej govori o zavezniških pilotih več kakor 190 posadk, ki so iz zadetih letal izskočili nad našim ozemljem in so jim bodisi slovenski partizani pomagali na varno, bodisi padli v roke okupatorju ali pa so izgubili življenje pri strmoglavljenju.¹ Kar nekaj pričevanj je bilo moč slišati na to temo, te dogodke pa skušajo osvetliti tudi nekateri raziskovalci in predvsem lokalni ljubitelji zgodovine.

Knjiga nekdanjega ameriškega vojaškega pilota Edwarda Logana prinaša v to tematiko dragoceno novo perspektivo, saj avtor o svoji odisejdi med slovenskimi partizani piše kot neposredni udeleženec – pilot ameriškega bombnika, ki so mu Nemci med bombardiranjem ciljev v Avstriji nepopravljivo poškodovali letalo in ga med 34. bojnim poletom 9. marca 1945 skupaj s posadko prisilili v skok iz letala nad slovenskim ozemljem.

Logan bralce v začetku knjige najprej seznanja s posameznimi etapami svojega pilotskega urjenja od rekrutacije v začetku oktobra 1942 do leta v Evropo in namestitve v oporišče v južnoitalijanski Foggii oktobra 1944. Pri pisanju zna najti pravo ravnotežje med tehnicističnim opisom letal, pilotiranja in vojaške organizacije ter osebno (intimnejšo) doživljajsko noto, tako da zadovolji tako navdušence nad letalstvom, kakor tudi tiste, ki cenijo bolj izpovedna pričevanja sopotnikov velikih dogodkov.

Avtor vseskozi ohranja primerno perspektivo in odnos do svojega »poslanstva« – služenja v zavezniških zračnih silah, saj sebe, svojo posadko in letalo

¹ Najbolj svež primer je odkritje spominske plošče na pokopališču v Andražu nad Polzelo.

vidi kot majhen (a nepogrešljiv) delec mogočnega vojaškega stroja, uspehe in neuspehe posameznih akcij pa pripiše prav številčnosti in številčni premoči zavezniških sil na evropskem nebu v zadnjih mesecih vojne na evropskem bojišču. Avtorjevi sistematičnosti in vestnosti pri pisanju sprotnih (»dnevniških«) zapiskov gre zahvala, da smo v knjižni obliki dobili v branje popoln vpogled v vojaško kariero in bojne akcije ameriškega vojaškega pilota, ki je sodeloval v prelomnih bojih za prevlado na evropskem nebu, usoda pa ga je za nameček iztrgala iz varnega zavetja leteče trdnjave in odložila na nevarna in neznana tla zanj gotovo zelo eksotične Slovenije.

Nenadoma se znajde kot glavna figura v za pilota zagotovo tujem elementu – na trdnih tleh, kjer se razen z lastno usodo in preživetjem, ukvarja z mislijo in skrbjo za svojo posadko, ki ji je s svojim hladnokrvnim ukrepanjem omogočil preživetje. Pri tem so mu v pomoč okoliščine, ki so bile v zgodnji pomladi 1945 zanj precej ugodnejše, kakor bi bile par mesecev ali celo leto dni prej, ko so okupacijske

sile s pomagači kontrolirale precej večji del ozemlja, kamor so doskočili. Dejstvo, da so Američane praktično takoj po pristanku »pobrali« domačini in partizani ter jih spremljali do improviziranega letališča z »rednimi linijami« v Bari, ne spremeni pridiha nevarnosti in pustolovščine ob stiku s tujo kulturo, pokrajino in vojno nevarnostjo, ki ga je Logan izčrpno popisal, zavedajoč se, da preživlja najrazburljivejše dni svojega življenja. Kot rojake ljudi, s katerimi je posadka Loganovega bombnika odkrivala negostoljubne in nevarne predele »tuje« dežele, nas seveda zanima in marsikdaj zabava, kako je pisec doživljal svoje potikanje od etape do etape in svoje stike s prebivalci ter vojaki, ki so ga spremljali. Priznati moramo, da je dobil (in ohranil) o Slovencih in drugih, ki jih je srečeval na svoji poti, zelo pozitiven vtis. Z neprikritim občudova-

njem piše o pogumu, iznajdljivosti in gostoljubju svojih vojaških spremljevalcev in drugih ljudi, ki jih je srečeval – preseneti ga celo srečanje z »bivšo Američanko« (izseljenko, ki je med vojno obtičala v stari domovini), večer ob čaju s skrivnostno mladenko (belokranjsko gejšo?) ter večerja z obilno pijačo s šefom ruske misije. Malce grenko je opisal le formalistično in vzvišeno vedenje angleškega častnika, ki je urejal njegov transport v Bari...

Loganovo knjigo kot zanimivo in verodostojno pričevanje priporočam prav vsem, ki jih zanima obdobje druge svetovne vojne, še zlasti pa tistim, ki bi radi iz prve roke izvedeli kaj o življenju ameriških vojnih pilotov, njihovih letalih in akcijah na evropskem bojišču.

Aleksander Žižek

Vse najboljše, Slovenija

Janez Markeš, *Premišljevanja o Sloveniji*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2016. 286 strani.

Novinar in odgovorni urednik (v letih 2007-2008) časopisa Delo je posebej opazen "glas intelektualca" v zadnjih 25 letih. Pogloblja se v probleme razvoja Slovenije in njene odklone. *Premišljevanja o Sloveniji* so globinski portret sodobne slovenske družbe, razmisleki Janeza Markeša pa ne segajo le v čas socializma, komunistične revolucije, tranzicije, v Moskvo ali Beograd, saj avtor v analizo prepričljivo vpleta tudi prebliske iz svetovne in slovenske literature, aktualne politike in filozofije. V knjigi, ki je razdeljena na 12 poglavij tako ne najdemo premočrtne biografije države, ki je v letu izida slavila 25. rojstni dan, ampak natančno zastavljeno družbeno avtopsijsko, ki ne popisuje le tega, kar se je dejansko zgodilo (se dogaja), temveč tudi, zakaj, in kakšne posledice utegnejo imeti določena dejanja in procesi v prihodnosti.

Knjiga je nastajala v času največje migrantske krize po 2. svetovni vojni, zato ni naključje, da se

avtor večkrat dotakne problema tujstva, begunstva in našega odnosa do tega pojava, kar je po moje lahko (razen interpretacije na prvo žogo – ubogi begunci) tudi aluzija na relacije znotraj vsake

družbe (sistema). Strinjati se namreč moramo, da so primarna nasprotja sodobnosti na relaciji bogaterevni in ne vaši-naši.

Začelo pa se je vse tako lepo, skoraj poetično. Od druge Švice sta nas ločila le požrešni in skorpumpirani Beograd ter slika tovariša Tita na steni. Dišalo je po pomladi, nosili smo priponke Slovenija, moja dežela, in s ponosom lepili nalepke čez rdečo zvezdo na registrskih tablicah. Potem pa je prišla osamosvojitve in dan po noči, ko so bile dovoljene sanje, ki pa niso bile zastoj. Da so nekateri v času, ko smo večinsko mahali z zastavicami, imeli v rokah kalkulatorje ter skrbno zaračunavali svojo »državotvornost« in »patriotizem«, smo spoznali šele kasneje. Sicer pa tudi »osamosvojitve« leta 1945 ni bila zastoj – če si nečesa res želiš, boš pač plačal... In smo za svoj stoletni sen plačali (in še plačujemo) precej zasoljeno ceno, saj je prelomno dogajanje pritegnilo tudi množico »vojnih dobičkarjev« in inkasantov, ki so si bodisi sklenili vzeti odškodnino za duševne in telesne bolečine v starem režimu ali pa so preprosto zavohali svojo priložnost za dober začetek v novem sistemu.

Kljub temu, da so v podobne pasti stopale prav vse tranzicijske države, je Slovenijo v določenih zadevah odneslo odločno predaleč (grabež nekdanjega »družbenega« premoženja, kanibalska denacionalizacija in samopostrežno državno (politično) upravljanje javnih gospodarskih sistemov), po svoje pa je naša država tudi edinstvena, saj se tod še četrto stoletja po spremembi družbenega sistema na posameznih vidnih mestih političnega življenja svaljkajo kadri bivših »družbenopolitičnih« organizacij in to – višek morbidnosti! – na obeh koncih politične mavrice. Slovenskim režimskim organizacijam je namreč uspel vratolomni salto, ko so nas prepričale, da so bile ZSMS, SZDL in nazadnje še ZKS itak vedno »za naše« (za Slovenijo, Evropo, pirhe in potico). Tega prav zaradi vsesplošne vpletenosti nihče zares ne problematizira, saj bi ob striktno izvedeni lustraciji ostali brez lepega dela politične (in gospodarske) aristokracije vseh barv. Resnici na ljubo je treba zapisati, da so »stare strukture« znale oceniti trenutek in se pravi čas vkrcale na pravi vlak, v (dolgih) obdobjih »svojih« parlamentarnih vladavin pa so poskrbele vsaj za ohranitev zglednega dela javnega zdravstva in šolstva.

Tudi slovenska politika seveda deluje na (vsaj) dveh nivojih – na nivoju »velikih tem«, ki so le opij (igrača) za ljudstvo (patriotizem, nacionalizem, vera, sprava, poveljni poboji, dediščina NOB, nacionalni interes) in v zakulisni veliki (glavni) igri prerazporeditve kapitala. Vsaj doslej to odvrčanje pozornosti od resničnih problemov politiki tudi izvrstno uspeva. Marsikaj se je s samostojnostjo obrnilo drugače, kakor smo si predstavljali – včerajšnji »prijatelji« so današnji sovražniki, elite skrbi le ugajanje trenutnim gospodarjem, cerkve pa so bolj prazne, kakor v svinčenih časih enoumja. Vse našeto ugotavlja in popisuje tudi avtor, ki obnavlja in analizira posamezne prelomne dogodke sodobne slovenske zgodovine, o katerih smo svojčas brali, a nam postanejo razumljivi šele s časovne distance in v širšem kontekstu. Še enkrat se lahko spomnimo na orožarske posle v balkanskih vojnah, »najdbo« orožja na mariborskem letališču, več valov privatizacije ter mešetarjenje z »nacionalnim interesom« v gospodarstvu in zunanji politiki, ter skušamo ugotoviti, kje in kako smo lahko tako globoko zabredli...

Precej grenko darilo torej, a tudi zdravila so pogosto grenka.

Aleksander Žižek

@tinamaze

Vito Divac, Tina Maze: *Jaz. Tina: biografski roman*. Ljubljana: DZS, 2017. 217 strani.

Navkljub zelo izpostavljeni zgodovinski podobi Slovencev kot smučarskega naroda z veliko vrhunskimi smučarskimi junaki, je v Sloveniji doslej izšlo zelo malo biografij smučark ali smučarjev. Prva knjiga, ki bi jo lahko označili za biografijo smučarja, je leta 1973 izšla zelo romantizirana povest Janka Perata o smučarskem skakalcu Janezu Poldi, potem pa dolgo nič in pogrešamo na primer biografijo Bojana Križaja, Mateje Svet, Jureta Franka, Primoža Ulage, Primoža Peterke ... Lani je kot zanimivost bilo uprizorjeno dramsko besedilo o Roku Petroviču. Situacija se je predvsem pod vplivom svetovnega trenda izdaj biografij športnikov začela spreminjati z izdajo biografije še aktivnega smučarskega skakalca Petra Prevca, letos pa je z nekaj več odmeva pod naslovom *Jaz. Tina*. izšel biografski roman o najuspešnejši slovenski alpski smučarki Tini Maze. Ne bo narobe, če se torej v *Zgodovini za vse* dotaknemo tudi kašne ocene biografije, še posebej športne biografije, saj so posebej slednje brez odmeva v slovenski humanistiki...

Najava romana je pospremila zaključek njene tekmovalne kariere v začetku leta 2017 v Mariboru, izšel pa je v času svetovnega prvenstva v St. Moritzu dober mesec kasneje. Gre za biografijo z nekaj avtobiografskimi prvini, saj je avtor novinar časopisa *Delo* Vito Divac roman oblikoval okrog dnevniških zapisov Tine Maze. Skozi kariero sta se novinar in smučarka namreč zblížala do te mere, da mu je slednja zaupala svoje dnevniške zapiske. Ta zgodba okrog nastanka pravzaprav tudi še najbolj zaznamuje nastalo delo. Tinini dnevniški zapiski so bili osnova za nadgradnjo v zgodbo, ki jo je novinar zelo tesno spremljal skozi njeno kariero. Vito Divac fragmentarno vključuje tudi Tinine citate v zgodbo, toda ta z njegovo interpretacijo ostaja kontrolirana do te mere, da se ne spušča preveč v intimo. Biografija nam prvič razkriva, da je Tina Maze v zadnjih letih pisala dnevnik (ali dnevniške zapiske), ki so bolj njena razmišljanja o poti in na poti k uspehom. Tinini izvorni zapisi se očitno ne

ukvarjajo toliko s faktografijo, dogodki in nasploh zgodbami in osebami okrog nje, ampak so bili neke vrste njena oblika osebne terapije, samospoznavanja, iskanja svobode. Vsaj takšen vtis dobimo, ko nam jih avtor biografije posreduje. V glavnem gre za razmišljanja o tem, kaj stoji za uspehom predvsem v smislu mentalnih priprav, manj je anekdot ali raznih epizod, ki rekonstruirajo dogodke in bi pomagali pri zgodovinskih raziskavah ali bolj živo opisali in pobarvali dogodke in okoliščine okrog njene kariere. Ti zapiski so prej kot zgodovinarjem verjetno bolj koristni športnim psihologom, o Tini in njenih zgodbah med kariero pa v bistvu ne izvedemo iz biografije nič ključnega, kar poprej še ne bi razkrili mediji.

Novost ocenjene izdaje je predvsem prva sintetična in knjižna obdelava, ki hoče postaviti Tino v ospredje kot osebnost, bolj natančno kar njeno dvojno osebnost. Tudi sama se je Tina kot taka prepoznala in sicer po eni strani kot gladiatorka, po drugi pa tudi kot zelo čustvena in krhka osebnost.

Njena pogosta razcepljenost je vodila tudi v to, da je imela v času tekmovalne kariere pogosto tudi težave v komuniciranju z javnostjo. Še več težav in stresa pa je to puščalo tudi na zasebnem odnosu z Andreo Massijem kot trenerjem, vodjo ekipe in zasebnim partnerjem obenem. V biografiji je izpostavljena tudi njegova vloga kot zagotovo ena od ključnih na poti, ki je pripeljala Tino od vrhunske tekmovalke do serijske svetovne šampionke. Posledično je vloga Massija in samostojne ekipe *Team to aMaze*, ki se je leta 2008 vzpostavila povsem zunaj sistema slovenske ženske reprezentance, predstavljena zelo kontrastno in v nasprotju s *Smučarsko zvezo Slovenije*. Slednja je predstavljena kot organizacija, ki ni imela občutka za prilagajanje osebnim potrebam tekmovalke. Tina brez nove ekipe očitno ne bi dosegla več takih uspehov, res pa je tudi, da tudi brez podpore nacionalne smučarske zveze ne bi nikoli prišla do točke, ko jo je lahko prerasla. To pa je bilo v njeni zgodbi očitno mogoče le ob popolnem prilagajanju izključno njenim potrebam in ciljem.

Tina (rojena 1983) je bila sicer že pred letom 2008 vrhunska tekmovalka, ki je v svetovnem pokalu nastopala že od leta 2000. Kot zelo mlada se je priključila v odlično žensko ekipo, ki je tudi slovela po dobrem vzdušju (Urška Hrovat, Špela Pretnar, Alenka Dovžan, Katja Koren, Nataša Bokal...). Ko so se kolegice iz reprezentance (nekatero tudi zelo zgodaj!) poslovile, je morala prevzeti vlogo »vodje« reprezentance. Dotlej je tudi že posegla po nekaj zmagah v svetovnem pokalu v veleslalomu, toda vedno bolj pogosto je pred pričakovanji pokleknila in doživela tudi več neuspehov. Najgloblje je padla po olimpijskih igrah v Torinu 2006, ko je bila na točki razmišljanja, da konča kariero. Toda po letu 2008 se začne nova zgodba, Tina pa se iz vrhunske smučarke prelevi v serijsko zmagovalko. Rezime njene kariere je 26 zmag v svetovnem pokalu, kar je daleč največ, kar je pri nas komu uspelo v alpskem smučanju, osvojila pa je še 13 medalj na svetovnih prvenstvih in olimpijskih igrah. Presunljivih je tudi osvojenih 2414 točk v skupnem seštevku sezone 2012-2013, kar ni uspelo še nikomur v svetovnem smučarskem pokalu v ženski ali moški konkurenci. Eden od njenih največjih vrhuncev je dvojno zlato na olimpijskih igrah v Sočiju 2014, s katerim se knjiga tudi prične. Osvojitve dveh zlatih olimpijskih medalj v smuku in veleslalomu 2014 je točka,

ko je na vrhu Olimpa in na vrhuncu slave, po drugi strani pa je Tina sama kot svoj največji uspeh kariere v knjigi razglasila dejstvo, da nikoli ni bila hudo poškodovana.

Biografski roman zaključi čustveno pismo bivše zelo uspešne alpske smučarke Mateje Svet, ki ga je Tini napisala v letu, preden se je odločila za pot v okviru samostojne ekipe. Vedeti je tudi treba, da je Mateja Svet končala kariero precej skrivnostno in kot zelo mlada ter z že osvojenim naslovom svetovne prvakinje prišla na podobno točko, ko je za napredovanje poskušala iskati tudi lastno pot, ki ne bi bila več tesno zvezana s tedanjo smučarsko zvezo. Toda leta 1990 to očitno še ni bilo mogoče. V situaciji, ki je bila podobna Tinini, je prekinila kariero. V odkritem in čustvenem pismu, ki ga je spodbudil prav avtor biografije Vito Divac, se Mateja Svet obrača na Tino Maze, čeprav se menda poprej celo nista poznali. Mateja poskuša Tino spodbujati, zakaj bi bilo vredno nadaljevati. Težko ocenimo, koliko je pismo samo vplivalo na odločitev Tine, da tvega in se poda na samostojno pot, zagotovo pa to pismo doda na dramaturgiji knjige, poleg tega pa skozi pripoved še bolj izpostavi točko, ki je bila ključna v karieri Tine Maze.

Biografski roman *Jaz. Tina.* že z naslovom jasno nakazuje na to, da gre za pogled iz ene perspektive, torej iz perspektive športnice in osebnosti. Za biografijo, ki bi Tino poskušala osvetliti z vidika časa in prostora in bi poskušala čim bolj objektivno rekonstruirati zgodbo o Tini Maze je najbrž še prezgodaj. Preveč sveže je tudi slovo od kariere, ki je bilo zagotovo precej bolj grenko, kot bi si ga Tina in njeni navijači zaslužili. Dogodki okrog slovesa v Mariboru so še enkrat zaostri nasprotja med smučarsko zvezo in Tino Maze ter njeno ekipo. Prav iz vseh teh dogodkov gre slutiti, da se je v ozadju in za očmi javnosti vselej odvijala scena, ki bi pravzaprav do kraja razgalila vse okoliščine, ki se jih biografija kvečjemu obrobno dotakne. Tako ostaja, če se osredotočimo na zgodovinski vidik izdaje biografije, jasno predvsem eno, biografija *Jaz. Tina.* je objava, ki v dobri meri lahko služi rekonstrukciji in vpogledu v Tinino zgodbo, ne postavlja pa ji še dokončnega okvirja. Obenem gre čestitati Vitu Divcu za to, da je s svojo osebnostjo očitno pridobil pri Tini Maze toliko zaupanja, ki je bilo osnova za to, da se je projekt biografije realiziral. Gre za velik privilegij po eni

strani posebej zanj, po drugi pa, posledično, tudi za nas, da sta vsaj del večplastne in kompleksne Tinine zgodbe objavila in dala na vpogled javnosti (tudi) za prihodnje analize. Subjektivni vidik pripovedi sicer poskuša biografija uravnotežiti na koncu, ko prepusti nekaj prostora sopotnikom Tinine kariere, da podajo svoje mnenje o Tini. Toda tudi slednji se o Tini ne razpišejo kritično, saj je razumljivo njihov izbor omejen le na njene najbližje in sodelavce. Za raziskovanje bi bilo zanimivo kdaj slišati in zbrati skupaj tudi misli še več trenerjev, sotekmovalk ali pa tudi drugih novinarjev, ki so Tino podrobno spremljali ali celo delali z njo, jih pa Tina, ki je bila do javnosti in ljudi pogosto tudi nezaupljiva, ni sprejela v ozek krog zaupnikov.

Biografije športnikov so danes – podobno kot družabna omrežja – predvsem del izgradnje medijske in marketinške podobe športnika in v tem pogledu jih moramo tudi, ko se z njimi srečujemo zgodovinarji, brati in razumeti. Biografije so v veliki meri še en v vrsti produktov, ki se lepijo na športni uspeh. Bolj kot zgodovinski vir so športne biografije odraz sodobnega časa, športa in družbe, ki nam zgodbe iz športnega sveta danes kar pre-pogosto poskuša v skrajni obliki celo servirati kot priročnike za samopomoč in uspeh. Temu navkljub pozdravimo izid biografije z željo, da jo čim več bralcev vzame v roke, bodisi da z njo podoživi trenutke, ki so brez dvoma s svojim odmevom zaznamovali sodobni čas, bodisi da v njej najde kakšen drug vir spoznanja. Ob tem pa še pozdravimo napoved založnika, da z jesenjo 2017 izda tudi angleški, nemški in italijanski prevod.

Borut Batagelj

Naročilnica

ZGODOVINA ZA VSE

Želim postati naročnik revije **ZGODOVINA ZA VSE** in naročam izvod(ov).
Letna naročnina (dve številki) je 19 EUR, za dijake in študente 13 EUR.

Poleg prihodnjih želim prejeti še naslednje izvode starejših letnikov po ceni 3 EUR
(Vpišite želen letnik, številko in število izvodov):

Letnik / številka	Izvod(ov)	Letnik / številka	Izvod(ov)
.....
.....
.....
.....

Stroški pošiljanja za stare številke niso všteti.

Uveljavljam študentski popust pri naročnini. (Ne velja za stare številke!)

Podatki o naročniku: FIZIČNA – PRAVNA OSEBA (ustrezno označite)

Ime in priimek / Naziv podjetja:

Ulica, hišna številka:

Poštna številka, kraj:

Davčna številka: Davčni zavezanec: DA NE (ustrezno označite)

Način plačila (ustrezno označite): po predračunu (za pravne osebe) po povzetju (za fizične osebe)

Naročilnica obvezuje Zgodovinsko društvo Celje in naročnika.
Zgodovinsko društvo Celje ni zavezanec za DDV (1. odstavek 94. člena ZDDV-1).

Datum: Podpis (žig):

Naročilnico pošljite na naslov:
Zgodovinsko društvo Celje, Prešernova ulica 17, SI-3000 Celje
tel.: 03/42 86 412; faks: 03/42 86 411; info@zdc.si

DA, naročam(o):

- izvod(ov) [Zgodovini.ce 15]: Janez Cvirn **DUNAJSKI DRŽAVNI ZBOR IN SLOVENCİ (1848–1918)** (19 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 14]: Rolanda Fugger Germadnik **GROFJE CELJSKI MED ZGODOVINO IN MITOM** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 13]: Marija Počivavšek **EN GROS & EN DETAIL** (19 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 12]: več avtorjev **OROŽNOV ZBORNIK** (12 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 11]: Andrej Pančur **JUDOVSKA SKUPNOST V SLOVENIJI NA PREDVEČER HOLOKAVSTA** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 10]: Tatjana Rozman **POJOČI KASTRATI – (ZLO)RABLJENO TELO NA ODRU** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 9]: Andrej Studen **PIJANE ZVERINE** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 8]: Janez Polajnar **»PFUJ! TO JE GERDO!«** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 7]: Filip Čuček **USPEHI SPODNJEŠTAJERSKIH SLOVENCEV V TAAFFEJEVI DOBI** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 6]: Tone Kregar **MED TATRAMI IN TRIGLAVOM** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 5]: Marija Mojca Peternel **CILLIER WOCHENBLATT (ZEITUNG)** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 4]: več avtorjev **ŠTEFAN KOČEVAR – RODOLJUB SLOVENSKI** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 3]: Branko Goropevšek **ŠTAJERSKI SLOVENCİ, KAJ HOČEMO!** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 2]: Aleksander Žižek **NAŠIM ZVESTIM, LJUBIM CELJSKIM MEŠČANOM** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 1]: Andrej Pančur **V PRIČAKOVANJU STABILNEGA DENARNEGA SISTEMA** (16 EUR)

Stroški pošiljanja niso všteti.

Podatki o naročniku: FIZIČNA – PRAVNA OSEBA (ustrezno označite)

Ime in priimek / Naziv podjetja:

Ulica, hišna številka:

Poštna številka, kraj:
.....Davčna številka: Davčni zavezanec: DA NE (ustrezno označite)Način plačila (ustrezno označite): po predračunu (za pravne osebe) po povzetju (za fizične osebe)

Naročilnica obvezuje Zgodovinsko društvo Celje in naročnika.

Zgodovinsko društvo Celje ni zavezanec za DDV (1. odstavek 94. člena ZDDV-1).

Datum: Podpis (žig):

Naročilnico pošljite na naslov:

Zgodovinsko društvo Celje, Prešernova ulica 17, SI-3000 Celje
tel.: 03/42 86 412; faks: 03/42 86 411; info@zdc.si
www.zdc.si

ZGODOVINA ZA VSE

Izdalo in založilo: Zgodovinsko društvo Celje®
Prešernova ulica 17, SI-3000 Celje, tel. 03 42 86 412, www.zdc.si

Uredniški odbor: Borut Batagelj, Bojan Cvelfar, Dragica Čeč,
Jure Gašparič, Tone Kregar, Jurij Perovšek, Marija Počivavšek,
Ludwig Steindorff, Mario Strecha, Andrej Studen, Aleksander Žižek

Urednik: Borut Batagelj

Računalniška priprava stavka: Andrej Mohorič

Prevod v angleščino: Simon Zupan

Prevod v nemščino: Tina Bahovec

Univerzalna decimalna klasifikacija prispevkov:
Osrednja knjižnica Celje, Domoznanski oddelek

Tisk: Grafika Gracer

Za znanstveno vsebino člankov odgovarjajo avtorji.

Naslovnica:

Šoštanjске hišne tablice skozi čas (gradivo iz zasebnih zbirk Boštjana Vrhovnika in Edija Vučine,
priprava naslovnice Andrej Mohorič)

Zadnja stran:

Razglednica kipa Ferdinanda Maksimiljana v Trstu, 1912 (Zasebna zbirka Walterja Lukana)

Revija izhaja v dveh številkah letno

Naklada: 300 izvodov

Finančna podpora za natis revije:

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije
Mestna občina Celje

ISSN 1318–2498

Revija je uvrščena v podatkovne baze Scopus, EBSCOhost in ProQuest.

The journal is listed in the databases Scopus, EBSCOhost and ProQuest.

Povzetki razprav so objavljeni in indeksirani v publikacijah *Historical Abstracts in America: History and Life*.
Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in *Historical Abstracts* and *America: History and Life*.

Letna naročnina: za posameznike in ustanove 19 €, za študente 13 €.

Cena številke v prosti prodaji je 11 €.

Naročila: info@zdc.si